

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ
А. ҚОДИРИЙ НОМИДАГИ ЖИЗЗАХ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА
ИНСТИТУТИ

Ижтимоий фанлар кафедраси

Социология

фанидан

МАЪРУЗАЛАР МАТНИ

Жиззах – 2014

МУНДАРИЖА

1-Мавзу: СОЦИОЛОГИЯНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА ОБЪЕКТИ	3 бет
2- Мавзу: СОЦИОЛОГИЯ ФАНИ АСОСЛАРИНИНГ ТАРКИБ ТОПИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ.	14 бет
3-Мавзу: ИЖТИМОЙИЙ ТУЗИЛМАЛАР ВА ИЖТИМОЙИЙ ГУРУҲЛАР СОЦИОЛОГИЯСИ	42 бет
4-Мавзу: ШАХС ВА ЖАМИЯТ СОЦИОЛОГИЯСИ	58 бет
5- Мавзу: ИЖТИМОЙИЙ ТАРАҚҚИЁТ СОЦИОЛОГИЯСИ	72 бет
6- Мавзу: ИЖТИМОЙИЙ БОШҚАРУВ СОЦИОЛОГИЯСИ	77 бет
7-Мавзу: МАҲАЛЛА ВА МАҲАЛЛИЙ БОШҚАРУВ СОЦИОЛОГИЯСИ	93 бет
8- Мавзу: МАЪНАВИЙ ҲАЁТ СОЦИОЛОГИЯСИ.	103 бет
9- Мавзу: СОЦИОЛОГИК ТАДКИКОТЛАР	120 бет

СОЦИОЛОГИЯНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА ОБЪЕКТИ

Режа:

1. *Социология фанининг предмети, мазмуни ва вазифалари.*
2. *Социология фанининг назарий асослари ва йуналишлари.*
3. *Социологиянинг соҳавий тизими ва ижтимоий фанлар тизимидаги урни.*

Таянч иборалар

Таркибий-функционализм таълимоти, таркибий-функционал таҳлил, эмпирик билиш, позитив оқим, обстракция, онтология, институтционал социология, фундаментал социология, феноменология, социометрия, реализм.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. -Т.: «Ўзбекистон», 1992.
2. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий ижтимоий ва иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари. - Т.: «Ўзбекистон», 1995.
3. Бирюкова А.О. О предмете социологии как общей науки об обществе. Социологические исследования. 1991 №5.
4. Социология. М.: 1990.
5. Радугин А.А., Радугин К.А. Социология. 1995.
6. Алиқориев И.С. Умумий социология. Тошкент: ТошДУ, 1999.
7. Бегматов А. Социологияга кириш. Андижон, 1995.
8. Юнусов К. Социология. Ўқув қўлланмаси. Андижон, 1997.
9. Социология. Лугат маълумотнома. М.: 1995.
10. Носирхужаев С.Х., Бекмуродов М., Султонов Т., Носирхужаева Х. Социология асослари. Маърузалар матни. Т.: Низомий ном. ТошДПУ, 2000.

1-масала. Социология (лотинча *societas* – жамият ва юнонча *Logos* – таълимот) – сўзларидан келиб чиққан бўлиб, жамият ҳақидаги фан маъносини англатади. Яхлит тизим сифатидаги жамият ва алоҳида институтлар, ижтимоий гуруҳлар, жамият тузилмалари ва уларда юз берадиган ижтимоий жараёнларни ўрганувчи фан. Жамиятни тушуниш, англаш, унга нисбатан сўз муносабатини билдиришга тенг бўлиб инсониятнинг ҳамма тарихи учун хос бўлган. «Социология» ҳақидаги тушунча биринчи марта XIX асрнинг 30 - йилларида француз файласуфи Огюст Конт томонидан ил- мий қўлланишга киритилган. Унинг тушунишича социология жамиятга тааллуқли бўлган ҳамма нарсаларни ўз ичига олган жамиятшунослик билан бир қаторда турган.

Социология – инсониятнинг бир неча йиллик тарихий тараққиёт давомида яратилган маданиятнинг ажралмас таркибий қисмидир.

XVIII асрда кишилик жамияти, унинг қонуниятларини ўрганувчи мустақил фан сифатида тарих фалсафасида шаклланди. Ижтимоий ҳаётнинг мураккаблашуви ва илмий билимларнинг табақаланиши социологиянинг фалсафасидан ажралиб, мустақил фанга айланишини муқаррар қилиб қўйди. XIX асргача социология фалсафанинг таркибий бир қисми бўлиб келди.

Аслида фалсафий билимлар доираси жуда кенг бўлиб, уларнинг таркибига қўйидагилар киради:

- 1) Онтология – борлиқ ҳақидаги қарашлар.

- 2) Социология – жамият ҳақидаги қарашлар.
- 3) Гносеология – борлиқни билиш муаммолари.
- 4) Логика – инсон тафаккури қонунлари ҳақидаги қарашлар тизимларидир.
- 5) Этика – ахлоқийлик ҳақидаги қарашлар.
- 6) Эстетика – гўзаллик ҳақидаги қарашлар.

Демак, биз фалсафий билимлар доирасидан келиб чиқиб, социология фани ва унинг ўзига хос хусусиятларини ўрганамиз.

XIX аср бошларидан эса ўзига хос илмий методларга эга бўлиб, фалсафадан ажралиб чиқиш имконига эга бўла бошлади.

Социал системани тараққиёти ва фаолият кўрсатиш қонуниятлари ҳақидаги мустақил фан сифатида XIX аср 30-йилларида илмий муомалага «Социолгия» атамаси, сўзи киритилгандан сўнг шаклланди. Жамият ҳақидаги «позитив фан» (ҳақиқий фан) яратишга уриниш XIX аср ўрталарида юзага келди.

Социологиянинг асосчиси француз мутафаккири О. Конт социологияни жамият ҳақидаги тажрибага асосланган фан деб ҳисоблайди. Э. Дюркгейм социологиянинг предметини социал далиллар ҳақидаги фан деб атайди.

Марксизмда социология предмети ижтимоий тизим сифатида жамиятда ва унинг тузилмавий элементларини ташкил этган шахслар, ижтимоий бирликлар, ижтимоий институтларни илмий асосда ўрганиш ҳисобланади.

Ҳозирги бизнинг адабиётларда социологияга қуйдагича таъриф берилган: Социология - яхлит ижтимоий тузум сифатида жамият ҳақидаги ва унинг айрим таркибий элементлари (шахслар, ижтимоий бирликлар, институтлар) орқали бу тузумнинг амал қилиши ва ривожланиши тўғрисида фандир. Социология объекти жамият ҳисоблансада, социология предметининг дастлабки босқичи сифатида жамият тушунчасини ажратиб кўрсатиш етарли эмас.

Социологиянинг илмий мақомини асослашнинг моҳияти унинг объекти ва предмети ўртасидаги фарқдан келиб чиқади.

Объектни билиш – тадқиқот объекти нимага йўналтирилганлигини, объектив воқелик сифатида унга нима қарама-қарши турганлигини англатади.

Ҳар қандай воқелик, жараён ёки объектив воқеликнинг муносабати турли фанларнинг (физика, химия, биология, психология, иқтисодиёт, социология ва ҳоказолар) объекти бўлиши мумкин.

Предмет объект каби объектив воқеликнинг бир қисми ёки унинг элементлари йигиндиси бўлиб, умумий ёки ўзига хос хусусиятларга эга. Ҳар бир фан ўз навбатида предмети нуқтаи назаридан фарқ қилади.

Ижтимоий хусусиятларга эга бўлган кишилараро алоқалар, ўзаро боғлиқликлар мажмуаси - социология фанининг объекти вазифасини ўтайди.

Объект ва предмет ҳамма вақт бир-бири билан узвий боғлиқ бўлади. Чунки, объект моҳиятни тўғри тушуниш, илмий тадқиқот йўналишини холис белгилай олиш имконини беради.

Демак, социологиянинг объекти жамиятнинг бошқарувчи тафаккур қонуниятлари, рационал воситаларидир.

Социология жамият ҳақидаги умумий фан бўлибгина қолмай, балки махсус соҳалараро фан ҳамдир. У бошқа фанлар ўрганмайдиган ўз объектига эга. Унинг ўзига хос соҳаси социал реаллик бўлиб, у инсон ва жамият муносабатининг ижтимоий-маданий муайянлигидир. Шу боисдан ҳам жамиятдаги ижтимоий алоқалар, ижтимоий ҳамкорликлар, ижтимоий муносабатлар ва уларнинг ўзаро ташкил этилиш усуллари социологиянинг объекти бўлади. Инсонларнинг ўзаро алоқаларга,

ҳамкорлик муносабатларига киришишлари орқалигина муайян ижтимоий хусусиятларни намоён этиш имкониятларига эга бўладилар.

Социология ижтимоий муҳитни тадқиқ этганда умуммиллий тушунча ва категориялардан келиб чиқади. Хусусан, объектив ва субъектив, эркинлик ва зарурият, борлиқ ва онг каби фалсафий категориялардан фойдаланиб социологик объект моҳиятни талқин этади.

Социология социал объектни социал субъектлар орқали (шахс, гуруҳ, жамият, социал соҳалар, муносабатлар, одамларнинг социал фаолияти ва тафаккур тарзи) таҳлил қилади.

Социология турли социал соҳаларни тадқиқ этиш асосида уларнинг ўзига хос ижтимоий ривожланиш тенденцияларини аниқлайди. Муайян социал гуруҳлар таҳлили ва таснифи орқали у жамият ва инсон тўғрисидаги умумий қарашлар, қонунлар ва тенденцияларни яратади, ривожланиш қонуниятларини очиқ беради.

Социология ўз объекти доирасида социал ҳаётнинг турли, алоҳида томонлари билан ҳам шуғулланади ва бунинг натижасида фанда интеграл соҳалар вужудга келади. Жумладан, ҳуқуқ социологияси, сиёсат социологияси, иқтисодиёт социологияси, индустриал социологиялар. Социология бу соҳаларда ўз объекти инсон ва унинг сиёсий, иқтисодий ва бошқа соҳалардаги ўрни ва ривожланиши, ҳаёт тарзи ва фикрлаш услуби каби масалаларни ҳал қилади. Социология ўзининг махсус объекти асосида яқка шахс фаолияти конкрет намоён бўлишини эмпирик даражада ўрганишни ҳам ўз ичига олади.

О.Конт фикрича, объект ва предмет қарама-қаршиликлардан иборат. Социология ижтимоий ҳаёт жараёнларини 3 босқичда ўрганади:

1. Аниқ- эмпирик
2. Хусусий (махсус)
3. Умумий.

Шунга мувофиқ равишда социология эмпирик, махсус ва умум- социологик тадқиқот жараёнларини ўз ичига олади.

Социал деган тушунча, социал алоқалар, ҳамда муносабатлар ва уларни ташкил этиш усуллари, социология билиш объектининг ўзига хослигини очиқ берса, социал қонуниятлар эса социология фани предметини аниқлаш учун бошланғич нуқта ҳисобланади.

Фикримизни мухтасар қилиб, Социологиянинг предмети хусусида қуйидаги ҳулосани беришимиз мумкин: маълумки, агар фаннинг объекти унинг нимани ўрганиш керак деган саволга жавоб берса, предмет эса ўша объектнинг қайси жиҳатларини ўрганади? деган саволга жавоб беради.

Социология – инсонларнинг социал жамоалар ва социал жараёнларда тутган ўрни, улар ўртасидаги муносабатларни ўрганадиган фандир.

Социология – айна вақтда жамият ва шахснинг иқтисодий, сиёсий, мафкуравий, маънавий ҳаётдаги фаолияти ва ижтимоий мазмунини ўрганадиган фан ҳамдир.

Социология – жамият тузилишини, унинг элементлари ва уларнинг яшаш шароитларини ва шу тузумда содир бўлаётган ижтимоий жараёнларни ўрганадиган фандир.

Социология – шахсга ижтимоий ҳаёт қонуниятлари орқали ижтимоий муҳитга қўникма ҳосил қилишга (адаптация) кўмаклашадиган, шулар билан бир қаторда инсонлар жамиятини ривожлантиришда социал ташкилот-ларнинг инсонларга мос, энг қулай вариантини топишда ва уни амалга оширишдаги жисмоний, эмоционал-психологик ва маънавий имконият-ларини ишга солади.

Социологиянинг вазифаси жамият тараққиётини таъминлайдиган энг қулай вариантларини, ижтимоий-маданий моделларини топишдан иборатдир. Булар жамият ва инсоннинг ўз-ўзини такомиллаштиришга қаратилган қонуниятлардир.

Социологиянинг вазифаси мураккаб социал дунёни ташкил этувчи ўзаро бирикувчи ва ҳаракат қилувчи тузилма ва механизмлар моҳиятини аниқлашдан ҳамда уларнинг ривожланиш тенденцияларини белгилашдан иборатдир.

Бугунги кунда социология предметининг мазмун доирасидан:

1. Фалсафий герменевтика – янгича тус берилаётган натурализмдан фойдаланиб, уларни янгича талқин қилиш (тенденцияси) ҳамда,

2. Гуманистик оқимни ривожлантириш тенденцияси тобора залварроқ мавқе касб эта бошлади.

Шундай қилиб, социология тарихий аниқ ижтимоий тизимлар амал қилишининг социал умумий қонун ва қонуниятлари ҳақидаги, ушбу қонун ва қонуниятларнинг шахслар, ижтимоий гуруҳлар, бирликлар, синфлар, халқлар фаолиятида номоён бўлиши ва таъсир кўрсатиш дастаги ҳақидаги фандир.

Социология учун социал деган тушунча асосий ҳисобланади. «Социал» тушунчаси биринчи марта Карл Маркс томонидан фойдаланилган. Улар одамларнинг бир-бирига бўлган муносабати, ҳаёт тарзи шароитлари ва далилларини ва инсоннинг жамиятда тутган роли ва ҳолатини таҳлил этганларида «Социал» муносабатлар тушунчасини қўллаган.

Социал у ёки бу хусусиятнинг ва социал муносабатларнинг ўзига хос тўғрисидаги тўғрисидаги. Ҳар қандай социал муносабатлар тизими (иқтисодий, сиёсий ва бошқа) одамларнинг бир-бирига ва жамиятга бўлган муносабатига тааллуқли. Социал деган тушунчанинг ўзига хослигини ҳарактерловчи қуйидаги асосий жиҳатларини ажратиб кўрсатиш мумкин.

Биринчидан, бу хусусият турли гуруҳ, индивидлар учун тааллуқли ва улар томонидан социал муносабатларнинг у ёки бу хусусиятини интеграциялаш натижаси ҳисобланади.

Иккинчидан, ҳозирги социал муносабатлар (иқтисодий, сиёсий ва бошқа) билан боғланган индивидларнинг ва уларнинг гуруҳлари ўртасидаги турли муносабатларнинг мазмуни ва ҳарактерини англатади.

Учинчидан, социал жиҳат турли индивид ва гуруҳ индивидларининг бир-бирига, жамиятдаги тутган ўрнига, ижтимоий ҳаёт воқелик ва жараёнларига муносабатида номоён бўлади.

Тўртинчидан, индивидлар ўртасидаги алоқа ва ўзаро таъсирнинг номоён бўлиши биргаликдаги фаолият натижаси демакдир.

Социология ижтимоий ҳаётни у ёки бу формада ва соҳада ўрганар экан, у аввало социал воқелик ҳақидаги билимларни шакллантириш, социал ривожланиш жараёнларини тасвирлаш, тушунтириш, социологиянинг асосий методологиясини ва социологик тадқиқот методларини ишлаб чиқиш каби илмий муаммоларни ҳал этади.

Социологиянинг жамият ҳаёти билан хилма-хил алоқаси, унинг ижтимоий бурчи биринчи навбатда у бажараётган функциялари билан аниқланади. Ҳар қандай фанлар каби социологиянинг энг асосий функцияларидан бири **назария ва амалиётнинг бирлигидир.**

Социологик тадқиқотларнинг кўпчилик қисми амалий муаммоларни ҳал этишга йўналтирилган. Социологиянинг амалий йўналтирилганлиги шунда номоён бўлади-ки, у ижтимоий жараёнларнинг ривожланиш майллари ҳақидаги илмий

асосланган маълумотни ишлаб чиқишга қодир. Мана шунда социологиянинг олдиндан айтиб бериш функцияси намоён бўлади.

Жамият ҳаётида социологик тадқиқотлардан ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларини ривожлантиришни режалаштиришда фойдаланиш катта аҳамиятга эга. Социал режалаштириш ижтимоий тизим қандай бўлишидан қатъий назар ҳамма мамлакатларда ривожланган.

Социология мафкуравий функцияни ҳам бажаради.

У биринчидан, табиий-тарихий жараёнларни англаш, жамият таракқиётининг яқин орадаги мақсадларини ва истиқболларини ишлаб чиқишга қаратилган.

Иккинчидан, илмий ва мафкуравий мунозарани бошқа қарашлар тизими орқали олиб бориш.

Учинчидан, аҳоли ўртасида илмий ва миллий мафкурани тарқатиш.

Тўртинчидан, малакали мутахассисларни тайёрлаш, улар томонидан илмий мафкурани ҳар томонлама ўзлаштириш. Социология одамлар ўртасида муносабатларни шакллантиришга, уйғун ҳиссиётларни ижтимоий муносабатларга хизмат қилдириб яхшилашга ҳам ёрдам бер тўғрисидаги иши мумкин. Шу туфайли социология инсонпарварлик функциясини ҳам бажаради.

2-масала. Ғарб давлатларида капитализм тузумининг кескин, шиддатли ривожланиши юз берди. Саноат ва шаҳарларнинг ривожланиши ижтимоий фанлардан ҳам амалий натижаларни талаб қила бошлади. Ижтимоий муаммо ва эҳтиёжларни реалистик нуқтаи назардан, конкретлик даражасидан келиб чиқиб, таҳлил қилиш зарурияти пайдо бўла бошлади. Фалсафа, унинг тизимидаги социология ҳам асосан абстракт, мавхумликка берилиб кетган эди. Шунинг учун социологияни мустақил, амалий ва конкрет характериға эга бўлиш шароитлари вужудга келди. Ана шу даврда ижтимоий таракқиёт назариясига дастлабки эҳтиёж шаклланди. Табиий фанлар ва техника соҳасида юз бераётган улкан кашфиётлар ва узгаришлар ижтимоий таракқиётни ҳам кескин авж олдиришни такозо эта бошлади. Бу янги ва долзарб муаммоларни эса эскича услуб ва ёндошишлар билан ҳам қилиб бўлмасди, худди шундай тарихий шароитларда бу улкан масалалар ечимини излаб топиш учун социология мустақил ижтимоий фан сифатида оёкка тура бошлади.

Социологияни социал системанинг таракқиёти ва фаолият курсатиши қонуниятлари ҳақидаги мустақил фан сифатида XIX асрнинг биринчи яримида шаклланиши — янги тақикот объектини пайдо бўлиши туфайли эмас, балки янги вужудга келган жамият муаммоларини анъанавий услублар билан ҳал қилишнинг иложи йуклиги сабаблидир. Бизга маълумки, биринчидан, социологик тафаккур жамиятни яхлит система сифатида, уз қонун ва қонуниятлари ёрдамида фаолият курсатиши ва ривожланишини назарда тутиб, алоҳида бир ижтимоий элементларнинг уз холичалик ҳаракатларини инкор қилади.

Иккинчидан, реал-мавжуд ижтимоий муносабатларни утопик шаклдаги идеал ижтимоий тузумдан фарқи уларок, конкрет урганишга курсатма яратади.

Учинчидан, фалсафий уй — ҳаёлға, мавхумликка қарама — қарши сифатида воқеликни урганишда тадқиқотларни эмпирик методлар ёрдамида чуқурроқ таҳлил қилиб урганади.

Ижтимоий ҳодиса ва воқеаларни урганиш ва таҳлил қилиш босқичма — босқич, социал фалсафа негизида шаклланиб келди.

Жамиятни бир система сифатида тадқиқ қилиш муаммоси "социал физика" назарияси томонидан илк бор эътироф қилинган эди. Жамиятни табиатнинг бўлаги деб назарда

тутиш жамиятшуносликни табиатшуносликнинг бир кисми сифатида талкин килувчи методологик фикрлар оркали пайдо була бошлаган эди. Бу назарияларда агарда юддузлар олами осмон жисмларининг механик узаро ҳаракати деб эътироф этилса, демак, жамият ҳам социал тортилиш ва итарилиш билан боглик индивидларнинг узига хос булган астрономик системаси деб талкин килинган.

Математика (геометрик метод), астрономия ва механика фанларини намуна сифатида қабул қилиб, XVII аср мутафаккирлари нафакат тарихга, балки эндигина илк муваффақиятларга эришиб келатган социал стати стикага ҳам салбий муносабатда булдилар.

XVIII аср социал фалсафаси эндиликда астрономия ва геометрияга эмас, балки Ньютон физикасига таянадиган булди. Бунинг натижасида узининг мушоҳадаларини анча эҳтиёткорлик билан амалга ошира бошлади.

Урта аср фалсафаси ва унинг гоявий меросхурлари романтик -традиционалистлар жамиятни органик яхлит жамоа сифатида эътироф этиб, ундаги ижтимоий- иктисодий алоқалар ахлокий мазмундаги анъана ва диний қадриятлардан ажралмас деб фикр билдирадилар.

Маърифатчилар эса урта асрнинг бундай идеаллаштирилган жамоасига қарши меҳнат тақсмоти ва индивидлар уртасидаги рационал айирбошга асосланган жамиятнинг "механик" моделини қуядилар.

Албатта, жамиятни машина ухшатиш солда ва идеалистик булиб, намоён буларди. Бирок, шундай ёндошиш сабабли алоҳида социал институт ва тизимчалар (давлат, ҳуқуқ, иктисод, маданият) ни реал функцияларини ажратиб олиб, англаш имконини беради. "Органик" моделда эса бундай ажратиш, турлашнинг имкони йукдир. Авваламбор жамият ва давлат уртасидаги фарқ равшанлашади. Бу йуналишдаги илк қадамни "табiiй ҳуқуқ" ва давлатни шартнома асосида вужудга келишини таъкидловчи назариятчилар қуядилар.

XVII аср инглиз материалистлар (Томас Гоббс, Джон Локк), шотландиялик мутафаккирлари (Дэвид Юм, Адам Смит, Адам Фергюсон ва бошқалар), XVIII аср француз материалистлари (Поль-Анри Гольбах, Клод—Адриан Гельвеций) лар инсон ҳатти- ҳаракатларини принципаи нуктаи назардан эгоистик характерга эга деб ҳисоблаб, бу ҳатти—ҳаракат бирор —бир шахсий фойдага эга булишга қаратилгандир деган фикрни олға сурдилар.

Шотландиялик моралистлар (ахлоқчилар) эса инсонларнинг социал ҳуқ- атворлари унинг натижадаридан қатъий назар ҳал қилувчи сифатда нораціонал, инстинктив қучлар ва қизикишлар оркали бошқарилади. Бунинг натижасида эса инсонлар ҳатти — ҳаракати узаро богланиб ва қарама - қарши булиб, бу узаро ҳаракат қатнашчиларининг барчаси учун қутилмаган натижалар қелтириши мумкин. Умуман ушбу гоядан қуйидаги фикр қелиб қикиши мумкин: социал яхлитликнинг структураси ва динамикаси бу ялитликни ташкил қиладиган индивидлар онги билан борлик. булмаслик билан ҳам тушунтирилиши мумкин.

Айрим мутафаккирлар эса онгли равишда иктисодий ҳаётни ҳуқуқга нисбатан автоном характерини тан оладилар.

Мулкчиликнинг иктисодий муносабатларини аҳамиятини равшанлаштириш Жан Жан Руссодан бошлаб социал фикрни синфий турли — туманлик ва социал нотенглик муаммоларига қелиб такалади.

Инглиз классик иктисодчилари жамиятнинг социал булимини меҳнатни ижтимоий тақсмотидан қелиб чиқарадилар.

Социологик тафаккурнинг ривожланишга шунингдек утопик социализм вакиллари Анри де Сен - Симон, Шарль Фурье, Роберт Оуэнлар ҳам уз ҳиссаларини қушдилар.

Бу буюк мутафаккирларнинг ҳам социологик кдрашлари маълум бир социал фалсафа доирасида акс этган. Айниқса, Сен-Симоннинг купгина асарларида социологик муаммолар тахлили узининг чуқур, изчанлик билан ном козонган. 1813 йилда чоп этилган "Инсон хакидаги фан очерки" асарида у инсон хакидаги фан хозиргача факат топишмокли фан эканлигини, энди эса бу фанни кузатишларга асосланган фан даражасига кутариш зарурлигини таъкидлайди.

Шундай килиб куйидаги фикрларга келишимиз мумкин. Социология фанининг мустакил фан сифатида шаклланиши учун жуда бой назарий асос мавжуд булиб, бу омил социологиянинг хозирги тараккиётида ҳам уз ижобий таъсирини саклаб келмокда.

Социологиянинг методлари. Социология фанининг мураккаб вазифаларини назарий ҳал этишга хизмат қиладиган ўзига хос методлари ҳам мавжуд бўлиб, уларни куйидагича таснифлаш мумкин.

1. Киёслаш ва таққослаш методи.
2. Назарий метод (фикрлаш, абстрактликдан конкретлик сари ўтиш).
3. Индуктив ва дедуктив метод.
4. Изоҳлаш методи.
5. Прогнозлаш методи (ижтимоий тўқнашувларнинг олдини олиш).
6. Интеграция, умумлаштириш методи.

Социологиянинг конкрет тадқиқотлар ўтказишда қўлланадиган эмпирик -амалий методлари ҳам бор. Улар куйидагилардан иборат:

1. Эксперимент методи.
2. Кузатиш методи.
3. Хужжатлар асосида ўрганиш методи.
4. Сўров методи.
5. Эмпирик-социологик метод (сўров, анкета, математик модель).
6. Математик метод.
7. Статистик умумлаштириш методи.
8. Умуммантикий метод (анализ, синтез, абстрактлаш, умумийли ва ҳоказо).

Социология фанида куйидаги методологик масалаларига ҳам жиддий эътибор берилади:

1. Функционал методология (жамиятдаги ҳодисаларнинг аҳамиятини аниқлашга интилади).
2. Феноменологик методология (жамият аъзоларининг мавқеи).
3. Таснифлаш методологияси (бу қўлланишига кўра классификация, гуруҳлаш, таққослаш, турлаш, системалаштириш киради). Шунингдек социология фани муайян ижтимоий муносабатларни тадқиқ этиш асносида умумий, махсус ҳамда эмпирик методология тамойилларига ҳам таяниб иш тутати.

Социология объектини турлича тушуниш натижасида методологиянинг 3 асосий тури шаклланган:

1. Тушунтирувчи (умумий қонуниятларнинг, объект хислатини белгилайди, алоқа, муносабат ўрнатишни назарда тутати).
2. Таърифловчи (яъни, тавсифлаш, классификациялаш, гуруҳлаш, таққослаш, турлаш, системалаштириш).
3. Тушунувчи (яъни, инсон фаолиятини ўрганишда табиий ҳамда ижтимоий фанлар қонуниятларидан уйғунлаштириб фойдаланишни тақозо этувчи) методология.

Конун деганда, одатда, аниқ вазиятда умумий, зарурий ва такрорланишга хос бўлган жиддий алоқа ёки муносабатлар тушунилади. Социал қонуният – социал воқелик ва жараёнларнинг жиддий зарурий алоқасини акс эттиради.

Социал қонунлар муносабатларни акс эттиради. Бу халқлар, миллатлар, синфлар, социал-касбкорлик гуруҳлари, шаҳар ва қишлоқ, шунингдек, жамият ва оила, жамият билан шахс ўртасидаги муносабатларни белгилайди. Социал қонунларга асосланган ҳолда одамлар, ўз ҳаётий фаолиятлари учун зарурий бўлган шароит таъсири остида уни қўллайдилар.

Табиат қонунлари каби социал қонунлар воқеаларнинг табиий ҳаракати давомида пайдо бўлади. Улар кўпчилик индивидларнинг ижтимоий вазиятда ва объектив алоқаларда мақсадга мувофиқ таъсир кўрсатиши натижаси ҳисобланади, яъни одамлар яшайдилар, моддий ва маънавий неъматларни яратишда қатнашадилар. Махсулотни айирбошлайдилар, тақсимлайдилар ва истеъмол қиладилар, болаларни дунёга келтирадилар ва тарбиялайдилар, уларнинг иродаси ва онги билан боглиқ бўлмаган ҳолда қонуний воқеалар занжири юзага келади.

Социал қонун ва қонуниятларни тадқиқ этиш, демак социал соҳа турли элементлари ўртасидаги зарурий алоқаларни ўрнатишдир.

Социологик қонунлар социал системанинг турли босқичларида намоён бўлувчи турли хил социал бирликлар, ташкилотлар ва институтларга бирлашган одамлар ўртасидаги мавжуд ўзига хос, муҳим такрорланиб турувчи алоқаларидир.

Социологик қонунлар.

Социологик қонунлар 2 турга бўлинади: умумий ва хусусий қонунлар.

1. Умумий социологик қонунлар:

а) барча социал системаларнинг ривожланиши двомида амал қиладди.

б) социал тизимларнинг социал муҳитда амал қилувчи бошқа қонунларининг моҳиятини аниқлаб бериб, фундаментал асосларини акс эттиради.

Социал муносабатларнинг ишлаб чиқариш усулларига тобелигини ифодаловчиси ҳам умумсоциологик қонунлардир.

Социал муносабатларнинг ишлаб чиқариш иқтисодий муносабатларига нисбатан фаол роли ҳам муҳим социал қонуниятдир. Масалан, социал бирликларда одамлар муносабатларининг яхлитланиши, жамоада шунга мос муҳитнинг яратилиши ишлаб чиқариш ривожига, умумий ҳолда жамиятга ҳам бевосита таъсир қиладди.

Эҳтиёж ва қизиқишларнинг социал шартланганлиги ҳам умумсоциологик қонуниятга киради.

Шахс шаклланиши социал моҳиятининг ролини ҳам умумсоциологик қонунлар орқали ўрганилади.

Умумий қонунлар ҳамма ижтимоий тизимларда амал қиладди. Масалан, қиймат қонуни ва товар пул муносабатлари. Ўзига хос қонунларнинг амал қилиши битта ёки бир нечта социал тизимлар билан чекланган, масалан, бир жамият туридан иккинчисига ўтиш).

2. Хусусий (махсус) қонунлар. Социал тизимнинг алоҳида тузилиш соҳаларида амал қиладди. Масалан, социал бирликлар ўзига хос ҳаёт ва фаолият тарзига эга: синфий, миллий, оилавий-қундалик ва бошқалар.

Социал ривожланиш қонунлари объектив бўлиб инсон онги, иродасига боглиқ бўлмаган ҳолда амал қиладди. Лекин ижтимоий ҳаётда ҳеч нарса инсонсиз амал қилмайди. Шунинг учун социал қонунлар инсон фаолияти қонунларидир, уларнинг хатти-ҳаракатлари механизми эса - омма ва инсонларнинг, социал субъектларнинг детерминацион механизмидир.

Бу жиҳатдан қараганда социологиянинг умумий қонуниятлари: ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маънавий соҳаларда амал қилади.

Конунларни уларнинг намоён бўлишига қараб динамикага оид (жўшқин) ва статикага (тургун) оид деб ажратиб ўрганиш мумкин.

Динамикага оид қонунлар ижтимоий ўзгаришларнинг омиллари ва формалари, йўналишларини белгилайди ҳамда аниқ вазиятда воқеаларнинг давомийлигини англатади.

Статикага доир қонунлар динамик қонунлардан фарқ қилиб, ижтимоий воқелик боғланишини катъий белгиламасдан ўзгаришларнинг йўналишини акс эттиради.

Социологик тадқиқот амалиётида гуруҳларга бўлиш катта аҳамиятга эга бўлиб, унинг ёрдамида социологик қонунлар алоқа формаларига қараб ажратилади.

Социал қонунлар умумийлик даражаси нуктаи назаридан фарқ қилади. Социал соҳани яхлит ҳолда ривожлантиришни характерловчи қонунлар мавжуд. Бу қонунлар социал соҳанинг алоҳида бўлақларининг ривожланишини белгилайди (синфлар, гуруҳлар, миллатлар). Социал қонунларнинг бешта категориясини ажратиб кўрсатиш мумкин.

Биринчи, ўзгармас характер касб этувчи, ёки унга боғлиқ бўлган қонунлар. Бу қонунга биноан «А» воқелик мавжуд бўлса у ҳолда, албатта «Б» воқелик ҳам бўлиши шарт.

Иккинчи, ривожланиш тенденциясини акс эттирувчи қонунлар. Унда ижтимоий объектнинг тузилиш динамикаси бир турдаги ўзаро муносабатлардан иккинчисига ўтиши билан боғлиқ.

Учинчи, социал воқелик ўртасидаги функцияга оид боғланганликни қарор топтирувчи қонунлар. Бу қонунлар у ёки бу ижтимоий тизимни барқарор ҳолатда сақлаб туришликни таъминлайди.

Тўртинчи, социал воқелик ўртасидаги сабабий боғланишни акс эттирувчи қонунлар. Масалан, социал интеграциянинг энг муҳим ва зарурий шарти бу ижтимоий ва шахсий манфаатларни оқилона бирга қўшиб олиб бориш ҳисобланади.

Бешинчи, социал воқелик ўртасидаги алоқаларни ўрнатиш мумкинлигини англатувчи қонунлар. Социал қонунлар одамлар аниқ фаолияти давомида рўёбга чиқарилади

Социология фани таркибий тузилиши жиҳатидан учта катта қисмга ажратиб ўрганилади:

1. Умумсоциологик назарияларни бевосита тадқиқ этишга мўлжалланган йўналиш.

2. Махсус (хусусий) социологик назариялар асосига қурулувчи тадқиқот йўналиши.

Бевосита эмпирик социологик тадқиқотлар.

Социология фани жамият истикболи хусусида ижтимоий утопияга асосланган назарияга суянмасдан, балки жамият тараққиётининг бугунги ижтимоий-иқтисодий ҳолатини атрофлича ўрганиш асосида яқин келажақда бу тараққиёт таркиби ва мазмунидаги тадрижий ўзгаришлар манзарасини илмий асослаб беради.

Социология фанининг махсус назарияларга асосланувчи йўналишлари асосан қуйидагилардан иборат:

1. Ижтимоий онг шакллари йўрганувчи (дунёқараш, илм-фан, санъат, маданият, ахлоқ, ҳуқуқ, психолог, дин)социология.

2. Ижтимоий фаолият шакллари йўрганувчи (меҳнат, турмуш тарзи, ҳордиқ, ижтимоий-сиёсий фаолиятлар) социология.

3. Аҳоли ва халқлар (демография, этнография, миграция, лингвистика ва ҳ.к.) социологияси.

4. Ижтимоий тараққиёт (жамият ва жамоа назарда тутилмоқда), ижтимоий ўзгаришлар, ижтимоий тузилишларсоциологияси.

5. Ижтимоий институтлар (оила, етимхоналар, қариялар уйлари ва ҳ.к.)

социологияси.

6. Ижтимоий гуруҳлар (куролли кучлар, ёшлар, пенсионерлар, аёллар ва ҳ.к.) социологияси.

7. Оммавий ахборот воситалари (матбуот, радио, телевидение), жамоатчилик фикри социологияси.

8. Сиёсат социологияси (давлат, халқаро муносабатлар, миллий ҳаракатлар ва ҳ.к.).

9. Жой ва муҳит социологияси (регионлар, шаҳарлар, қишлоқлар, экология ва ҳ.к.)-

10. Шахсни шакллантириш социологияси (таълим, тарбия, спорт ва ҳ.к.)

11. Касблар социологияси (инженерлик, агрономлик, медицина ва ҳ.к.)

12. Қизиқишлар социологияси (кяублар, маданият уйлари ва бошқа жойлардаги ҳаваскорлик тўғараклари, филателистлар, букинистлар ва ҳ.к.)

3-масала. Ижтимоий ва гуманитар фанлар тизимида социология алоҳида ўринни эгаллайди. Бу бир нечта ҳолатлар билан белгиланади:

1. У жамият ҳақидаги, унинг ҳодисалари ва жараёнлари ҳақидаги фан ҳисобланади.
2. У ўз ичига умумий социологик назарияларни ёки ҳамма ижтимоий-гуманитар фанларнинг назария ва методологияси ҳисобланган жамият назариясини олади.
3. У жамият ва инсон ҳаётининг фаолиятининг турли томонларини ўрганувчи ижтимоий-гуманитар ва социал соҳани ўз ичига олади. Яъни, социология - ҳаётнинг у ёки бу соҳасини тадқиқ этувчи қонуниятлардир.
4. Инсон ва унинг фаолияти, техник ва услубий жиҳатдан ишлаб чиқилган социологик тадқиқотлар, гуманитар ва ижтимоий фанлар томонидан зарурий жиҳатдан ўрганилади ва ҳисобга олинади.

Фалсафа, иқтисодиёт, тарих, сиёсатшунослик, психология фанлари социологиянинг шаклланишига самарали таъсир кўрсатади.

Социологиянинг фалсафа билан узвий алоқаси шунда кўринади-ки, умумсоциологик назариялар ва амалий социологик тадқиқотлар маълум методологик асосга таянадилар. Шундай асосни эса фалсафа фани яратади. Социология фалсафага нисбатан мустақилликни шунга асосланиб эълон қилади-ки, у ўз олдида ижтимоий муаммоларни, воқеликни илмий, англаш усули асосида ҳал этиш вазифасини кўяди.

Социология статистика фани билан ҳам мустаҳкам алоқада ривожланади. Бу икки фаннинг ўзаро алоқалари шу қадар яқинки, социологиянинг ривожланишини статистик ёндашувларсиз тасаввур қилиш қийин. Социология шунингдек, иқтисодий назария, бошқарув назарияси, тарих, педагогика, ҳуқуқшунослик, сиёсатшунослик каби фанлар билан ҳам мустаҳкам алоқада ривожланади.

Социология фани соҳавий тасниф этилганда тугри йўналишлар моҳиятига эга бўлган илмий тармоқларга бўлинади:

Биринчи босқичдаги илмий тармоқлар қаторига умумназарий, умумметодологик ва социологик фанларни киритиш мумкин. Улар жумласига академик, математик, тарихий, амалий ва минтақавий социология соҳалари киради.

Иккинчи босқичдаги замонавий социологик илмий тармоқлар қаторида шахс социологияси, сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий, демографик, экологик ҳамда институционал соҳаларни кўрсатиш мумкин.

Учинчи босқичдаги социологик илмий тармоқлар турли хил соҳавий ҳамда илмий социологик йўналишларни ўз ичига олади. Улар қуйидагилар: таълим, маданият, фан, дин, санъат ва бошқа социологик йўналишлар.

Тўртинчи босқичдаги социологик илмий тармоқлар қаторига регионал ва жамоавий хусусиятга эга бўлган йўналишларни киритиш мумкин. Улар қуйидагилар: ёшлар, оила, шаҳар ва қишлоқ социологияси.

Ҳозирги замол социологик тармоқлар тизимида жамоатчилик фикри социологияси муҳим ўрин тутди ва катга аҳамиятга эгадир. Жамоатчилик фикри социологияси ижтимоий ҳаётдаги барча соҳалар ва - умумназарий, методологик ва хусусий социологик мактаблар билан бевосита боғлиқликда иш тутди.

Шундай қилиб, мураккаб умумий ва хусусий социологик фанлардан иборат бўлган замонавий социология тизими кўплаб ижтимоий-гуманитар фанлар билан кенг алоқаларни тақозо этади. Бу алоқалар ҳам умумметодологик босқичда, ҳам махсус хусусий фанлар ва илмий йўналишлар бўйича олиб борилади, бу эса унинг замонавий ижтимоий-гуманитар фанлар тизимидаги ўрнини аниқлаб беради.

Социология ижтимоий-гуманитар фанлари иерархиясида энг юқори босқични эгаллайди. Фалсафа ва тарих билан биргаликда, у ижтимоий фанлар тизимининг умумметодологик негизини шакллантиради.

Социология «Миллий истиклол мафкурасининг миллий, умуминсоний, фалсафий, диний, ҳукукий, сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маънавий-психологик асосларини, урф-одатлар, анъаналар ва интеллектуал кадрлар мафкурасига бағишланган тадқиқот ишларини мунтазам олиб бориш» мақсадларига хизмат қилади.

Юқорида келтирилган фикрлардан хулоса қилиб айтиш мумкинки, социология ижтимоий бирликлар, ташкилотлар, жараёнлар, муносабатларнинг юзага келиши, функционаллашуви ва ривожланиши қонуниятларини ўрганувчи фандир.

Жамиятнинг ривожланиб бориши билан социологиянинг мазмуни ҳам янада бойиб, такомиллашиб боради. Янги мазмундаги ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатлари таракқий қилиб бориши, социологиянинг ўрганиш объекти ўзгариб бориши билан унинг ўзи ҳам ривожланиб боради. Тадқиқот усуллари эса янада мукаммаллашади.

Социология миллий мафкурани шакллантириш, яратиш жараёнида алоҳида ўрин тутди. Эскириб қолган дунёқараш, эскича моддий ва маънавий муносабатлар ўз ўрнини янгисига осонликча бўшатиб бермайди. Бунинг учун маълум вақт керак. Социология шу вақт давомида маънавиятда рўй бераётган ўзгаришларни аниқлашга ва илмий асосга эга бўлган тадбирлар ишлаб чиқишга хизмат қилади.

Назорат ва мустаҳкамлаш учун саволлар

1. Социология фани нимани ўрганади?
2. Социология атамаси таърифи, объекти ва предмети?
3. Социология қандай таркибий тузилишга эга?
4. Социология фанинг асосий йўналишлари?
5. Социологиянинг фанларвро шаклланиш босқичлари?
6. Социология фанини қайси фанлар билан боғлаб ўрганиш мумкин?
7. Социологик қонунларни изоҳлаб беринг.
8. Социологиянинг ижтимоий вазифалари нималардан иборат ?

2- Мавзу: СОЦИОЛОГИЯ ФАНИ АСОСЛАРИНИНГ ТАРКИБ ТОПИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ.

Режа:

1.Антик дунё социологияси

2.Шарк мутафаккирларининг социологик қарашлари

3. Социологиянинг Европада фан сифатида вужудга келиши

4. Социологияда реалистик йуналишлар.

Таянч иборалар

Позитив усул, эмпирик маълумотлар, социал статика, социал динамика, позитивизм, неопозитивизм, социал реализм, социал далиллар, социал воқелик, классик ва ноклассик социология, этносоциология, метафизика, бихевиоризм, географик, психологик мактаблар, эмпирик, тузилмавий-функционализм, ахборотлашган жамият, интеграцион, конкрет модел, «Ижтимоий фикр», антик дунё, Конфуций таълимоти, космологик гоялар, консерватив теология.

Адабиётлар:

1. Ислом Каримов, Ўзбекистон XXI аср бўсагасида, хавсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: «Ўзбекистон», 1997.
2. Бекмуродов М. Социология асослари. Т.: «Фан», 1997.
3. Капитанов Э.А. Социология XX века. История и технология. Ростов на-Дону: 1996.
4. Радугин А.А., Радугин К.А. Социология. Курс лекций. М.: 1996.
5. Убайдуллаева Р.Т., Хайдаров А. Социология тарихи. Т.:1993.
6. Умаров. Иқтисодий ислохот Ўзбекистон ўртача аҳолисининг нигоҳида. «Халқ ва демократия», 1992.
7. Хошимов Т. Социология. Ўқув қўлланма. Т.:1996.
8. Дюркгейм Э. О развитии общественного труда. Метод социологии. М.: 1990.
9. Юнусов К. Социология. Ўқув қўлланмаси. Андижон, 1997.
10. Алиқориев Н. Умумий социология. Т.: ТошДУ, 1999.
11. Социология. Маърузалар матни. Т.: ЎАЖБНТ, 2000.
12. Носирхўжаев С.Х., Бекмуродов М., Султонов Т., Носирхўжаева Ҳ. Социология асослари. Маърузалар матни. Т.: Низомий номли ТошДПУ, 2000.

1-масала. Антик дунё юнон файласуфларининг социологик карашлари. Социологияни фан сифатида тасаввур этиш учун энг аввало, унинг вужудга келиши ва тарихий ривожланиш босқичларини ўрганиш муҳим аҳамиятга эгадир. Ижтимоий ҳаёт ривожланиши қонуниятларини ўрганишга қаратилган таълимотлар, карашлар эрампиздан аввалги IV асрдаёқ юнон файласуфлари асарларида ёритилган.

Антик дунё социологияси жаҳон социология мактабининг назарий-маънавий пойдевори ва унга доимий илҳом бағишловчи бебаҳо обидаси ҳисобланади. Антик дунё ҳаётига инсонни инсон томонидан сотиш ва сотиб олиш тартиботларининг кириб келиши билан табиатни узлаштириш, табиат билан ҳамкорлик қилиш ва у билан уйғунлашиш урнига инсонни эксплуатация қилиш даври бошланди. Бу эса антик давр учун хос бўлган инсоннинг маънавий хурлиги даврининг таназзулга юз тутишига сабаб бўлди.

Антик давр социологияси узи юзага келган давр ижтимоий тузуми ва тартиботлари, давлат ва жамият қурилиши, ана шу тизимлардаги шахсларнинг урни ва роли, сиёсий ва маънавий ҳаёт жараёнларининг ёркин ва реал ифодаловчиси сифатида гоятда сабоқлидир.

Антик давр социологиясининг илк намуналари Кичик Осиёнинг гарбий сохиллари -Иония улкаси шаҳарларида яшовчи греклар томонидан дунёга келтирилди.

Антик дунё социологиясини юзага келиши ҳамда тараккиёт тенденциялари хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда уни шартли равишда қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

Энг қадимги грек социология мактаби. Бу гуруҳга милоддан аввалги олдинги XII асрда яшаб ижод этган Гомердан бошлаб милоддан аввалги олдинги VI асргача амал қилган Милет (кичик Осиёдаги энг йирик шаҳар) мактаби вакиллари (Фалес; Анаксимандр, Анаксимен) ҳамда Грециянинг турли шаҳарларида яшаб фаолият юритган Ксенофан Пифагорнинг социологик қарашларини киритиш мумкин.

Энг қадимги грек социологияси мураккаб ижтимоий-назарий тадқиқот предмет сифатида эмас, балки аниқ, табиий фанлар, яъни математика ва табиатшунослик берган илк тадқиқот натижалари билан ижтимоий фанлар, хусусан, мифология ва санъат борасида эришилган дастлабки тафаккур маҳсулларининг уйғунлашуви оқибатида юзага келган. Милет философларининг тунгич вакили Фалеснинг фикрича, жамият ва табиатнинг асосини дастлабки таркибий модда ҳисобланган сув омили ташкил этади. Унинг таъкидлашича, табиатдаги жамият узғаришлар сув ва суюқликлар туфайли руш беради. Сув туфайли таркиб топган ҳамма нарсада жон мавжуддир, табиатдаги жамият нарсалар эса сув иштирокида юзага келганлиги сабабли уларнинг ҳаммасида жон бор. Фалес фикрининг исботи учун янтар тошини мисол қилиб келтиради. Фалеснинг ҳамма нарсада жон борлиги ҳақиқи табиат ва жамиятга инсоний ёндошувнинг илк қуртаклари шаклланишига туртки бўлди.

Милет мактабининг яна бир йирик намоёниси Анаксимен оламнинг асосини ташкил этувчи дастлабки модда сифатида ҳавони илоҳийлаштиради, ҳавонинг табиатда йиғилиши ва сикилиши натижасида сув, тупроқ, тош ва оловдан иборат зарурий қисмлар юзага келади. Ҳаво Анаксимен назарида дунёни ураб турган нафас бўлиб, бу нарса табиатдаги жамият нарсаларга уз таъсирини утқизиш туради. Ҳаво инсоннинг амал қилиш қонунлари ҳисобланади ва ҳавосиз қолган пайтда ҳар қандай жисм таркибий ва мазмуний узғаришга юз тутади.

Қадимги грек социологлари орасида Самос шаҳрида туғилиб фаолият юритган Пифагор алоҳида урин тутди, Пифагор яшаган даврда турли-туман примитив, архаик, диний мутаассиблик урнига нисбатан умумийроқ моҳият қасб этувчи ҳудодарга сизиниш таомилга қира бошлайди. Пифагор нуқтаи назарига қура, олам абадий бўлиб, инсондаги рух маълум муддатдан сунг бошқа нарсаларга қуцади. Пифагор ана шу таълимот асосида оламдаги ҳамма нарсанинг жисман ва рухан қариндош эканлигини исботлашга уринган. Пифагорнинг табиат ва жамиятдаги «жон» нинг қуциб қуриши ҳақиқи ҳамда атроф-муҳитдаги жамият нарсаларнинг бирлиги ва қариндошлиги дунёни узаро муроса мувозанатида саклашга даъват этувчи социологик қарашлар сифатида инсоният тарихида муайян роль уйнайди.

2. Грек демократияси равнақи даври социологияси. Бу босқич жамиятшунослари сафига Гераклит, Парменид, Зенон, Эмпедокл, Анаксагор, Протагор, Горгий ва бошқаларни киритиш мумкин.

Атоқли грек мутафаккири Гераклит фикрига қура, ҳамма нарсалар табиатда фақат бир нарсдан қаралган ва шу бирламчи нарсага албатта қайтади. Бу бирламчи асос эса «олов»дир. Зеро, олов табиатдаги энг фаол узғарувчан ҳодисадир.

Гераклит табиат ва жамиятдаги қарама-қаршиликлар шунчаки узаро рақобат ҳолида бир-бирига айланиб туради. Улар моҳиятан ягона асос (олов) дан иборат бўлганлиги сабабли, бу модда ва ҳодисалар уртасидаги қарама-қаршиликлар

узгарувчандир ва доимий хусусиятга эга эмас. Гераклит илк дафъа донишмандлик ва аклни илм ва билимдан фарклай билди. Куп билимлилик кишини аклли, донишманд килавермайди. Агар куп билим олиш кишини окил килганида Гесиод ва Пифагор ҳам аклли, донишманд булишар эди»¹, — деб ёзади у.

Гераклитнинг ижгимоий карашлари Парменид ва унинг шогирди Зевон томонидан танкид остига олиниб, улар дунё Узгарувчан эмас, аксинча, Узгармас мохиятга эга эканлигини асослашга уриндиларг

Грек маданиятининг йирик намояндаси Эмпедокл илм ва маърифатнинг ижгимоий фойдалилик функциясини асослаб берди. У илм кдлиш бу бефойда мохиятлар хусусида бахс юритиш эмас, балки уни инсон онгига хизмат килдиришдан иборат, деб билди.

Эмпедокл фикрига кура, жамият ходисаларини узаро бирлаштирувчи ва ажратиб юбуровчи икки куч бошкариб туради. Кишиларни узаро бирлаштирувчи, уларни энг инсоний фаолиятга бошловчи куч — мухаббат (Эмпедокл бу кучни айна вақтда меҳр, ҳурмат, - гармония ва ҳатто Афродита ҳам деб атаган) булиб, одамларни ажратиб юбуровчи куч бу — нафрат, ҳасад, жохилликдир.

Эмпедоклдан фарк. қилиб, Анаксагор инсоннинг илм-маърифатга интилишидан қузланган бош мақсад — атроф-муҳитни Ураб турган борлик ҳамда космос мохиятини англашдан иборат, деб билди. У «илм илм учун» деган ақида асосида иш тутди.

3. Антик дунё оламининг «олтин даври». Бу даврдаги социологик қарашларни илгари сурган мутафаккирлар қаторига инсониятнинг буюк даҳолари Сократ, Левкипп, Демокрит, Платон, Аристотель ва бошқаларни қиритиш мумкин.

Сократ (Сукрот) нинг социологик қарашларида табиат ва жамият жараёнларида шунчалик иштирок этиш эмас, балки унда қандай қилиб яхши яшаш, қамолотга эришиш учун санъат сирларини билиш зарурлига ғояси етакчидир. Билим муайян турдаги предметлар ва ходисаларнинг умумийлик хусусиятлари-ни аниқлашдан иборатдир. Билим предмет ҳақидаги тушунча булиб, билиш тушунчани аниқлашдан бошланади.

Сократнинг нуқтаи назарига кура, инсон фаолияти унинг яхшилик, савоб, орият, инсоф ҳақидаги тушунчалари мазмунидан иборат булиб, бу -тушунчаларни шахс қандай тушуниши қатта аҳамиятга эга. Шундай экан, инсон фаолиятини яхшилаш учун унинг феъл-атворини' ва тарбия тугрисидаги қарашлари, тушунчаларини тартибга солиш зарурдир.

Сократнинг буюк шогирди Платон ижгимоий тараккиёт ва инсон мавқеи хусусида бебаҳо фикрлар баён этган. Платон узининг «Филеб» деб номланган асарида инсоннинг эзгуликдан иборат фаолияти қуйидаги талабларни бажариш асносида қуйи бериши айтилади: 1) илоҳий ғоя мохиятини англаш; 2) илоҳий ғоя талабларини ҳаётга сингдириш; 3) тафаккур ва билимларга эга булиш; 4) илм ва санъатнинг бирор турини эгаллаш, тугри фикр қилиш масаласига эга булиш; 5) тоза, ҳалол ҳиссиёт воситаларидан, масалан; мусиқ.а товуши, тасвирий санъатдан завқ.-роҳат ола билиш. Платоннинг уқтиришига кура, тугри фикр қилиш малақасига эга булиш деганда бирор-бир ҳаётий воқеа таҳлили чоғида масаланинг аввал яхшилик томонида қуйи берганлигини тушунтиришга интилиш, агар бундай тушунишга имкон бўлмаса, мазкур ходисанинг юз берганлиги мохиятини англашга интилиш, демакдир.

Платон эзгуликни англаш — ҳудони англаш, эзгулик табиатига эга булиш эса ҳудо мохиятига тегишли булиш, унинг узвий бир қисмига айланиш, деб ургатади. Платон инсоннинг ижтимоий ўрнини белгилашда ҳар бир киши даставвал уз давлатининг фуқароси - булиши лозим, деб таъкидлайди.

Платон мураккаб ижтимоий-сиёсий мухитда яшаганлиги сабабли идеал давлат қурилиши орзусида яшаган. Унинг эзгулик асосига қурилган идеал давлат тузуми қуйидаги фазилатларга эга бўлиши лозим: 1) донишмандлик; 2) жасорат; 3) ҳар ишда оқилона меъёрни саклай билиш; 4) адолат.

Давлат тизимини уч хил страта — ижтимоий табақа — ҳукмдорлар, ҳарбийлар ва ишлаб чиқаришда банд бўлган меҳнаткашлар донишманд бошқарувчи гуруҳ. раҳбарлигида гармоник тузум ташкил этади.

Платон Академиясининг етук толиби, жаҳрн ижтимоий тафаккур оламига ҳисса қўшган мутафаккир Аристотель ҳисобланади. У уз давридаги мавжуд стратификацион, яъни ижтимоий табақалашув тартибларини қўллаб-қувватлайди. Аристотель қомил инсон, қомил фуқаро, адолатли давлат ҳусусидаги қарашларини илмий асослашга интилади. Қомил инсон тарбияси шахснинг уз давлатига бўлган юксак ватанпарварлигини, уз ижтимоий-сиёсий тузумига садоқатни шакллантиришдан бошланади. Қомил фуқаро тарбияси эса ҳар томонлама муқаммал давлат тартиботини юзага келтиришдан бېшланади.

Демак, қомиллик тизимидаги «давлат — фуқаро — инсон» тартиботи Аристотелнинг давлат ва ҷамиятни муқаммаллашдан иборат социологик концепциясини ташкил этади. У ҷамият аъзоларининг маънавий-мафкуравий тарбияси масаласида умумдавлат нуқтаи назарида турди. Ҷамиятнинг тарбиявий вазифаси ҳусусий шахслар ёки алоҳида гуруҳлар қўлига топшириб қўйилмаслиги лозим. Аристотель давлат ва ҷамиятнинг идеал мақсадлари муштарак, умумий бўлганлиги сабабли ҳам мазмуний асоси бир хил бўлган тарбиявий тизим ишга тушмоғи зарур, деб ҳисоблайди.

Ижтимоий ҷараён, Аристотель таъбирига қўра, имқониятлардан натижаларга утишга бўлган интилишдир. Одамлар ижтимоий ҷараёнда қанча қўп иштирок этсалар, давлат ва ҷамиятнинг ижтимоий-сиёсий асослари шунчалик мустаҳкамланиб боради.

Қишиларнинг ижтимоий ҷараёнларда яқдил ва оммавий иштироки адолат, инсоф, садоқат синғари тушунчаларга эга бўлган умумий қарашларни тарқиб топтиради. Давлат тузуми ҳамда ҷамиятнинг барқарорлигини саклаш учун қишиларга мавжуд ижтимоий тузумга нисбатан тугилиши мумкин бўлган сиёсий-ахлоқий ва иқтисодий-маънавий ҳавфлар ҳусусида маълумотлар бериб бориш ҳамда уларда ҳавотирлик қайғиятини шакллантириб бормоқ зарур. Шундагина улар давлат ва ҷамият мустаҳкамлиги устида қайғура бошлайдилар.

Давлат бошқарувида иштирок этишга иштиёқманд ва амалдорлик даъвосида бўлганлар қуйидаги сифатларга эга бўлишлари лозим: «Мавжуд давлат тузумини қин дилдан севиш, қатта қўч ва энергияга эга бўлмоғи, одамларга ҳайри-қоҳ ва адолатли бўлмоғи, асосий фаолият мезони деб одамлар манфаатини давлат манфаатлари билан уйғун қолда қал этиш малақасига эга бўлмоғи лозим»¹.

Қар қандай мамлақатдаги ижтимоий тартибсизликлар, инқирозлар ва давлат тунтаришлари ижтимоий тенгликнинг бузилишидан қелиб қикади. Аммо тенглик тушунчаси уз мазмунига қўра ҳам, миқдор қиҳ.атдан ҳам мавқе-мартабага қўра фарқланади. Мавқега қўра тенглик ҷамиятдаги унта обрўли шахс мавқеи 100-200 та оддий фуқаронинг мавқеига мос бўлиши мумкин. Шу боисдан мавқени ҳисобга олиб ижтимоий тенглиқни амалга ошириш ҷамиятда барқарор муҳитни саклаш имқонини беради. Миқдорий тенглиқни таъминлаш учун эса, давлат бошқарувини амалга оширишда у ёки бу ҳудуд вақилларидан тенг миқдордаги амалдорларни вазифаларга тайинлашни тугри йўлга қўйиш зарурдир.

Демократик асослардаги давлатларда ҳокимиятни эгаллаш учун қилинадиган тунтаришлар одатда демагоглар томонидан амалга оширилади. Аристотель жамиятнинг ижтимоий стратификацияси тизимида барқарорлик, тургунлик мезонига амал киши зарурлигини таъкидлайди. Хар бир шахс нафакат мавжуд давлат тузумига, балки уз ижтимоий табакасига ҳам содиқликни саклаган ҳолда камолотга интилиши лозим. Кишиларнинг бир соҳадан бошқа соҳаларга, бир ижтимоий мавқе доирасидан бошқасига ўтиши давлат тартиботларига умумий ишончни пасайтиради.

Аристотель давлат тузумини олтига бўлиб, улардан учтаси (монархия, аристократ ва полиция) тугри ва учтаси (тирания, олигархия ва демократия) нотугри давлат тузумлари, деб ҳисоблайди.

Аристотелнинг тирания, олигархия ва демократия асосдаги давлат тузумларини нотугри деб таснифлашига асосий сабаб, бундай давлат тузумларида ҳокимият тепасига золим шахслар (тирания), бойликка хирс куйган номуносиб шахслар (олигархия) ва демократия тузумида гарчи купчилик озчилик устидан ҳукмрон бўлса-да, баъзан ижтимоий-генетик келиб чиқиши бетайин бўлган айрим фуқаролар ҳам келиб қолиши мумкин, деб ҳавотирланади.

Хуллас, Аристотель антик дунё социологияси тарихининг энг мазмундор даври бўлмиш грек социология мактабига мантикий яқун ясаган.

2-масала. Шарк халқларининг ҳаётга бўлган социологик қарашлари моҳият эътиборига қура, гарб социологларининг ижтимоий ёндошувларидан фарқ қилади. Қадимги шарк кишиси учун ўзликни англаш, маънавий қомилликка эришиш, озодлик тушунчаси моддий борлиқдан воз кечиш, ташки дунё ташвишларини инкор этиш, ўзликда соқинлик топишга интилиш ҳаракатларидан иборатдир.

Шарк кишиси учун индивидуализм ҳамиша ҳалокат, жамоада ўйрунлашув эса соқинлик ва беҳавотирлик омили бўлиб қелган. Жамоавий ҳавфсизликни таъминлаш эҳтиёжи шарқда жуда қадимги даврлардаёқ, давлатчилиқ тизимларини тарқиб топтирди. Шунингдек, шарқда иқтисодий мураккаблиқлар, об-ҳаво, сув муаммоларининг қескинлиги, қишлоқ, ҳужалиги маҳсулотларининг қадат сугориш воситасида етиштирилиши, уларни саклаш масалалари муайян марказлашган идора тизимларини тарқиб топтириш ҳамда бошқариш заруратини қун тартибига чиқарган. Бу эса қилоддан аввалги III қинг йилликнинг урталаридан бошлаб Миср, Ҳиндистон, Месопотомия, Ҳитойда давлатчилиқнинг мустанкам анъаналари юзага қелишига сабаб бўлди. Шарқ, давлатчилиги неғизда ижтимоий бирлик мутлоқлаштирилар, жамиятда жамоавий яхлитлик амал қилар, алоҳида шахсларнинг ўзлигини жамоа ихтиёридан ташқарида индивидуал намоён этиши маъқулланмас эди. Шахслараро қиёсий, иқтисодий, ахлоқий қарашлар қирлиги, мутлақ, яқдиллик шарқ. қирдамлиги ва ҳаётийлигининг маънавий асосини ифода этар эди. Шарқ давлатларида ҳудо давлат бошқарувчиси образида талқин этиб қелинарди. Масалан, Ҳитойда императорни илоҳий осмон фарзанди қифатида, Мисрда қиръавн ҳудо-илоҳ тарзида, Шумерда эса подшоҳ, ҳудонинг айнан ўзи, деб талқин этиб қелинган. Қиръавн ва подшоҳлар ҳукми нафакат жамиятга, балки табиатга ҳам таъсир эта олувчи қуч қифатида тушунилган. Шу боисдан ҳам экин эқиш қогиди қиринчи оқоч юргизиш, Ҳосилнинг қиринчи маҳсулини олиш, қирор қино қурилишида илқ тош ёқи гиштнинг рамзий барақа, қувват қерувчи илоҳий қуч қифатида подшоҳ томонидан қуйилиши, фарзандларга исм қуйишда подшоҳга муқожаат этиш одатларининг илдиқлари ҳукмдорларини ҳудо қилан айнан қир қил вокелиқ деб англашдан тугулгандир.

Инсоният тарихида илк даъфа Худо даражасида эмас алоҳида етук шахслар сифатида Гомер, Мусо, Конфуций, Зардушт, Будда сингари шахслар тарих сахнасига чиқдилар.

Будда (буддизм) - жаҳон динларидан бири бўлиб, асосан Ҳиндистон, Непал, Бирма, Япоияда кенг тарқалган. Эр. ав 6-асрда Шимолий Ҳиндистонда ривожланган. Будда таълимотида социологик гояларга кўра, инсон ҳаёти – ёвузлик ва азоб-уқубатдан иборат, азоб-уқубат чекишнинг сабаблари эса истак ва эҳтиросдандир, ана шулардан кутилмоқ керак. Будда таклиф қилган «кутилиш» йўли диндор киши учун «тақводорликка интилиш» ва «яхшилик билан ҳаёт кечириш» га бориб тақалади.

Заратуштра (Зардушт) – Милод. ав 6-асрдан то милоднинг 3-асригача бўлган дуалистик дунёқараш марказида зардуштийлик ётади. Зардуштлик фақат дин бўлиб қолмай, балки ўша даврнинг ҳукмрон мафкураси, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-фалсафий қарашлари ифодаси эди. Зардуштийликнинг назарий асоси «Авесто» адабий ёдгорлигидир. «Авесто»да қадимги кишиларнинг табиат ва уни билиш йўллари ҳақидаги тасаввурлари умумий тарзда ифода этилган. «Авесто» да афсонавий тасаввурлар билан бирга кишиларнинг ҳаётий тажрибалари ҳам ўз ифодасини топган. Китобда инсон ва жамият, ижтимоий муносабатлар ҳақида қизиқарли маълумотлар берилган. «Авесто» да инсон, меҳнат деҳқончилик каби эзгу қарашлар улугланади.

Конфуцийлик (551–479) - миллодан ав. V-III асрларда вужудга келган. У қадимги Хитойдаги ижтимоий-фалсафий фикр ривожига катта ҳисса қўшган. Бу таълимот Хитой, Бобил, Миср мамлакатларида кенг тарқалган. Конфуцийнинг фалсафий ва социологик қарашларида ахлоқий масалалар марказий ўринда туради. «Ҳамма одамлар ўз бир-бирларидан фарқланадилар», янгини билиш учун - эскини ўрганиш керак», «мулоҳазасиз таълимот фойдасиздир, таълимотсиз мулоҳоза бўлмайди» - деган фикрлар шулар жумласидандир.

1. Мухаммад ибн Мусо Хоразмий (783-850) - Марказий Осиёнинг жаҳонга машҳур олимларидан бири. У Хоразмда қомусий олим сифатида дунёга маълум бўлди. Кўпроқ Боддда яшаган, Халифа Маъмун раҳномалигида Шаркнинг фанлар академияси Байтул-ҳикма («Донишмандлар уйи»)да ишлади. У бу ерда жуда кўплаб математик, астрономик кузатишлар олиб борди. Хоразмий илмлар калитлари» асарида илмларни 2 қисмга: а) Анъанавий араб илмлари ва 2) Ажам (араб бўлмаган) илмларга ажратган. М.Хоразмий алгебра фанининг асосчисидир «Алгебра» сўзининг ўзи унинг томонидан кашф этилган, бу тенгламаларни ечиш методи «алжабр» билан боғлиқдир.

2. Абу Наср Форобий (873–950). У ўзининг кўплаб ижтимоий фикрлари билан социологик билимлар ривожига катта ҳисса қўшди. Унинг «Фозил шаҳар аҳолиси қарашлари ҳақида китоб», «Сиёсат ал-Мадания» каби асарларида олижаноб жамият, адолатли тузум, одил ҳукмдорлар ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларини баён қилган. У ўзи яшаган даврнинг ижтимоий тизимини, унинг зиддиятлари ва бу зиддиятларнинг келиб чиқишидаги муаммоларни назарий жиҳатдан таҳлил қилишга уринган. Форобий социологияга доир қуйидаги уғитларни ёзиб қолдирган:

1) Турли масалалар хусусида фикр юритиш, уларнинг таркиби, фарқи, эҳтимолли ва мутлоқ мулоҳазаларни тиник, пухта таҳлил этиш.

2) Кескин ва мутлақ (яъни эътирозга ўрин қолдирмайдиган) мулоҳаза хусусида фикр юритиш.

3) Бир-бирига қарама-қарши бўлган ва бўлмаган фарқли мулоҳазалар хусусида фикрлаш, уларнинг қандай ҳолатларда қарама-қарши кучга айланиб қолишини ўрганиш.

4) Бир-бирига қарама-қарши булган фикрлар, мулоҳазаларнинг қандай кўринишларга эга эканлигини қайд этиш.

5) Ҳақиқий мезон асосида ҳар бир мулоҳазанинг тўғри ёки нотўғри эканлигини текшириб кўриш ва уларнинг қандай аҳволдалигини ўйлаб кўриш.

6) Ўзгарувчан, ўзгармас ва ўзгарувчи мулоҳазаларнинг ўзгариш маъно ва сабабларини билиб олиш.

7) Маълум бўлган умумий фикрдан келиб чиқмайдиган мулоҳаза кўринишлари хусусида фикрга эга бўлиш.

8) Фикр-қарашлар таърифи, уларнинг нималар асосида туриши, таркиб топганлигини, эҳтимолли ва мутлақ фикр-қарашлар ҳақида илмий тасаввурларга эга бўлиш лозим.

Демак, ҳар қандай социолог

а) ижтимоий фикр ва

б) ҳар бир индивид фикрини таҳлил ва синтездан ўтказиши керак.

Фаробий фикрича, давлат - ижтимоий тизимни бошқарувчи ташкилот, уни муваффақиятли бошқариш эса кўп жиҳатдан давлат бошлиги, ҳокимнинг фазилатларига боғлиқ. «Фозиллар шахрининг биринчи бошлиги - шу шаҳар аҳолисига имомлик қилувчи оқил киши бўлиб, у табиатан 12 хислат, фазилатни ўзида бирлаштирган бўлиши зарур», дейди. Булар:

1) ҳокимнинг тўрт мучали соғ-саломат бўлиб, ўзига юкланган вазифаларни осон бажариши лозим;

2) нозик фаросатли, хотираси яхши, зеҳнли, фикрини равшан тушунтира оладиган, билим-маърифатга ҳавасли булиши;

3) таом ейишда, ичимликда, аёлларга яқинлик қилишда очофат бўлмаслиги, ўзини тия оладиган бўлиши ва ҳақиқатни севадиган, ёлгон ва ёлгончиларни ёмон кўрадиган, олийҳиммат бўлиши, олий ишларга интилиши зарур;

4) мол-дунё кетидан қувмайдиган;

5) табиатан адолатпарвар, истибдод ва жабр-зулмни ёмон кўрувчи, саботли, журъатли, жасур бўлиши, қўрқоқлик ва ҳадиксирашларга йўл қўймаслик каби хислатлар киради.

Фаробий ўз замонасининг қомусий олимларидан бири бўлиб, илк бор тўлиқ илмлар таснифини яратди. Унинг «Китоб фи ихсо ал-улум ва ат-таъриф» («Илмларнинг келиб чиқиши ва таснифи») ёки қисқача номи «Ихсо ал-улум» («Илмлар таснифи») асарида илмлар қуйидагича тасниф қилинган:

1. Тил ҳақидаги.

2. Мантик.

3. Риёзиёт.

4. Табиий ва диний илмлар илмлар ёки метафизика.

5. Шаҳарларни бошқариш илми ёки сиёсат, фикҳ; ва калом илмлари ва ҳ.к.

Фаробий «Илмий санъатлар ҳақида» ги рисоласида илмларнинг қуйидаги таснифини келтиради:

1. Ҳаётни тартибга солувчи ва ҳаётини ишлар тўғрисидаги илмлар мажмуи.

2. Шариат: а) Куръон.

б) Куръон талқини илми.

в) Пайгамбарлар ривоятлари илми.

г) Фикҳ, суннат ва буюрилган нарсалар.

- д) Хутба, ваъда бериш, фидойилик илмлари.
- е) Тушларни талқин қилиш илми.

3. Фалсафа.

Араб илмлари:

- 1) Фикх.
- 2) Калом.
- 3) Грамматик.
- 4) Иш юритиш.
- 5) Шеърят ва аруз.
- 6) Тарих.

Арабларники бўлмаган илмлар:

1) Фалсафа.	6) Илму-нужум (астрономия).
2) Мантиқ.	7) Мусиқа.
3) Тиб.	8) Механика.
4) Ҳисоб.	9) Кимё.
96. Ҳандаса.	

3) Абу Райхон Беруний (973-1048). Беруний Марказий Осиёдагина эмас, балки умуман Шарқда, жаҳон фани ва маданияти тарихида ҳам энг улуг ва буюк мутафаккирлардан ҳисобланади. У ўзининг «Қадимги халқлардан қолган тарихий ёдгорликлар», «Минерология», «Ҳиндистон» каби асарларида ижтимоий ҳаёт масалаларини ёритган. «Минерология» асарининг муқаддимасида инсон ва унинг ижтимоий аҳволи, ердаги бурчи, олижаноблиги, жамият ҳаёти, ижтимоий адолат тўғрисидаги қимматли фикрларни баён этган. Беруний том маънода ўз даври этнососоциологи ҳам эди. «Қадимги халқлардан қолган тарихий ёлгорликлар» асарида турли халқлар: форслар, юнонлар, яҳудийлар, христиан - моликийлар ва христиан - настурийлар, мажусийлар, собитлар, будпараст араблар, мусулмон араблар, турклар тўғрисида қимматли маълумотлар ёзиб қолдирган. «Ҳиндистон» китобида эса ҳинд жамиятининг ички тузилиши тўғрисида, бу халқларнинг урф-одатлари, йил, ой ва тарихий саналари, оилавий муносабатлар, маросимлар, никоҳ масалаларини ўрганган.

Беруний табиат, унда чексиз равишда рўй бериб турадиган табиий ҳодисалар, жараёнлар хусусида муҳим илмий-фалсафий гояларни илгари суради ва исботлаб берди. Оламда бўлиб турадиган ўзгаришлар, яъни тузилиш ва бузилишларнинг, пайдо бўлиш ва йўқолишларнинг ўзига хос сабаблари борлиги ҳақида табиий-илмий ва социологик мулоҳазаларини ўртага ташлайди.

Мамлакатимиз Президенти Ислом Каримов 1998 йили тарихчи олимлар билан учрашувда шундай деган эди: «Абу Райхон Беруний бобомизнинг бундан ўн аср бурун айтган фикрларини эслатиб ўтмоқчиман: «Илм-фан кишиларнинг ҳаётий эҳтиёжларини қондириш заруратидан пайдо бўлади»¹.

4. Ибн Сино (980-1037) - Уйғониш даври маданиятининг йирик арбобларидан бири. У 400 дан ортиқ асар муаллифи эди. Унинг ёзган асарлари илм-фаннинг барча соҳаларига тааллуқлидир. Шундан 242 таси бизга етиб келган. Аллома асарларидан 80 таси фалсафа, илоҳиёт, тасаввуф, 43 таси табобат, 19 таси мантиқ, 26 таси эса руҳшуносликка бағишланган. У Шарқда «Шайхур-раис» - «Олимлар бошлиғи» деб ном олган. «Китоб аш шифо» («Даволаш китоби»), «Донишнома», «Нажоат», «Китоб ул инсоф» («Адолат китоби»), «Китоб ал-қонун фит тиб» («Тиб қонунлари китоби»)

¹ Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қулимиз билан қураимиз. Т.7. – Т.: «Ўзбекистон», 1999, 150-бет.

ва бошқа асарлари бор. Ибн Сино ўзининг табиатга доир китобида ҳаракат сабабларининг 3 асосий турини эслатиб ўтади:

1) «Табиий ҳаракатлар. Бу жисмларнинг ўз табиий ўринларига интилишидир. Масалан, қизиган газларнинг юқорига кўтарилиши **ва** совигач тушиши.

2) Мажбурий ҳаракат. Бу ўз-ўзидан эмас, балки ташқи куч таъсирида вужудга келадиган ҳаракатлар.

3) Нисбий аксиденсияли ҳаракат. Бу бир жисмнинг иккинчи бир ҳаракат қилиб турган жисм ичидаги ўзига боглиқ, бўлмаган ҳаракатини кўзда тутати¹».

5. Ибн Холдун (Ибн Холдун Абдурахмон Абу Зайд: 1332-1406) араб тарихчиси ва мутафаккири. У ўзининг «Социология» (араб. илм ал-ижтимоъ) фанига оид дадил фикрларни ўртага ташлаган ва Шарқда ҳақли равишда шу фан асосчиларидан бири ҳисобланади. Унинг «Китоб ул-Ибар» (1370)нинг муқаддима қисмида унинг тарихий социологик назарияси баён этилган. Ибн Холдун башарият тарихида илк бор асотир тафаккури билан эмас, балки илмий, объектив назар билан қараган энг забардаст тарихчидир². Инсоният ижтимоий фикри тарихида биринчи бўлиб, жамият, унинг ички ривожланиш қонуниятлари ва тараққиёт анъаналари ҳақидаги фанни яратди. Шарқнинг етук социологи бўлган, Ибн Холдун «Муқаддима» (1381) асарининг «Кириш» қисмидаги дастлабки бўлимни «Кишиларнинг умумий ижтимоий ҳаёти тўғрисида» деб номланган. Ибн Холдун социологик таълимотининг қарашлари куйидагиларидан иборат:

1) «Инсоният жамияти вужудга келишининг моҳияти сабаблари, мавжудлиги ва мазмунли ҳаёт кечиришнинг асосий шарт-шароитлари, аввало уларнинг ўзаро муносабатларидан иборат бўлади.

2) Табиий физик-жугрофий муҳитнинг ҳаётга таъсири жисмоний қиёфа ва кишиларнинг руҳиятида кўриниб, бу жараёнда икки - табиий жугрофик ва ижтимоий муҳит бир-бири билан бевосита муносабат ва таъсирда бўлади.

3) Табиийликдан, юқори бўлган кучнинг жамият ҳаётига таъсири ва бу таъсирдан қутилиш имкониятлари.

4) Инсоният жамияти кишиларнинг ана шу бирикмаси бирлашмасининг натижасидир³.

5) Бундай инсоният уюшмаларини бошлиқлар бошқаради ва унинг танланиши Аллоҳ томонидан эмас, балки инсоннинг ҳаёт воситаларига бўлган интилиш ва табиий эҳтиёжлари туфайли содир бўлади.

Ибн Холдуннинг бу қарашининг юнон файласуфларидан Арасту ва бошқаларнинг «инсон сиёсий мажудотдир» деган гоясидан фарқи ҳам шундадир.

6) Инсоннинг ижтимоий мавжудлиги унинг фақат маънавий табиатидан эмас, балки табиий эҳтиёжларидан келтириб чиқаради.

Кишилар мавжуд экан, уларнинг эҳтиёж ва интилишлари ўртасида фарқ бўлиши табиий ва айрим аҳоли гуруҳлари ва шахслар ўртасида келишмовчилик, қарама-қарашликлар содир бўлади. Бу эса тартиб ўрнатиш ва ташкил қилиш ишларини ўртага қўядики, буни «ҳокимият» амалга оширади. Бу гоя ҳам Ибн Холдун қарашларининг муҳим хулосаларидандир. Ибн Холдун мулкни ва мулкый муносабатларни тартибга солувчи ва ҳимоя қилувчи куч эса давлатдир, деб ёзади. Норозиликларнинг бош сабабчиси ҳукмрон синф вакилларининг адолатсизлик ва

¹ "Сирли олам". 1947, №3, 13-бет "Мулоқот". 1998. №3, 10-бет.

² Каримов С. Темурнинг назари тушган муаррих (Ибн Холдун ҳақида). "Сирли олам". 1997, №2, 9-бет.

³ Халк сузи. 1996 йил 17 май.

зўравонликка асосланган сиёсати натижасидир. Унинг назарида шох 2 тоифага: адолатли ва адолатсиз шохга бўлинади. Яхши ҳукмдор шундай ҳукмдорки, унинг сиёсати кучини халқи зўр-базўр сезади ва у ўз фуқаролари билан юмшоқ, адолатли муомалада бўлади. Чунки ўз сиёсатини адолат асосига қурган шохнинг фуқаролари кучли ва эркин бўлади, бунинг оқибатида улар қудратли яратувчи кучга айланадилар.

Шу боис мутафаккир шохларга маслаҳат бериб, халқ эркинлигини ҳаддан ортиқ бўлмасликка ва эркинлик беришга чақиради: «Агар тарбия куч ишлатиш, қўрқитиш йўли билан бўлар экан, у хоҳ ўқувчи, хоҳ кул, хоҳ хизматкор бўлсин, уларга қўрқинч таҳдид қилиб туради, натижада фуқаро руҳининг ўсишига халакит беради, ҳаракатчанликни сўндиради ва унинг ўрнига ялқовлик, алдаш, ёлгончиликни кучайтиради. Бу сифатлар айнан шу зўравонлик таъсирида содир бўлади. Улар қалби бефарқлик билан тўлади, яхши ва фазилатли сифатлар ўрнини аҳмоқона, ёмон сифатларни қабул қилиб, пастларнинг энг пастига айланади».

Шу боисдан ҳам мамлакатимиз Президенти Ислом Каримов Олий Мажлиснинг XIV сессиясида мамлакатимиз сиёсий, иқтисодий ва маънавий ҳаётини, давлат ва жамият қурилишини янада эркинлаштириш ҳақидаги масалани кўтарганликлари бежиз эмас албатта.

6. Заҳириддин Муҳаммад Бобур (1483-1529) темурийлар сулоласининг энг буюк вакилларида бири, Ҳиндистонда «Буюк мўғуллар» деб номланувчи салтанатини қурган, туркий, араб-мусулмон, форс-тожик, ҳинд маданияти, бадий-фалсафий, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий ва диний-тасаввуфий фикрига катта ҳисса қўшган мутафаккирдир.

Бобур ўзининг «Бобурнома» асарида ўз даври ижтимоий ҳаёти воқелигини, инсон шахси хусусиятларининг яхши ва ёмон томонлари, Андижондан - Ҳиндистонга қадар бўлган улкан ҳудудда яшаган халқларнинг ижтимоий жиҳатларини шахсий кузатишлари, илмий тадқиқотлари асосида ўрганган ва ёзиб қолдирган.

Хуллас, Мовароуннаҳр жамоатчилик тарихи, санъат, адабиёт сингари ижтимоий, сиёсий, фалсафий фикрлар тараққиётида ҳам ўзига хос бир босқич бўлди.

3-масала. Социологияни «кузатишга асосланган фан даражасига» кутариш талабини француз утописти Сен-Симон, Шарл Фурье ва Роберт Оуэнлар илгари сурган. Улар XVIII аср 2-ярмида ва XIX аср биринчи ярмида бу фаннинг баъзи масалалари хусусида ўз фикр-мулоҳозаларини билдирганлар.

Социологиянинг фан сифатидаги асосий ривожланиш босқичлари: классик, ноклассик, марксистик ва XX аср Америка социологияси каби соҳаларга бўлинади. Куйида ана шу соҳаларга қисқача тўхталамиз:

1) Классик социологик, фалсафий қарашлар:

Немис классик фалсафасида ижтимоий тараққиёт назарияси илгари сурилди. Немис классик фалсафасининг асосчиларидан бири сифатида тан олинган И. Кант (1724–1804) диалектика гояларини қайта тиклаган мутафаккир. Кант ўзининг табиий-илмий қарашлари билан табиатни метофизик тарзда тушинишга чек қуйди. Фалсафанинг борлиқ, ахлоқ ва дин каби муаммолари билан шугулланишдан аввал инсоннинг билиш имкониятларини аниқлаб олиш лозим, дейди. Кант кишини ўраб турган ташқи дунёдаги нарсаларни 2 га бўлади: а) ўз -ўзида мавжуд бўлган нарсалар дунёси; б) сезгиларимиз акс эттирган нарсалар, ҳодисалардир. Инсон билиш жараёнида ҳодисалар дунёсига тартиб киритади, уни маълум вақт макон билан боғлаб ўрганади.

2) Г.Ф.Гегель (1770–1831). Немис классик фалсафанинг вакили, унинг таълимотича, барча мавжуд нарсаларнинг асосида «мутлоқ гоя» (рух) нинг ривожига ётади. Олдин мутлоқ гоя «соф борлиқ» сифатида мавжуд бўлади. Кейинчалик у

ривожланиб мазмун жиҳатдан биридан бири бой бўлган тушунчаларни вужудга келтиради. Инсон онги ривожланган сари гоя моддийликдан қутилиб боради. Охири мутлоқ гоя олдинги ҳолатига қайтади.

3) Л.Фейербах (1804-1872). Немис классик фалсафасининг сўнгги вакили бўлиб, фалсафада материалистик йўналишга мансубдир. У Гегелнинг мутлоқ гоясига қарши чиқади. Фейербах фикрича тафаккур инсондан ташқарида, унга боглик булмаган ҳолда мавжуд бўлиши мумкин. Фейербах: тафаккур, онг иккиламчидир, материянинг, табиатнинг маҳсулидир, дейди.

Ижтимоий тараққиётнинг мураккаблашуви ва илмий билимларнинг табақаланиши социологиянинг фалсафадан ажралиб, мустақил фанга айланишини муқаррар қилиб қўйди. XIX асргача социология фалсафанинг таркибий қисми бўлиб келди. Жамият ҳақида «позитив фан» (ҳақиқий фан) яратишга уриниш XIX аср ўрталарида юзага келди. XIX аср бошларида эса социология ўзига хос илмий методларга эга бўлиб, фалсафадан тўла ажралиб чиқа бошлади.

Лекин у мустақил фан сифатида XIX аср 30-йилларида илмий муомалага «социология» атамаси, сўзи киритилгандан сўнг шаклланди. Янги фанга француз файласуфи Огюст Конт ном берди.

4) Огюст Конт (1798-1857). Француз файласуфи, янги фанга «социология» деб ном берди. Конт нуқтаи назарига кўра, социология позитив моҳиятга эга фандир. «Позитив усул» илмий кузатишлар, эксперимент ва таққослаш усули ёрдамида тўпланган эмпирик маълумотларни назарий таҳлил қилишни ифодалайди.

О. Конт томонидан 1839 йилда «Позитив фалсафа курси» асарининг учинчи томи нашр этилганлиги натижасида биринчи маротаба у жамиятни илмий асосда ўрганиш сифатида социология терминини қўллади ва бу социологиянинг шаклланиши ва ривожланишига олиб келди.

Кейинчалик социология ижтимоий муносабатларни назарий анализ қилишни социал фактларни эмпирик тадқиқ қилиш билан қўшиб олиб боровчи мустақил фанга айланди. О.Конт социологияни 2 қисмга ажратади: а) социал статика ва б) социал динамика. Социал статикада ижтимоий тизимларнинг шарт-шароити ва функционал қонуниятлари ўрганилишини кўрсатади. Унда ижтимоий институтлар: оила, давлат, дин кабилар тадқиқ этилади. Социал динамикада эса О.Конт ижтимоий прогресс ривожланишини назарда тутиб, у жамиятнинг маънавий ва ақлий ривожини инсоният тараққиётининг ҳал қилувчи омили деб қарайди. Бу тамойил ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. О.Конт: «Ҳар қандай билим тафаккур маҳсулидир ва у инсоният манфаатларига хизмат қилиши керак, акс ҳолда бу билимлардан гаразли мақсадларда фойдаланилса, жамиятга катта зарар келтирилади», деган эди.

О.Контнинг таъбирича, социология инсон ақлини ва психикасини ижтимоий ҳаёт таъсирида такомиллашиб боришини ўрганиб борадиган ягона фандир. Бу фикрни Конт бутун бир таълимотга айлантиради ва унга мувофиқ индивид абстракциядир, жамият эса воқелик бўлиб у табиий қонунларга бўйсунди. Умуман, социологияда О.Конт яна қуйидаги методларни асослаб берди: а) кузатиш методи; б) экспериментал қиёсий; в) тарихий метод; г) қиёсий метод - бу методлар социологияда позитив фанларнинг методлари ҳам дейилади. Контнинг фикрича, тарихийлик методи ёрдамида олинган ҳар бир индуктив хулосалар инсонни биологик назария тушунчалари ёрдамида қиёсланиб текширилиши лозим.

О.Конт томонидан таърифланган инсоннинг интеллектуал ривожланишининг учта изчиллик босқичи: теологияга оид, метафизик ва позитивик ҳақидаги қонуни ушбу саволга жавоб бериш учун имкон беради.

Биринчи, теологик босқичда инсоннинг гайритабиий тушунчаси диний тасаввурлар асосига қурилган.

Иккинчи, метафизик босқичда инсон гайритабиий кучдан воз кечиб, мавҳум моҳият, сабаб ва бошқа фалсафий меъёрлар ёрдамида воқеликни тушунтиришга ҳаракат қилади. Иккинчи босқичнинг вазифаси - танқидий, аввалги тасаввурларни вайрон этиб, у учинчи - позитив ёки илмий босқични тайёрлайди. Бу босқичда инсон мавҳумий моҳиятни ифодалашдан воз кечиб, улар устидан кузатиш билан кифояланади. Бир босқичдан иккинчисига ўтиш ҳамма фанларда бир вақтларда бўлмасада изчиллик билан амалга оширилади. Бу жараён оддийдан мураккабга (юқоридан қуйига) тамойили асосида юзага чиқарилади.

Ўрганилаётган объект канчалар оддий бўлса, у ерда позитив билимлар шунча тез қарор топади. Шунинг учун позитив билимлар, аввало математика, физика, астрономия, химияда, сўнг эса биологияда тарқалади.

Социология эса бу позитив билимлар чўққисидир. У ўз тадқиқотларида позитив услубга суянади. Позитив услуб кузатишлардан тўпланган тажриба ва тадқиқотларни таққослаш, ишончли, текширилган, эътирозни тулдирмайдиган эмпирик маълумотлар мажмуини назарий таҳлил этишга суянган. О.Конт томонидан жамият ҳақидаги фанни шакллантиришда меҳнат тақсимооти ва кооперациялашнинг зарурлиги ҳақидаги қонуннинг очиб берилиши навбатдаги муҳим яқун бўлди. Бу омиллар жамият тарихида жудда катта ижобий аҳамиятга эга. Шу туфайли социал ва касбкорлик гуруҳлари юзага келади, жамиятнинг хилма-хиллиги ўсади ва одамларнинг моддий фаровонлиги кўтарилади.

О. Конт ўз қарашларидан келиб чиқиб, социологияни икки қисмга: социал тургунлик ва социал жўшқинликка бўлади.

Социал тургунлик ижтимоий тузумларнинг амал қилиш шароитлари ва қонуниятларини ўргатади. О. Конт социологиясининг ушбу бўлимида асосий ижтимоий институтлар: оила, давлат, дин, ижтимоий гуруҳларнинг ижтимоий функциялари ва уларнинг бирдамлик ва ҳамкорликни ўрнатишдаги роллари кўриб чиқилган. Социал жўшқинликда О. Конт инсонни маънавий, ақлий ривожлантиришнинг муҳим омили бўлган ижтимоий тараққиёт назариясини ривожлантиради.

О. Контнинг кўпгина гоёлари, аввало табиат ва жамият ҳақидаги фанларнинг ижобий кўрсатмаларидан социологияда фойдаланиш, шунингдек яхлит социал организм бўлган жамият ҳақидаги тасаввурларини қабул қилиб, уни ривожлантирган мутафаккирлардан бири Герберт Спенсердир.

5) Г. Спенсер (1820-1903) ҳам О. Конт каби ҳам кенг маълумотга эга бўлган олим, ўз даврининг буюк ақл эгаларидан бири ҳисобланади. У фалсафа, социология, психология ва бошқа фанлар бўйича қатор илмий асарлар муаллифидир. Г. Спенсернинг асосий асари «Синтетик фалсафа тизими» бўлиб, унда табиий ва социал воқеаларнинг тарихий ривожланиши ҳақидаги чуқур қарашларини баён этган. Г. Спенсер социологиядаги организмга оид мактабнинг асосчиси ҳисобланади. У ўзининг организмга оид назариясини ва социал эволюция тушунчасини «Илмий сиёсий ва фалсафий тажрибалар» асарида атрофлича баён этган. Спенсер жамиятни табиий, энг аввало биологик қонунлар асосида ривожланувчи организм сифатида қараган. У жамиятни жонли биологик организмга ўхшатади. Ушбу фикрни асослаш мақсадида у қуйидаги далилларни келтиради:

1. Жонли организм сифатида ҳар қандай жамият ҳам ўсиш ва ривожланиш жараёнида ўз массасида ортиб боради.

2. У ва бошқалари мураккаблашади.
3. Унинг қисмларининг тобора бир - бирига боғлиқлиги кучайиб боради.
4. Уни ташкил этган бирликлар гоҳо пайдо бўлиб ва йўқ бўлиб туришига қарамай, бир бутун ҳолда яшашни давом эттиради.

Г. Спенсернинг социал, шунингдек эволюция назарияси катта қизиқиш уйғотади. Эволюцияда у қуйидаги асосий жиҳатларни ажратиб кўрсатади: Оддийдан мураккабга ўтиш (интеграция); бир турдан хилма-хилликка ўтиш (дифференциация, ноаниқликдан аниқликка ўтиш тартибининг ўсиши). Социал эволюция бу - жамиятнинг мураккаблашуви йўлидаги прогрессив ривожланиш ва социал, аввало, сиёсий институтларни такомиллаштириш соҳасидаги фаолиятдир. У социал эволюциянинг одамлар эҳтиёжлари билан объектив боғланганлигини кўрсатади.

«Давлат эволюцияси социал эҳтиёжлар натижаси ҳисобланади», - деб таъкидлайди Спенсер.

Г. Спенсернинг нуқтаи назарича социал эволюция жараёнида одамларнинг ва турли социал институтлар жамоавий фаолиятининг аҳамияти ортади. Турли авлод одамларнинг биргаликдаги интилишлари орқали амалга оширилаётган социал эволюция давомида жамиятнинг кўп функциялари ўзгаради.

Спенсер жамиятнинг парчаланиш муаммосини - мувозанат, уйғунлик ва барқарор қарама - қарши бўлган жараён деб ҳисоблаб, ўз қарашларини баён этган. Жамиятнинг парчаланиши унинг фикрича инқирозга учраши орқали юз беради. Бу жараён ички, шунингдек ташқи сабаблар таъсири натижасида содир бўлади. Жамиятнинг парчаланиши сиёсий ҳокимиятни, армия, ўтмишда прогрессив бўлган ташкилотларни ўз ичига олган давлат институтларининг самарали фаолият кўрсатишининг кучсизланиши натижасида бошланади. Жамиятнинг парчаланиши жараёнида деб давом этади Спенсер, интеграциялашган ҳаракатларнинг камайиши ва марказдан қочувчи ҳаракатларнинг кучайиши юз беради. Тартибсизлик кучаяди, ҳукумат ўзининг қобилятсизлигини намойиш этади. Спенсер айтган ушбу фикрлар долзарб, мазмунан чуқур ва аниқ эканлиги нуқтаи назаридан катта аҳамият касб этади. Ишонч билан айтиш мумкинки, Спенсернинг фикр ва қарашлари бизнинг замондошларимизга ҳозирги ҳаётнинг мазмунини чуқур тушуниб олишларига ёрдам беради.

6) XIX асрнинг охири ва XX аср бошларидаги социологик позити-визмнинг кўзга кўринган вакилларида бири, бу француз социологи Эмиль Дюркгеймдир (1858-1917). У бир неча маротаба О. Конт ва Г. Спенсерлар социологик қарашининг аҳамиятини таъкидлаган, уларни танқидий англаган ва янада ривожлантирган. У бир бутун социал организм бўлган жамият ҳақидаги назарияни ишлаб чиқиб, ривожлантирган. У социал реализм назариясида социал воқелик табиатини социал воқеалар орқали тушунтириш лозимлиги, одамларнинг феъл-атворини таҳлил этишнинг бошлангичи бўлиб индивидлар, ижтимоий гуруҳлар ва тегишли социал институтларнинг ўзаро муносабат тизимини ташкил этган жамият ҳисобланишини ёритади.

Дюркгейм «Социология услуги» номли асарида социология соҳасидаги жамият ривожланиши назарияларини ишлаб чиқишга эътиборини қаратиб, социал омилларни илмий таҳлил этишга қаратилган тавсилотларни яратиш устида шугулланган.

Социология, - деб ёзади у, – социал далиллар ҳақидаги фан бўлиб, унинг остида сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, диний ва бошқа гоялар, қоида ва қадриятлар ётади. Дюркгейм фикрича, социал воқеликнинг якуний сабаблари бўлиб, амалиётда рўёбга

ошириладиган одамларнинг гоё ва маданий қадриятлари ҳисобланади. Айнан ана шунда, у ҳар қандай социал эволюциянинг манбаи мавжудлигини кўради. Бунда сўз жамоавий онгнинг номоён бўлиши сифатидаги гоёлар ва маънавий қадриятлар устида боради.

Айрим шахсларда нисбатан социал қоидалар, қадриятлар ва бошқа ижтимоий онгнинг номоён бўлиши объектив амал қилади. Социал назария ва услуб муаммоларини ишлаб чиқишда, Дюркгейм социология ва фалсафанинг ўзаро таъсири муаммоларига ҳам эътиборни қаратган.

У социология буюк фалсафий таълимотлардан юзага келганлигини эътироф этади ва доимо қандайдир фалсафий ёндашувларга суянганлигини таъкидлайди. Социология-деб ёзади Дюркгейм, - аллақачон мустақил фан бўлиб шаклланган, ўз предметига эга ва шу туфайли ўз иши билан шугулланиши керак. Дюркгейм асарлари социологиянинг мустақил фан сифатида қарор топишида муҳим ролни ўйнайди.

Социологиянинг ноклассик типи немис файласуф, социологи Г.Зиммель (1858-1918) ва М.Вебер (1864-1920)лар томонидан ишлаб чиқилган. Ушбу методология асосида жамият ва табиат қонунларининг бутунлай қарама-қарши эканлиги тушунчаси ётади.

1) Г.Зиммель (1858-1918) - немис файласуфи ва социологининг ҳозирги кунда 14 томлик асари чоп этилган. Асосий асарларидан «Дарвинизм ва билиш назарияси», «Социал дифференциация: Социологик ва психологик тадқиқотлар» асарлари бор. У Маркс гоёларига таъсир ўтказди. Зиммель фикрича, социал фанлар учун аъанавий хусусият бошқа фанлар шугулланадиган фанлар предметини танлаш учун эмас, балки метод сифатида керак. Зиммель қарашича: а) умумий социология-турли ижтимоий фанларда аъанавий предметлар доирасини, қонуниятларини аниқлайди; б) социация (мулоқот) нинг шакллари тасвирлаш; в) системалаштириш - тоза ҳақиқий ёқ формал социологиядир. Асл социология жамият ҳақидаги турли фанларнинг тадқиқотчиларига ўз предметларига социологик ёндашишларини таъминлаш учун керакли йўналишларни ишлаб чиқиш лозим. Асл социология бошқа ижтимоий фанлар учун методология бўлиб хизмат қилса, хусусий социал фанлар учун назария бўлиб хизмат қилади. Социал билиш системаси ўзида 2 та фалсафий фанларни бирлаштиради: 1) Билишнинг социологик назарияси ва 2) Социал метофизика.

Социал билимнинг уч даражали концепцияси - умумий - формал - фалсафий социология вужудга келади. Зиммель фикрича, «Социология хусусий ижтимоий фанларнинг билиш назариясидир». У жамиятнинг умумсоциологик қонуниятларини рад этиб, шундай фикрларни ёзади: «Ижтимоий ривожланиш қонунлари тўғрисида сўз бўлиши мумкин эмас. Албатта, ҳар қандай ижтимоий унсур ҳаракати табиий қонунларга бойсунади; аммо умумий жамият қонуни йўқ: бунда барча табиатдагидек, қонунлар устидан ҳукмронлик қиладиган қонун йўқ. Шунинг учун, биз ҳар қандай икки бир хил ижтимоий шароитда мутлақо бошқа-бошқа ҳодисаларни келтириб чиқарадиган кучни била олмаймиз»¹.

2) Макс Вебер (1864-1920). Буюк немис социологи. Унинг ижтимоий-сиёсий қарашлари ва назарий позициялари кўп жihatдан XIX асрнинг охири чорагида Германиядаги ижтимоий-сиёсий ҳолат ва вазиятлар билан бевосита боғлиқ. Унинг асарлари: «Ўрта асрлардаги савдо жамиятлари тарихига оид» (1889), «Рим аграр тарихи ва уни давлат хусусий ҳуқуқ учун аҳамияти» (1891), «Протестант этикаси ва капитализм руҳи» (1905), «Дунё динларининг хўжалик этикаси» (1919), «Хўжалик ва жамият» (1920) каби асарларида социологик таълимотларга бағишланган. М.Вебер

¹ Зиммель Г. Социальная дифференциация. Москва. 1909, 3-бет.

Дильтейнинг антинатурализмни ёқлайди. У инсоннинг онгли мавжудод эканлигини» ҳеч бир тарихчи ё социолог, иқтисодчи инкор эта олмаслигини таъкиллайди.

М.Вебер фикрича маданият, жамият ва тарих ҳақидаги фанлар худди табиий фанларга ўхшаб баҳолаш фикрларидан холи бўлиши керак. Лекин бу олимни ўз баҳо бериш ва қизиқишларидан воз кечиши керак деган фикрни тугдирмаслиги керак. Фақатгина бу қизиқиш ва баҳо бериш олимнинг илмий хулосалар доирасига бостириб кириши жоиз эмас. Бу доирадан ташқарида у қанчалик ўз мулоҳазаларини баён қилишини ўзи белгилайди, лекин энди олим сифатида эмас, балки хусусий шахс сифатида. М.Вебер қадриятни у ёки бу тарихий даврнинг курсатмаси даврга хос бўлган манфаатнинг йўналиши деб талқин қилади. Шундай қилиб, қадриятлар тарихдан юқори хоилиликдан тарихийликка ўтадилар. М.Вебер қадриятли ҳукмлар доим шахсий ва субъектив хусусиятга эга деб билган. Улар ахлоқий, сиёсий ёки бошқа қарашлар билан боглиқ, деб ҳисоблайди.

М. Веберда социал билишнинг асосий қуроли «идеал тип» ҳисобланади. Идеал типлар - бу социал тарихий реалликни таққослаш орқали билиш тўғрисидаги тушунча. Унингча, барча социал-маълумот социал тип билан тушунтирилмоғи лозим. Вебер давлат типлари ва рационаллик типлари каби социал фаолият типологиясини илгари суради. «Капитализм», «бюрократизм», «дин» ва шу каби идеал типларга асосланади. Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, идеал тип тушунчаси ёрдамида Вебер тарих ва социологиянинг ўртасидаги масофани қатъиян қисқартириб, уларнинг икковининг ролини аниқ белгилаб беради¹.

Умуман Г. Зиммель ва М Веберлар социологик билимлар предмети сифатидаги «жамият», «халқ», «инсоният», «жамоатчилик» каби тушунчаларни рад этадилар. Улар социологик тадқиқот предмети фақат индивид бўлмоғи керак, деб ҳисоблайдилар.

К.Маркс (1818-1883) ва Ф.Энгельс (1820-1895). К.Маркс ва Ф.Энгельснинг жамият тўғрисидаги материалистик таълимоти социологиянинг классик ва ноклассик типларнинг ўзига хос синтези сифатида вужудга келди. Марксизмда социология предмети жамиятнинг асосий ривожланиш қонуниятларини, унинг ижтимоий бирликлари ва институтларини ўз ичига олади. Жамият тараққиётини материалистик тушунишнинг асосий тамойиллари қуйидагилардан иборат:

1) Тарихий материализмнинг асосий тамойилларидан бири ижтимоий ривожланиш қонуниятини эътироф этиш. Ҳақиқатан ҳам К.Маркс жамият тарихи ривожланишининг умумий қонуниятини кашф этди

2) К.Маркс ва Ф.Энгельс жамият ҳаётида амал қиладиган хилма-хил, қўплаб ижтимоий муносабатларни, бошқаларнинг белгиловчисини аниқлаш зарур деб билдилар. Бу ижтимоий муносабатлар - моддий неъматларни ишлаб чиқариш усули бўлиб, бу ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатларида иборат. «Кишилар ўз турмушини ижтимоий ишлаб чиқаришда уларнинг иродаларига боглиқ, бўлмаган, муайян, зарур муносабатларга ишлаб чиқариш муносабатларига киришадилар, бу муносабатлар уларнинг моддий ишлаб чиқарувчи кучлари ривожининг муайян босқичига мувофиқ бўлади.

Моддий ҳаётни ишлаб чиқариш усули умуман социал, сиёсий ва маънавий ҳаёт жараёнларини белгилайди. Кишиларнинг онги уларнинг борлигини белгиламайди, балки аксинча, уларнинг ижтимоий борлиги уларнинг онгини белгилайди.

¹ Социология тарихи. Тошкент: ТошДУ, 1999. 29-33-бетлар.

3) Жамият тўғрисидаги материалистик таълимотнинг яна бир муҳим тамойили жамият ҳаётининг прогрессив ривожланиб бориши характериға эға эканлиги. Шу тамойил асосида Маркс ва Энгельс ижтимоий-иқтисодий формация тўғрисидаги қонуниятни очдилар.

4) Табиий-тарихий жараёнлар табиатда рўй берадиган жараёнлар сингари қонуниятли, зарурият орқали содир бўлиб, ўз моҳиятиға кўра объектив характерға эға. Аммо табиат ҳодисаларидан фарқ қилиб, жамият ҳодисалари стихияли тарзда эмас, балки унда яшовчи кишиларнинг онгли фаолияти натижасидан иборатдир. Жамият ҳаётида ҳеч бир ҳодиса кишилар онгида акс этмай содир бўлмайди.

5) Г.Зиммель ва М.Вебер социологик қарашларидан фарқ қилиб, К.Маркс ва Ф.Энгельс социологик қарашларида эмпирик социологик маълумотлар ва назарий ҳулосалар «тарихий давр манфаатлари» ға - пролетариат манфаатларига қаратилган эди. В.И.Ленинда бу ёндашув партиявийлик томойили сифатида янада ривожлантирилди. Бу эса, жамият таракқиёти тўғрисидаги барча «буржуа» социологик таълимотлар ноилмий деб, инкор этилишиға олиб келди. Умуминсоний кадриятлар ўрнини синфий, партиявий кадриятлар эгаллади.

Марксизм классиклари эмпирик характердаги очик социал тадқиқотларни буржуа илми кўриниши деб қайд этади К.Маркснинг «Капитал», Ф.Энгельснинг «Англияда ишчилар синфининг аҳволи», «Турмуш (турар-жой) масаласиға доир», В.И Лениннинг «Россияда - капитализмнинг таракқиёти», "Буюк почин» сингари асарлари, назарий тадқиқотлари ижтимоий жараёнларни таҳлил қилиш асосида синфийлик принципи билан ёзилган. Бу борада К.Маркс ва Ф.Энгельс томонидан 1848 йили «Коммунистик партия манифеста» асарида ана шу синфийлик ва партиявийлик томойилининг назарий чўққиси бўлди.

К.Маркс ва Ф.Энгельс социологик қарашларининг айрим томонларини Г.В.Плеханов, А.Бebel, Р.Люксембург ва бошқалар ҳам ривожлантириб, конкретлаштирганлар. Шунингдек, уларни фикрларини, яъни марксистик социология қарашларини В.Ж.Келле, С.А.Кугел, П.Тамаша, К.Мюллер, И.Т.Фролов, В.А.Энгельгардт каби социологлар фаннинг ишлаб чиқариш ва жамиятнинг бошқа соҳалари билан алоқасини янада такомиллаштириш, фан ахлоқи каби йўналишларда илмий тадқиқот ишлари олиб борганлар.

Номарксистик социология ривожланишида АКШ социологларидан Т.Парсонс, Р.Мертон, П.Сорокин, Ф.Знанецкий, А.Чайлд, Ч.Р.Миллс, В.Старк, П.Бергер, Т.Лукмансар, Гарб социологларидан С.Латур, Т.Кун, С.Чэпин, П.Форман, Э.М.Малкей, М.Полани, Э.Шилз, М.Шелер, К.Манхеймларнинг роли катта бўлди.

XX-аср АКШ социологияси. Эпирик социологиянинг вужудға келиши «социал образлар» ёки «далилларни тадқиқ қилиш» деб аталган нарсаларни эълон қилишдан бошланган эди. Бу ўринда гап муайян социал далил ва ҳодисаларни батафсил баён қилиш ва ишлаб чиқариш тўғрисида боради. Социологик муаммоларни ҳал қилишнинг бундай усули тез орада биринчи бўлиб АКШда, айниқса, кенг тарқалди. Эмпирик социология шаклланишининг маркази Чикаго университети бўлди (уни Чикаго «ҳаёт маркази» деб ҳам аташган). Бу ерда 20–30-йилларда эмпирик социологиянинг яққол ривожланишини ифодаловчи кўп қиррали амалий тадқиқотлар кенг суръатда амалға оширилди. Бу йўналишлар аниқ ҳолатларда кишилар ҳаёт фаолиятларини мукамал тадқиқ этишға қаратилган эди. Масалан, эмпирик социологиянинг асосчилари деб ҳисобланувчи У. Томас ва Ф. Значецкий беш томли «Поляк деҳқони Европада ва Америкада» (1918-1920) деган асарида АКШға кўчиб келган поляк деҳқонларининг ҳаётини батафсил таҳлил қилдилар. Бунда улар ашёвий далиллардан, шахсий ҳужжатлардан 28 поляк

оиласининг шахсий ёзишмаси, айрим кишиларнинг таржимаи ҳоли, анкеталар ва шу каби бир қанча материаллардан кенг фойдаландилар.

Бу социологияда тадқиқотлар ўтказишнинг янги тури бўлиб, унда замон ва макон билан чекланган жуда кўп далиллар ўрганилар, аммо, одатда жамият ҳаётининг муҳим томонлари қонуниятларига оид умумлаштирувчи хулосалар чиқарилмас эди. Шунга кўра, тадқиқотлар ўтказишда текширишнинг махсус тартиби ва техникаси ҳам қўлланила бошланди: кузатиш, интервью анкета тарқатиш, ҳужжатларни ўрганиб чиқиш, тажриба ўтказиш ва моделлаштириш, тўпланган материалларни статистик жиҳатдан ишлаш, диаграмма, графиклар тузиш кабилар.

Оммовий сўровлар усули ва техникаси ривожига Ж.Г. Гэлланинг «Жамоатчилик фикрини ўрганиш Америка институти» фаолияти катта рол ўйнайди. У XX аср 30-йилларида 10 кунлаб давом этадиган умуммиллий сўровларни ўтказди.

XX асрнинг 20-йилларидан бошлаб Америка штатлари жаҳон социологияси ривожига етакчи мавқени эгаллади. АКШда социологиянинг фан сифатида жадал риволанишида қуйидаги омил муҳим роль ўйнайди. Капитализмнинг юқори босқичга кўтарилиши, Европада синфий курашнинг кучайиши натижасида мажуд ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий зиддиятларни ҳал этишга қаратилган эмпирик тадқиқотларнинг катта ҳажмда тўпланганлиги АКШда социологиянинг фан сифатида жадал ривожланишига сабаб бўлди. Бу ерда социология дастлаб университет фани сифатида шаклланди. 1892 йилда жаҳонда биринчи марта Чикаго университетида социология кафедраси ва факультети очилди. 1901 йилда социология 169 университет ва коллежларда фан сифатида ўқитилган бўлса, XX аср 80-йилларининг охирига келиб бу рақам 250 ни ташкил қилди.

АКШда социология ўзининг илк давридаёқ амалий-эмпирик фан сифатида шаклланди. 1910 йилдаёқ мамлакатда 3000 дан ошиқ эмпирик тадқиқотлар ўтказилган эди. Ҳозир бу кўрсаткич 2 баравардан ошиб кетган. Социологик тадқиқотлар ўзининг жуда катта молиявий асосига эга. Социологик тадқиқотлар ўтказиш учун йилига 2 миллиард доллар ажратилади. Бу харажатларнинг ярмини АКШ ҳукумати, қолган ярмини хусусий бизнес ўз зиммасига олган. АКШда ҳозирга келиб 100 минг социолог мутахассислар фаолият кўрсатмоқда. Ҳукумат ва мулк эгалари социологияга социал зиддиятларни ҳал этиш қуроли сифатида, ижтимоий барқарорликни таъминлаш воситаси, ижтимоий назорат ва бошқарув омили, меҳнат унумдорлигини оширувчи кишиларнинг моддий ва маънавий муносабатларини тартибга солиб туришнинг илмий асоси сифатида жиддий эътибор бериб келмоқдалар. Эмпирик тадқиқотлар мунтазам равишда олиб борилиши фундаментал методологик ва назарий асоснинг ишлаб чиқарилганлиги, унинг математик статистик, компьютер технологияси юқори даражадалиги, моделлаштириш ва социал экспериментларнинг юқори савияда олиб борилиши оқибатида ҳозирга келиб АКШда социология аниқ прогнозлар берувчи фанга айланган.

XX асрнинг 20-йилларидан бошлаб, АКШ социологиясида меҳнат муносабатлари, инсоний муносабатларни ўрганиш янги ижтимоий-иқтисодий муносабатларга ўтиш жараёнларини тезлаштирди. Масалан, 1927 -1932 йилларда Э. Мэйо раҳбарлигида меҳнат ва бошқарув муносабатларини ўрганишга қаратилган ва Хоторн экспериментлари номи билан машҳур бўлган социологик тадқиқотлар (бу тадқиқотлар Гарбий Европани ларзага солган кучли иқтисодий таназзул даврида ўтказилган бўлиб, унинг ўз олдига қўйган мақсади - ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг қўшимча омилларини қидириб топишдан иборат эди.). Шу асосда 1943 йилда Абрахаам Маслоу томонидан ишлаб чиқарилган «истеъмолнинг иерархик назарияси» яратилди ва амалиётда қўлланилди. Кейинчалик, шу назария асосида,

1950 йили Ф. Херцберг томонидан «мотивация назарияси» (меҳнат шароитларининг ички ва ташқи омиллари ҳақидаги назария) ва 1957-йили Д. Макгрегор томонидан «бошқарув усуллари назарияси» яратилди (Бунда бошқаришнинг 3 асосий усуллари – авторитар, демократик ва аралаш тип ҳақида фикр юритилади). Ф.Херсберг назариясига кўра, фақат ички омиллар меҳнат мазмунини, меҳнатдан қониқишни оширади. Меҳнат шароитлари: иш ҳақи, шахслараро муносабатлар, корхона раҳбариятининг тутган сиёсати, бошқарув усули ва бошқа шу кабиларга у ташқи омиллар сифатида қарайди.

Бу омиллар меҳнатдан қониқмаслик даражасини пасайтириб, кадрларни, мутахассисларнинг корхонага боғланишини мустаҳкамлайди. Аммо, бу омиллар меҳнат унумдорлигининг ошишига ҳал қилувчи таъсир кўрсатмайди, бу билан Ф. Херцберг қуйидаги ўзаро боғлиқликни асослайди: меҳнатдан қониқиш ҳосил қилиш меҳнат мазмунининг функциясидир. қониқмаслик эса меҳнат шароитининг функциясидир.

XX аср 60 йилларда АКШ назарий социологияси феноменологик йўналишнинг кучайганлиги билан ҳарактерланади. Феноменологик социологиянинг шаклланиши А. Шнетц номи билан боғлиқ. Ўз моҳиятига кўра, феноменологик социология антипозитив йўналишда бўлди. АКШда яна бир антипозитив социологик йўналиш - символик интеракционизм бўлиб, унга Г. Блумер асос солган. «Янги социология» номи билан аталган учинчи антипозитив социологик йўналиш Ч.Р. Миллс номи билан боғлиқ. Символик интеракционизм, феноменологик социология, «янги социология», конфликт социологияси, ижтимоий айирбошлаш назарияси, неофункционализм ва бошқа шу каби назариялар – ҳозирги замон социологиясининг асосий йўналишлари ҳисобланади.

Америка социологиясида XX аср 60-йилларга қадар марксистик гоялар таъсири йўқ эди. 60-йиллардан бошлаб АКШда марксистик социологияга қизиқиш орта борди. 70-йилларда Р.Фридрихс каби социологлар «диалектик социологик» дастурини ишлаб чиқиш гояси билан чиқдилар унга кўра, марксистик ва номарксистик социологик назариялар, концепциялар ўртасидаги зиддиятли ажралишни бартараф қилиш масаласи илгари сурилган.

АКШ социологиясида узоқ вақт бихевиоризм методология сифатида ҳукмрон бўлди. Бихевиоризм инглизча сўздан келиб чиқиб, хулқ маъносини англатади. Бунга кўра социология инсон хулқи тўғрисидаги фандир. Бихевиоризм асосчилари Э.Торндайк, Д.Уотсон, Б.Скиннерлар эди. Уларнинг фикрига кўра, инсон хулқи кўп жиҳатдан бошқариладиган рухий жараёндр. Шунинг учун, бихевиоризм номоёндалари социология, ижтимоий психология каби фанларнинг асосий вазифаси инсон хулқини бошқаришдан иборат бўлмоғи лозим, деб ҳисоблайдилар.

Бихевиоризм социологиянинг ноэмпирик усулларига катта аҳамият беради. Бу методология асосчилари социологияда, айниқса кузатиш ва эксперимент усуллари муҳим ўрин тутишини таъкидлайдилар. Эмпирик маълумотларни қайта ишлашда эса миқдорий, математик ва статистик усуллар кўпроқ аҳамиятли эканлигини кўрсатадилар. Социология фани ривожда бу йўналиш катта аҳамият касб этиб, у инсон хулқининг чуқур ички яширин, ботиний дуёсини ўрганишга сезиларли таъсир кўрсатди.

АКШ социологиясида бихевиоризм методологиясидан ташқари яна Парсонс ва Мертонларнинг таркибий-функционал таҳлил мактаби методо-логияси ҳам муҳим аҳамият касб этди.

XX аср социологияси ривожда «индустриал жамият», конвергенция, социал стратификация назариялари, «оммавий жамият» доктринаси, структурали-

функционал йўналиш, танқидий социология каби гоялар ҳам сезиларли аҳамиятга эга бўлди. Уларнинг айримлари ҳақида қисқача тўхталиб ўтамиз.

Ягона индустриал жамият - бу жамиятнинг асосий принциплари қуйидагилардир: 1. Хусусий мулкчилик, иқтисодий ўсиш, шахс эркинлиги ва социал тартибни ҳимоя қилиш асосидир. 2. Бизнес социал тараққиётнинг ҳаракатлантирувчи кучи (ишбилармонлик марказий фигура). 3. Менежерлик бошқариш шакли сифатида (маълумотли администратор марказий фигура). 4. Сиёсий яқдилликка олиб боровчи демократиянинг хилма-хиллиги. 5. Социал зиддиятлар қарама-қаршилигини бартараф этувчи ижтимоий ҳаётнинг ҳукмрон оядан холи бўлиши. 6. Корпорациянинг ривожланиши (масалан транснационал корпорация ёки «умумевропа бозори» кабилар). 7. Индустриал жамият инсон фаолияти, ишлаб чиқаришни ташкил этиш, муомалани йўлга қўйиш (масалан бозор ҳўжалиги бўйича), сиёсий, демократия, давлатчилик, социал структура, истеъмол, халқлар ва маданиятлар муносабатлари соҳаларида ўзига хос хусусиятларга эга.

Социал стратификация - Социологлар социал ҳаракатчанликни страталарга (қатламларга) бўлинган жамиятнинг ўзига хос хусусияти деб биладилар ва уни горизонтал ҳамда вертикал ҳаракатчанликка ажратадилар. Кишиларнинг айнан бир табақа ичида ҳаракати, масалан, иш жойини ёки турар жойини ўзгартириш горизонтал ҳаракатчанликни англатади. Вертикал ҳаракатчанлик эса қуйи табақалардан юқори табақалар томон ва аксинча қилинган ҳаракатни билдиради. Америкалик социолог Сеймур Липсетнинг фикрича, жамиятда стратификация тизим социал зинанинг қуйи погонасида турганларга норозилик манбаи сифатида таъсир қилади, шунинг учун ҳам стратификация тизими ажралишнинг манбаидир, аммо шу билан бирга у кишиларни турли лавозимларга тайинлашнинг ва уларни ўз вазифаларини адо этишга рағбатлантиришнинг асосий механизмидир. Америка социологиясида У.Уортнер Америка жамиятининг социал табақаланиш моделини ишлаб чиқди. Бу моделга олтита социал синфнинг табақаланиш тартиби берилган. Уортнерга эргашган ҳолда К. Дэйвс, У. Мур, В. Колеман, Л. Рейуотер, Э.Шойх, Т. Гайгер, Р. Дарендорф каби олимлар ўзларининг стратификация схемаларини ишлаб чиқдилар.

Элита назарияси - Гарбий Европа ва Америка социологлари орасида элиталар назарияси ва жамиятдаги элита муносабатлари назарияси кенг тарқалган. Бу социологлар бирон бир соҳада - сиёсий, маъмурий, ҳарбий, илмий, техник, ҳўжалик ва маданият соҳаларида юксак вазифаларни адо этаётган кишиларни ижтимоий элитага киритадилар. Шундан келиб чиққан ҳолда, улар сиёсий, ҳарбий, илмий ва бошқа шунга ўхшаш элиталар ҳақида гапирадилар ҳамда элитани «жамиятнинг қаймоғи» деб атайдилар.

Хулоса қилиб айтганда Америка қўшма штатлари ва Гарбий Европадаги турли социологик назариялар, таълимотлар социологияни юқори даражада тараққий этган индустриал жамият шароитида ривожлантириб, уни жаҳон миқёсида кенг тарқалишида катта рол ўйнайди.

4-масала. Реалистик йўналиш вакиллари асосий эътиборни социологик муаммога қаратадилар. социологик муаммога экзистенциал ва феноменологик мактаблар чуқур эътибор бидан қарайдилар. Лекин реалистик йўнадиш вакиллари ҳаммадан ҳам бу муаммога кенгроқ эътибор берадилар. Реализм — бу соғлом фикрли онтологиядир, деб таъкидлайди ушбу йўналиш вакилларида бири У. Аутвейт. Социал реаллик инсонларнинг мустаҳкам ўзаро ҳаракати янгиланаётган структуранинг натижаси сифатида тушуниладиган синфлар, жараёнлар ва интерпретациядир.

Реалистик йўналиш реалликни Хар хил даражаси, табақасии ажратиб таҳлил қилдики, булар шундай жабҳалардир: реал, актуал ва эмпирикликдир. Бу интилишлар эса методологик муносабат сифатида жуда муҳимдир. Реалликнинг ушбу жабҳалари орасидаги ўзаро боғлиқлик уларнинг социал воқеликни шакллантиришдаги ўрни ва аҳамиятининг ташкил этилиши ушбу йўналишнинг бсқиес хизматиدير.

Фундаментал социология нафақат назарий асосларни ишлаб чиқиш билан шугуллалади, бинобарин билишнинг умумсоциологик фундаментал принципларини ҳам кенг маънода ишлаб чиқади. Социологик билишнинг моҳияти вазифалари, билимларнинг объект-тивлиги, у ёки бу принцип ва ёндошишларни қўллаш ҳам фундаментал(социология муаммолари мажмуасига тааллуқлидир.

Хар хил назариялар негизидада «системалилик», «функционал ёндошиш», «сабабият», «тушунувчи» йўналиш деб аталадиган фундаментал принциплар ишлаб чиқилди. Социал реаллик моҳиятининг масалаларини ҳал қилиш билан биргаликда, тараққиёт қонунлари ва инсоннинг социал дунёдаги урни муаммолари ечимини топиш сабабли маълум бир социологик методлар шаклланади.

Социологиянинг ривожланиши даврида урганилаётган муаммолар, тадқиқот йўналишлари ўзгарди, лекин асосий фундаментал характерга эга бўлган фан учун жуда муҳим аҳамиятга доир умумий принциплар: социологиянинг объекти ва предмети, социал реалликнинг моҳияти, унинг ривожланиш қонунлари, социал оламдаги инсоннинг аҳамияти ва ўрни, унинг онги ва тафаккури қабилар ўз аҳамиятини йўқотмади.

Фундаментал социологиянинг мақсади — бу социал-оламнинг тулик тасвирини яратишдир ва бу социал оламнинг тараққиёт манбаи ва шаклларини аниқлашдир. Илк бор фундаментал назариялар табиий фанлар тараққиётига таянган, айниқса биология ва физикага. Социология фанининг асосчилари худди шу фанларнинг экспериментал ва эмпирик негизга ўхшаган негиз асосида янги социал фанни яратишмоқчи бўлдилар. XIX асрнинг иккинчи ярмидаги йўналишлар — позитивизм, натурализм ва психологизм социал ҳаётнинг доимий ҳаракатланувчи механизмини кашф этиш, социологияда эмпирик методни яратиш учун ўз куч-гайратларини бирлаштирадилар

Бунинг натижасида улар табиий фанларнинг тушунчаларини, умумилмий метод ва йўналишларини қўллайдилар. Аммо XX асрнинг бошларида социология табиий фанлар тизимидан ажралиб чиқа бошлайди.

XIX асрга келиб социологлар бошқа махсус фанларга хос айрим назария ва гоялардан фойдаланиб, уларни жамият ҳодисаларига кўр-кўрона тадбиқ эта бошладилар. Масалан, Спенсер биологик организмларнинг ривожланиш қонуниятларини жамият тараққиётига, социал дарвинистлар органик дунёдаги ҳаёт учун кураш қонуниятларини жамиятга тадбиқ этдилар. Шу боисдан ҳам социология фани юзага келишида бир неча оқим ва йўналишларни кўриш мумкин. Дастлаб «позитив» характердаги Гарб социологияси бир неча оқимларга бўлиниб кетди. Умуман, турли хил йўналишлардаги социологик оқим ва мактаблар қуйидагилардан иборат:

1.Позитивистик оқим. Позитивист олимлар (О.Конт Г.Спенсер): социологик тадқиқотларни ўрганиш жараёнида фақат табиий фанлар методологиясининг қўлланишини талаб этади. Бу олимлар ижтимоий ҳодисаларга баҳо беришда фақат натуралистик ёндашувгина ягона илмий хулоса қилиш имконини беради, деб ҳисоблайди.

О.Контнинг фикрича, объект ва предмет ўзаро зиддиятли ҳолатлардан иборатдир. Унингча, социал реаллик ақлий эволюциянинг натижаси сифатида

намоён бўлади, демак объектни натуралистик тушуниш, предметни субъектив-идеалистик талқин қилиш асосида қарама-қаршилик юз беради. О.Конт томонидан социология объекти ва предмети позитив-натуралистик талқин қилиш асосида турли хил социал оқимлар пайдо бўлди (Социал дарвинизм, ирқий-антропологик, биорганик йўналишлар ва бошқалар). О.Конт фанларни классификация қилиш тамойилларини ишлаб чиқди. Фанни метофизика ва теологиядан ажратиб олиш О.Конт позитив методининг асосий гоёси эди. Конт томонидан Астрономия–Физика–Химия–Биология–Социология кўринишида Конт фанларнинг жойлашишини оддийдан мураккабга қараб қурилган тизим тарзида талқин этиш мумкин.

Контнинг фикрича социал ҳодисалар табиат ҳодисаларига нисбатан мураккаброқ хусусиятга эга. Жамият ҳақидаги позитив фанни Конт аввал «социал физика», кейинроқ эса «социология» деб атади. Социал феноменни ўрганиш учун махсус фундаментал фан зарурдир.

Англиялик Герберт Спенсер XIX аср 60-йилларида ўша давр барча назарий билимларни бирлаштириш, синтетик фалсафа системасини яратиш учун куч-айрат сарфлади. Спенсернинг ҳаракат натижалари 5 та асар бўлиб, 10 жилддан иборат: «Биология асослари», «Психология асослари», «Социология асослари», «Социология тадқиқот предмети сифатида».

Умуман, социологияни Спенсер ўзида антропология, этнография ва тарихий тараққиётнинг умумий назариясини мужассамлаштирган умумқамровли фан деб ҳисоблайди. Ўзининг социологик назариясини Спенсер 2 та муҳим принцип асосида яратади: 1. Жамиятни организм сифатида тушуниш. 2. Социал эволюция гоёси. Спенсернинг фикрича ҳар қандай ривожланган жамият органларнинг 3 та системасига эгадир: 1) қўллаб-қувватлаб турувчи система – жамиятда эса зарур озик-овқатлар ишлаб чиқариш таъминотини ташкил қилади. 2) Тақсимот системаси социал организмнинг турли қисмлари ўртасидаги таъминланишдир. 3) Регулятив система давлат тимсолида таркибий қисмларни яхлитликка буйсунишини таъминлайди. «Жамиятнинг хусусий қисмлари» организмлари - бу муассаса ва институлардир. Спенсер 6 турдаги институтларни санаб ўтади: оилавий, урф-одатли, сиёсий, диний (черков), касбий (профессионал) ва саноатли. Спенсер фикрича ривожланиш жараёни 2 томонларни ўз ичига олади – интеграция ва дифференциация.

2. Неопозитивизм оқим («мантикий позитивизм», «мантикий эмпиризм» деган номлари ҳам бор). XX аср 20-30-йилларига келиб мантикий позитивизм негизида «неопозитивизм» оқими сифатида вужудга келган фалсафий оқимдир. Дунёқараш масалаларини назарий билиш воситаси бўлган фалсафа имкониятларини рад этиб, фанни фалсафага қарши қўяди. Билимни мантикий ёки лингвистик таҳлил қилипт методини ишлаб чиқишни мақсад қилиб олган. Бу оқим фикрича: фалсафа илмий билишнинг ўзини тадқиқ этиш билан шугулланмоғи лозим. Унинг вазифаси илмий назарияларнинг мантикий тузилишни урганишдан, фаннинг қоидалари қандай тузилишини, улар ўртасидаги мантикий боғланиш қоидаларини ойдинлаштириб беришдан, фан тилини анализ қилишдан иборат. Неопозитивистлар ижтимоий тараққиётнинг умумий объектив қонунларини инкор қиладилар, жамият ҳақидаги фанни айрим воқеаларни тасвирлаб кўрсатишдан иборат қилиб қўядилар. Умуман, бу оқим тарафдорлари ижтимоий ҳодисалар табиат ва социал тарихий қонуниятлар асосида юз беради, тадқиқотлар аниқ, қадриятлар ва мафкурадан холи бўлиши лозим дейди.

Демак, позитивизм ва неопозитивизм оқимлари социолоия фани имкониятларини чеклаб қўяди, уни конкрет фанлар қаторига қўшади. Унинг асосий қоидалари қуйидиганлардан иборат:

1) Ижтимоий ҳодисалар табиат ва социал-тарихий қонуниятлар асосида амалга ошади.

2) Социологик тадқиқот методлари табиий фан методлар каби объектив, конкрет ва аниқ бўлиши лозим.

3) Инсоннинг кузатиш учун қулай бўлган ташқи хатти ҳаракатлари, «субъектив жиҳатлари» ўрганилиши мумкин.

4) Тадқиқот натижалари эмпирик текширувдан кейингина ҳақиқий деб топилиши лозим.

5) Барча ижтимоий ҳодисалар миқдорий кўрсаткичларда ифодаланиши лозим.

6) Социология фан сифатида қадриятлар ва мафкуравий таъсиридан холи бўлиши зарур.

Демак, позитивистик ва неопозитивистик оқим тарафдорларининг мақсади социология фан имкониятларини чегаралаб, уни тарих ёки антропология сингари ижтимоий конкрет фанлар қаторига қўшади. Бу оқимлар орасида яна 40 дан ортик, тармоқ, мактаб йўналишлари юзага келди. Уларнинг асосийларини келтирамиз:

1) Географик йўналишдаги ирқий-антропологик мактаб (Ж.Гобино, Х.Чемберлин, О.Аммон, Ж.Лануж).

2) Социал дарвинизм: бу биоорганик мактаб (П.Лилиенфельд, А.Шеффле, Р.Вормс, А.Фулъе ва бошқалар).

3) Психологик мактаб. Бу оқим XIX аср охиридан бошлаб вужудга келган ва унинг ўзи яна 3 та йўналишга бўлинади:

а) инстинктивизм (лат. организмнинг ташқий ёки ички таъсирлар натижасида пайдо бўладиган мураккаб тугма реакциялари мажмуи, мураккаб шартсиз рефлекслар – овқатланиш, ҳимояланиш инстинкти, жинсий инстинкти ва ҳ.к. Инстинкт онг билан назорат қилиб турилади).

б) бихевиоризм (инглиз.) XX аср АКШ психологиясидаги етакчи оқим. Унингча, психологиянинг асосий вазифаси инсон онгини эмас, балки хулқини ўрганиш бўлиб, хулқ ташқи муҳит таъсиротида кўрсатиладиган ҳаракат реакциялари ҳамда уларга барабарлаштирилган сўзли ва эмоционал, жавоблар мажмуидир. Умуман, бу оқим механик йўналишни давом эттириб, руҳий ҳодисаларни организм хатти-ҳаракати билан боглиқ деб ҳисоблайди, онг ва хатти-ҳаракатлар узвий, ягона нарсадир, дейди.

Уотсон: бихевиоризм - «одам тайёрлаш» нинг классик гоёсини қуйидаги сўзлар билан ифодалаб беради: «Менинг ихтиёримга ва ташқи таъсирларни яхши қобил қилувчи болалардан бир қанчасини топширинг ва уларни ўз усулим бўйича тарбиялашга имкон беринг. Мен сизга кафолат бериб айтаманки, улардан қобилиятли, майли, интилиши, имконияти, эътибор-мавқеи ва ирсиятидан қатъий назар – кимни хоҳласам шуни, яъни шифокор, ҳуқшунос, банкир, раҳбар-бошқарувчи, рассом, савдогар, ҳатто ўғри, жангари, шайка бошлигини тарбиялаб, вояга етказиб бераман».

Бихевиоризм гоёси янги дунё лойиҳасини яратиш учун асосдир. Бу асос ҳокимият томонидан яратилади. Бундай дунё хулқ-атвор ҳақидаги фанлардан одамларни фақат бошқариш воситасидагина эмас, балки фикрга йўналиш берадиган «инструмент» сифатида ҳам фойдаланилади.

Г.Маркзе бундай лойиҳа аллақачон ишга тушган дея эътироф этади¹. Эҳтимол, бу усул онгга тегишли ахбор жойлаб, ақлни маълум йўналишга бошқаришнинг классик намунасидир. Эндиликда Американи, Европани мафтун этган психоанализ (рухий таҳлил) эмас, балки бихевиоризм забт этди.

Бихевиоризм – четдан туриб инсон ақлини тор доирадаги мафкуравий фикрлар кулига айлантиришни мақсад қилиб қўяди. Мантиққа ошно бўлган ақлгина бундай хавфли ташқи кучлар таъсиридан ўзини ҳимоя қила олади.

3. Эмпирик социологик оқим. Бу оқим ҳозирги замон Гарб социологиясидаги энг катта оқимлардан бири ҳисобланади. Бу оқим тарафдорлари (Э.Ландберг, Э.Дюргейм ва бошқа) «социологик тадқиқотлар ўтказишдан мақсад жамият ҳаётининг айрим томонларини характерлаб беришдир» дейди. Жамият тараққиётининг объектив қонунларини инкор этади. Улар ижтимоий ҳодисалар моҳиятига чуқур кириб боришни хоҳламайди. Жамиятни эса «ижтимоий ҳодисаларнинг механик йигиндиси» деб қарайди. Улар ўз тадқиқотларида анкета, интервью, статистик материалларга таянади. Улар ижтимоий тараққиётни ҳаддан ташқари ажратиш, бўлаклашга уринади. Булар:

- а) буржуа шаҳар социологияси;
- б) қишлоқ социологияси;
- в) оила социологияси ва ҳ.к.;
- г) алкоголизм социологияси;
- д) индустриал социология.

Эмпирик социология жамият таркибини алоҳида тизимий бўлинмалар тарзида тадқиқ этишни асослаб берди. Гарчи эмпирик социология тарафдорлари стратификацион дифференциацияни абсолютлаштириб, ижтимоий интеграция жараёнларини эътибордан соқит қиладилар.

Бу оқимлар умуминсоний қадриятларга асосланувчи қонуниятларга, илмий назарияларга асосланилса, шубҳасиз муҳим аҳамиятга эга бўларди.

4. Структуравий функционализм оқими. (Т.Персонс, Р.Мертон ва бош.). Бу оқим ижтимоий тизим интеграцияси ва яхлитли принципига асосланади.

5. Индустриал жамиятдан сунгги жамият концепция. (Дж.Белл, Дж.Гэлбрайт, Э.Бжезинский, О.Тоффлер ва бошқалар).

6. Ахборотга асосланган жамият назарияси (Япония, АКШ, Европа). Улар жамиятнинг ахборотлашуви ва компьютерлашуви гоёсини илгари суради.

Ҳозирги пайтда ривожланган мамлакатлар социологиясида жамиятда бир-бирига зид, қарама-қарши бўлган 2 модель мавжуд:

1. Мувозанатли интеграцион модель. Бу моделни АКШ олими Р.Аппельбаум ишлаб чиққан. Унинг таркибий элементлари:

- а) ҳар қандай жамият ўзини ташкил этувчи уйғун, мукамал интег-рацион элементлар йигиндисидан иборат.
- б) жамият ҳар бир элементи унинг иш юритишига шароит яратади.
- в) ҳар бир жамият ўз аъзоларининг фаоллиги, янгилигига таянади.

2. Жамиятнинг конфликтли модели. (Немис тадқиқотчиси Р.Дарендорф ишлаб чиққан)

а) ҳар бир жамият исталган пайтда ижтимоий ўзгаришларнинг доимийлиги билан характерланади.

б) ҳар бир жамият исталган пайтда доимий ижтимоий конфликт-ларга эҳтиёж сезиб туради.

¹ Йулдошев А. Ақл, истак ва имкон исканжасида. «Хуррият». 1998 йил 28 январь

в) жамият ҳар бир элементи ўзгариб боришга шароит тугдириб туради.

г) ҳар бир жамиятда ўз аъзоларининг бир қисми иккинчи қисми томонидан тазйиқ остида булиши табиий ҳолдир.

Шу боисдан ҳам Ғарб мамлакатларида ўтказилаётган социологик тадқиқотлар зиддиятларни бартараф этиш мақсадларига ҳам қаратил-гандир.

Конкрет социология – ижтимоий борлиқнинг турли (иқтисодий, сиёсий, маданий турмуш, маънавий ҳаёт) соҳаларини қамраб олади. Конкрет социология илмий ва эмпирик тадқиқот усуллари уйғунлаштириб, умуммақсад доирасида конкретлаштиради. Бу социологияда ижтимоий жараён ва социал ҳодисалар, жамиятнинг одатий иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаёт муҳитида ўрганилади. Конкрет социологияда социологик тадқиқотлар илмий базаси конкрет умуминсоний қадриятларга, Шарқ ва Ғарб фалсафасига таянади. Жамият ижтимоий тенденциялари чуқур таҳдил қилинади. Бу соҳа социологлари жамият ижтимоий тузилишидаги ўзгаришларни, меҳнатга муносабатни, аҳоли турли қатламлари эҳтиёж динамикасини, улар ҳаёт тарзининг тўлақонли образини илмий ўрганади. Конкрет социологик тадқиқотларни 3 гуруҳ методларга бўлиш мумкин:

1. Биринчи гуруҳга айрим фактларни аниқлаш, дастлабки илмий тадқиқот материаллари билан танишиш системасини ишлаб чиқиш киради.

«Предметни ўрганиш, - дейди Абу Райҳон Беруний, - ана шу предметни ташкил этган элементлардан бошлаб ўрганиш лозим... Предметни ўрганган пайтда фикрлаш лозим... Бир маълумотни, фикрни, афсонани иккинчиси билан чоғиштириш, таққослаш ва улардан энг ишончлисини, яъни табиатда мавжуд бўлган қонунлар ва тартиблар йўл қўядиганини ҳақиқий нарсасифатида қабул қилиш керак. Текширганда маълумдан номаълумга, яқиндан узоққа бориш керак».

Фактларни қайд этиш, аниқлаш бевосита кузатиш орқали амалга оширилади:

Кузатиш - (четдан ёки воқеликка бевосита аралашиб).

Хужжатларни таҳлил этиш (расмий протоколлар, шахсий ҳисобот карточкалари ва норасмий биографиялар, хатлар, кундаликлар, хужжатлар).

Ялпи сўраш йўли билан (эркин интервью, маълум режа ва дастур асосида интервью, сиртқи анкета орқали сўраш ва бошқа).

Социологик тадқиқотларни амалга оширадиган кишига Абу Райҳон Беруний алоҳида талаб қўяди. «Тадқиқотчи, - дейди Беруний, - зийрак, ўз хатоларини синчиклаб излаш, тобора тиришқоқ бўла бориши, меҳнатдан зерикмаслиги, ўз-ўзини қайта-қайта текшириб туриши керак». Бундай талабчанлик илмнинг ҳаққонийлигини таъминлашнинг муҳим омилдир, дейди у.

2. Иккинчи гуруҳ усулларига монографик тадқиқотлар, ялпи ёки қисман кузатиш, умумий сураб чиқиш киради. қисман ўрганиш бу кишилар фикри, умумижтимоий қатлам, синф, муайян киши фикрига мос тушмоғи шарт.

3. Учинчи гуруҳ усулларига олинган маълумотларни бевосита қайта ишлаш вазифаси киради. Тўпланган, дастлабки ишловдан ўтган материалларни ёзиш, классификация қилиш, умумлаштириш ва системали анализ қилишдир.

Йиғилган материалларни логик усулда ишлаш (анализ ва синтез) билан бир пайтда статистик қонунларни аниқлаш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Анализ қилишнинг муҳим усули ижтимоий экспериментлар ўтказиб туришдир.

Демак, турли хил социологик қарашлар жамият ҳаётининг маълум бир соҳаларини ойдинлаштиришга хизмат қилади. Агар позитивизм социал жараёнларни табиий асосда ҳосил булишидан келиб чиқса, гуманистик оқим социал жараёнларни инсон ва унинг онгли фаолиятидан келиб чиқишни курсатиб беради. Улар социал

ходисани маънавий муносабатлар натижаси деб қарайдилар. Агар позитивизм объектив ходисаларни ўрганишда объективлаштиришга бўйсунадиган рағбатлантириш, таъсирланиш хулқ-атвор, шароит каби ходисаларга эътибор берса, гуманистик оқим эса асосий эътиборини онгли ҳаётга қаратади. Бу оқим социология фанини янги босқичга кўтариб унинг назарий ва методологик асосларининг янги йўналишларини кўрсатиб берди. М.Вебер фикрича, онгли фаолият энг мураккаб жараёндир, бу жараёни психологик акт ҳам, дунёқараш жараёни ҳам қамраб ололмайди. Шунинг учун у нафақат натурализмни рад қилади, балки социологияда муайян мавқега эга оқим бўлган психиологизмни ҳам танқид қилади. Унинг фикрича, социологиянинг предмети индивид ва индивидларнинг хулқ-атворидан иборат бўлган ҳаракатдир. Социология, деб ёзади у, - таҳлил ва талқин қилишлик билан социал ҳаракатни ўрганади ва шу туфайли унинг содир бўлиши ва оқибатларини конкрет омиллар воситасида тушунтирмоқчи бўлади. Позитивизм оқимидан фарқли ўлароқ, М.Вебер социология фанини бир бутун ижтимоий асосда эмас, балки алоҳида индивид асосида яратмоқчи бўлади. Бу билан у Европа гуманистик анъанасини давом эттиради. Умуман, социология предмети муаммосини ҳал қилишдаги (натуралистик, позитивистик, материалистик ва гуманистик) учинчи тенденция деб гуманистик оқим ривожлинишини эътироф этиш мумкин. Ҳозирги шароитда социология фанининг ривожлантирилиши. Россияда социологик гоялар умумжаҳон социологик фанининг бир қисми сифатида ривожланган. Тадқиқотчилар Россияда социологик гоялар ривожланишининг 3 босқичини ажратиб кўрсатадилар. Биринчи босқич - XIX аср ўрталаридан то 1918 йилгача, иккинчи босқич XX аср 20-йиллари бошидан то 50-йиллар охиригача; учинчи босқич эса XX аср 60-йиллар бошидан то бизнинг кунимизгача бўлган давр.

Биринчи босқич, аввало П.Лавров (1828-1900) ва Н.М.Михайловский (1822 - 1904)лар каби йирик социал мутафаккирлар фаолияти билан боғлиқ. Улар томонидан ривожлантирилган социал гоялар «субъектив социология» номини олган. Бундай йўналишдаги гоя П.Лавровнинг 1870 йилдаги машҳур тарихий хатида биринчи марта таърифлаб берилган. «Субъектив социология» номоёндалари ижтимоий тараққиёт назариясини ишлаб чиқишга эътибор бердилар.

Лавровнинг фикрича, ижтимоий тараққиётнинг моҳияти - маданиятни қайта ташкил этиш: шахсан анъанавий тур, қотиб қолган ижтимоий формаларни ўзгарувчан, жўшқинликни ифодаловчи тузумлар ва муносабатлар билан алмаштириш зарур. Субъектив социологлар андозаларида шахс, асосан ҳаракатга келтирувчи куч сифатидагина эмас, шунингдек ижтимоий ҳаётнинг ўлчови ҳамдир.

Ижтимоий тараққиётнинг олий мақсади шахснинг ҳар томонлама камол топиши учун хизмат қиладиган муносабатларни яратишдан иборат.

Субъектив социология билан бир қаторда, ўша давр социал фанида сезиларли ролни М.М.Ковалевский (1857-1916) нинг асарлари ўйнади. Ковалевский социологик назариясининг моҳияти социал гуруҳлар, синфлар ва халқлар ўртасидаги бирдамликдир.

Россияда социал фикрни ривожлантиришда сезиларли ролни Ю.Ясоннинг «Россия ва Гарбий Европа давлатларининг сиёсий статистикаси» асари ўйнади. Социологияни тавсифлаш, синфлар ҳақида назарияларга бағишлаб Россия социологлари А. Богданов, В. Шумятников, П. Сорокин, К. Тахраев асарлари юзага келди.

1918-1919 йилларда Петербург ва Ярославль университетларида социология кафедралари ташкил этилди.

П.А. Сорокин (1889-1969) йирик олим ва жамоат арбоби бўлиб, Россия социологияси ривожланишига катта ҳисса қўшган.

Иккинчи босқичда назарий социологиянинг ривожланиши давом этди. 1920-йилларда П.А.Сорокин «Социология асослари», 1922 йилда М.С. Солинскийнинг «Одамларнинг социал ҳаёти», 1922 йилда М.М.Хвостовнинг «Социология асослари» асарлари, 1928 йилда Н.А. Бухариннинг «Тарихий материализм назарияси» асарлари чоп этилди. 1974 йилдан бошлаб ихтисослашган махсус «Социологик тадқиқотлар» журнали чиқа бошлади. 1988 йилдан бошлаб Москва, Ленинград, Свердловск, Киев университетларида социология факультетлари фаолият кўрсата бошлади.

Совет тузуми даврида тарихни материалистик тушунишга синфий ва партиявий ёндашишни абсолютлаштириш оқибатида умумсоциологик қонуният моҳиятига путур етказилди. Жамият тараққиётини бир томонлама, бўрттириб тушунтириш оқибати субъективизмга, волюнтаризмга олиб келди. Социология фалсафа ва бошқа ижтимоий фанлар сингари сиёсатга бўйсундирилиб, унинг хизматкорига айлантилди. Социологиянинг асосий ижтимоий вазифаси муайян андозага солинган, олдиндан қатъий белгиланган сиёсий буюртмани бажаришдан иборат бўлиб қолди. Мавжуд мафкура доирасидан чиқиш қатъий таъқиқланди.

Шундай қилиб, ўша давр ижтимоий фанлари учун метадологик асос қилиб олинган тарихни материалистик тушунишдан четлашилди. Ижтимоий онг ижтимоий ҳаётни эмас, балки ижтимоий борлиқ ижтимоий онгни белгилайди, деган материалистик моҳиятга эга бўлган умумсоциологик қонуниятга хилоф равишда иш юритилди.

Совет Иттифоқи даврида социологиянинг фан сифатида ривожланиши учун тўла имконият бўлмади. Бунинг асосий сабаби демократиянинг йўқлиги, ижтимоий муносабатларга фақат синфийлик, партиявийлик нуқтаи назаридан қаралганлиги бўлди. Социология эса фақат тўлақонли демократия бўлгандагина фан даражасида амал қилади. Чунки, социология моҳият эътибори билан жамият ҳаётининг ўзаро боғлиқ бўлган сиёсий, иқтисодий, маънавий ва ижтимоий турмуш соҳалари ривожланиши ва функционал қонунларини объектив жиҳатдан умумий таҳлил қилади.

Бинобарин, эмпирик тадқиқот даражасида олинган маълумотлар ўрганилаётганда объектнинг салбий жиҳатларини ҳам ифодалаш мумкин.

Кишиларнинг давлат сиёсати, мавжуд сиёсий режимга муносабатини, моддий турмуш даражасини, кайфияти, интилишлари ва шу каби муносабатларини социологик тадқиқ қилиш орқали мажуд ижтимоий сиёсий ҳолат юзага чиқарилади. Фақат тўлақонли демократик тузумдагина мавжуд сиёсий кучларнинг фикрлар хилма-хиллигига йўл қўйилади.

Социологияда тадқиқот натижаси қандай бўлишидан қатъий назар илмий асосланган ва объектив ҳарактерда бўлиши талаб қилинади. Агар давлат демократик асосда бошқарилмаса ҳокимият тепасидаги сиёсий кучлар манфаатига хизмат қилмайдиган ҳар қандай илмий социологик тадқиқотдан воз кечилади ва у тақиқланади. Сиёсий идеологияга бўйсундирилган социология ўзининг илмийлигини йўқотиб субъектив, сунъий ва сохта хусусиятга эга бўлиб қолади.

Ўзбекистонда социал фикрлар ривожиди XX аср 20-30-йиллардаги жаидчилик ҳаракати гоялари муҳим роль ўйнайди. Маърифатпарвар жаидлар шартли равишда 3 та гуруҳга бўлинган ҳолда (Ижтимоий сиёсий, маданий-маънавий, диний-маърифий) диний ва маҳаллий урф-одатларни кенг ёйишнинг ижтимоий маънавий жиҳатлари билан бир қаторда социал жиҳатларини ҳам атрофлича таҳлил қилганлар. Уларнинг

бу гоёлари республикамизда кейинги даврларда социал қарашлар ривожда муҳим аҳамият касб этди.

Маъмурий-бўйруқбозлик тизими бағрида бўлишига қарамасдан Ўзбекистонда XX аср 60-90-йилларда социология фанининг бир қанча соҳалари бўйича илмий изланишлар олиб борилди. Жумладан, социал синфий структура (С. Турсунмухамедов, А.Валиев). Бошқариш социоло-гияси (А.С.Тамкин) оила социологияси (У. Тоштемиров, Г. Ҳамидова, Б. Умаров, М. Сангилов) соҳаларда эътиборга молик ишлаб амалга оширилди.

1989 йилда Москвада ташкил қилинган Жамоатчилик фикрини ўрганиш Бутуниттифок марказининг Ўзбекистон бўлими иш бошлади. Бўлим социологлари республикамиз вилоятлари ва туманларида хилма-хил мавзулар бўйича социологик тадқиқотлар ўтказиб, улар асосида кишиларнинг руҳияти ва қайфиятидаги ўзгаришларни аниқлашга муваффақ бўлдилар. Маълум маънода, бу ҳолат республикамизда миллий онгнинг ўсишига ва шунинг натижасида миллий мустақилликка эришишнинг тезлашувига туртки бўлди.

Ўзбекистонда дастлаб 1989 йилда Тошкент Давлат университети фалсафа факультети таркибида социология бўлими ва кафедраси ташкил қилинди. Шу йилдан бошлаб социологлар тайёрлана бошланди ва 1994- йили 40 мутахассис битириб чиқди. 1995 йилда 30 та, 1996 йилда 21 талаба социолог мутахассислигига эга бўлдилар. Бугунги кунда ҳар йили ўртача 20-25 нафар социолог мутахассислар битириб чиқмоқда. Республикамиздаги 4 та олий ўқув юртида: М.Улугбек номли ЎЗМУ, ФарДУ, СамДУ, БухДУларида социология мутахассисликлари тайёрланаётган факультет ва бўлимлар мавжуд.

ЎЗМУнинг Социология кафедрасида 8 та мутахассис профессор Н.С. Алиқориев раҳбарлигида фаолият кўрсатмоқда. 1996 йили кафедра доценти А.Ж. Холбековнинг «Шарқ ва Ғарб мутафаккирларининг социологик таълимоти» китоби «Университет» нашриётида 350 нусхада чоп этилди.

Фаргона Давлат университетида дастлаб 1990 йилда социология кафедраси ташкил этилди. 1992 йилда эса шу кафедра асосида «Умумий социология» ва «Амалий социология» кафедралари ташкил топди. «Амалий социология» кафедраси илмий тадқиқот йўналиши - ёшлар фаолиятида меҳнат омилини фаоллаштириш йўллари бўлиб, бу борада аниқ тадқиқотлар олиб борилмоқда. 1991 йилда социология бўйича мутахассислар тайёрлаш бўлими очилиб, унга қабул қилинган дастлабки талабалардан 17 киши 1996 йилда социология бўйича мутахассис сифатида битириб чиқди.

Ўзбекистон ФА Фалсафа ва Ҳуқуқ институти қошида 1993 йилда Ўзбекистон социологларининг ассоциацияси тузилди. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 18 июль 1994 йил 87-01-242-сонли буйруғи билан 1995-1996 ўқув йилидан бошлаб республиканинг барча олий ўқув юртларида социология фани ўқитилиши жорий қилинди. Аммо, республика ижтимоий ҳаёти муаммоларини барча ўқув юртлари олимлари томонидан ўрганилиши сустлик билан бормоқда. Социологик тадқиқотларнинг жамиятимиз ижтимоий ҳаётини ўрганишдаги салмоғи ҳали жуда паст даражада.

Республикамиз миллий мустақилликка эришгандан сўнг малакатимизда социология фанини ривожлантиришга жиддий эътибор берила бошланди. Тошкент Давлат университети ҳозирги ЎЗМУ фалсафа факультети таркибида социология бўлими ва кафедраси ташкил қилинди. Фаргона Давлат университетида ҳам социология кафедраси ташкил этилди.

1992 йилда Меҳнат вазирлиги қошида социологик тадқиқотлар маркази ташкил қилиниб, бу марказ томонидан республикада кенг суръатда тадқиқотлар ўтказилиб, унда аҳолининг иқтисодий ислохотларга, демократлаштириш жараёнларига бўлган муносабатлари атрофлича ўрганила бошланди.

Ҳозирги кунда республикада «Ижтимоий фикр» (1999) жамоатчилик фикрларни ўрганиш маркази фаолият кўрсатмоқда. Унинг барча вилоятларда ва туманларидаги шахобчаларида мутасадди илмий ходимлар, социологлар жамият ҳаётини ўрганиш аҳоли ичига тобора чуқурроқ кириб боришда жонбозлик кўрсатмоқдалар.

Кишиларнинг давлат сиёсатига, мавжуд сиёсий режимга муносабати моддий турмуш даражаси, кайфияти, интилишлари ва шу каби муносабатларни социологик тадқиқ қилиш орқалигина мамлакатдаги мавжуд ижтимоий-сиёсий ҳолатни юзага чиқариш мумкин. Фақат тўлақонли демократик тузумдагина мавжуд сиёсий кучларнинг фикрлар хилма-хиллигига йўл қўйилади.

Ўзбекистонда социология фанини ривожлантириш борасида талай тадбирлар амалга оширилмоқда. Жумладан, республиканинг барча олий ўқув юртларида социология фани ўқитилиши жорий қилинди. Республика «Ижтимоий фикр» ларни ўрганиш маркази ва унинг вилоятлардаги шахобчалари орқали социологик тадқиқот ишлари кенг кўламда амалга оширилиб, ўзининг ижобий натижаларига эга бўлмоқда.

Назорат ва мустаҳкамлаш учун саволлар

1. Антик дунё социологлари инсон мавкеи тугрисида.
2. Антик дунёда жамият ва шахс омиллари.
1. Марказий Осиё мутафаккирларининг социал қарашларини таърифланг.
(Фаробий, Ибн Сино, А. Беруний) ва ҳ.к.
2. О. Конт ва унинг позитивистик таълимотини таърифланг.
3. Классик социология асосчиларини айтиб беринг.
4. Социологияда неоклассик ва марксистик йўналиш вакиллариининг қарашларини таққосланг.
5. XX аср Америка социологиясининг ўзига хос томонлари нимада?
6. Ҳозирги даврда Ўзбекистонда социологияни ривожлантириш муаммоларини айтиб беринг.

3-МАВЗУ: ИЖТИМОЙ ТУЗИЛМАЛАР ВА ИЖТИМОЙ ГУРУҲЛАР СОЦИОЛОГИЯСИ

Режа:

- 1. Ижтимоий стратификация социологияси**
- 2. Ёшлар социологияси**
- 3. Девиант ҳулк-атвор социологияси**
- 4. Социал гуруҳларнинг асосий белгилари ва турлари.**

Таянч иборалар

Стратификация, бегоналашув, ижтимоий назорат, меъёр, девиант ҳулк-атвор, ижтимоий бирдамлик, ижтимоий динамика, ижтимоий мослашув (адаптация),

девиантлик, анамия, ёшлар социологияси, статус, страта, ижтимоий узгарувчанлик, инсон, индивид, шахс, фаолият субъекти, социал-типик, табиий ва ижтимоий эҳтиёжлар, ижтимоий мавқе, шахс фаолияти, референт гуруҳ, расмий ва норасмий гуруҳлар, социал гуруҳ.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси - Т.: «Ўзбекистон», 2001.
2. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан курашимиз. Т.7. Т.: «Ўзбекистон», 1999.
3. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировар мақсадимиз. Т.8. Т.: «Ўзбекистон», 2000.
4. М.Б.Бекмуродов. Социология-Т.: 2002.
5. Алиқориев Н.С. Умумий социология - Т.: 2000.
6. Социология - М.: 1990, 50-78-б.
7. Юнусов К. Социология. Андижон.: 1997.
8. Социология. Маърузалар матни. Т.: 2000.
9. Носирхўжаев С.Ҳ., Бекмуродов М., Султонов Т., Носирхўжаева Ҳ. Социология асослари. Маърузалар матни. Т.: ТошДПУ, 2000.
- 10.Энтони .Г. Социология -Т.: 2001.

1-масала. Стратификация (лот стратум - қатлам ва фацио – бажараман) - жамият тузилмаси, алоҳида қатламлари, ижтимоий табақаланиш белгилари тизими ва тенгсизликни ифода этувчи социологик тушунчадир.

Ижтимоий стратификация - социологик тушунча бўлиб, жамият ва унинг айрим қатламлари тузилишини, ижтимоий табақаланиш, тенгсизлик белгилари тизимини ифодалайди. Ёки бошқача айтганда: жамиятнинг мулк, мақом ва ҳокимият муносабатларидан келиб чиқадиган тизими бўлиб, у ижтимоий роллар ва вазифаларни ўзида акс эттиради. Социал стратификация жамиятдаги меҳнат тақсимоотида турли гуруҳларнинг ижтимоий дифференциациясидан (табақаланишуви), шунингдек у ёки бу фаолиятнинг аҳамиятини ва ижтимоий тенгсизликни қонунийлаштирувчи қадриятлар ва маданий намуналар (стандартлар) тизимининг хусусиятидан келиб чиқади. Ижтимоий стратификациянинг асосий вазифаси - турли фаолият хиллари учун рағбатлантирувчи тизим ёрдамида ижтимоий ролларни мос равишда идрок этиш ва бажаришни таъминлашдир.

Социал стратификация: маълумот, маиший шароит, Машгулот даромад, руҳий, дин ва шу каби белгилар асосида жамият «юқори», «ўрта» ва «қуйи» синфлар ҳамда страт (қатлам)ларга (2 дан 6 гача) бўлинади. Тенгсизлик ҳар қандай жамиятда бор. Социал стратификация тизимида кишиларнинг ўз қобилиятлари ва куч-гайратларига мувофиқ мақомларни ўзгартиришлари (социал мобиллик) эса жамиятнинг барқарорлигини таъминлайди ва синфий курашни «ортиқча» қилиб қўяди (Марксистик тадқиқотлар ижтимоий синфлар назариясига асосланиб келинган)

Жамиятнинг ижтимоий, таркибий тузилиши қуйидагича:

1. Социал стратификация, социал мобиллик тушунчалари¹.
2. Иқтисодий ва тақсимоот муносабатлари.
3. Ижтимоий-синфий муносабатлар.
4. Ижтимоий демографик муносабатлар.

¹ Юнусов К. Социология. Андижон, 1997, 51-58-бетлар.

Жамият тараққиёти ижтимоий гуруҳлар характериға ва ўзаро алоқадорлиғига боғлиқ. Унинг характериға: оила, мактаб, давлат партиялар, иқтисодиёт, фан, маданият, матбуот, соҳақни сақлаш каби соҳаларнинг ривожланиши ўзаро мос равишда бўлади. Ана шу гуруҳ муносабатларида қайсилари пешқадам роль ўйнайди? Қайсилари асосий роль, бўйсунувчи характерға эға «Ўзбекистон Республикасида ижтимоий ҳаёт сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрларнинг хилма-хиллиғи асосида ривожланади», деб Конституцияда кўрсатилган.

Ҳар бир ижтимоий гуруҳ, айрим олинган шахс ҳам жамият ижтимоий таркибида ўз ўрниға эға. Шахс ўзининг жинси, ёши, ижтимоий келиб чиқиши, маълумоти, мутахассислиғи, оилавий аҳволи, миллати ва бошқа шу кабилар билан муайян ижтимоий таркибға киради¹.

Жамиятнинг ижтимоий таркиби - ижтимоий гуруҳлар, уларнинг ижтимоий ҳаётдаги ўз мавқеи билан фарқ қилувчи томонлари мажмуидан иборат. Олдинги замонларда ҳам жамият турли гуруҳлардан ташкил топган. Масалан, Ҳиндистонда жамият:

а) юқори табақа – брахманлар;
б) ўрта табақа - кшатрийлар (жангчи тоифаси)
в) шудралар (қора халқ)дан иборат гуруҳларға жратилган. кадимги юнон файласуфи Афлотун (э.р.аввал 4-аср) жамият аъзоларини 3 гуруҳға ажратган:

а) файласуфлар (юқори табақа бўлиб, давлатни бошқарувчи синф);
б) ҳарбий жангчилар;
в) куллар - қуйи табақа;

Гарб социологиясида жамият ижтимоий таркиби социал стратификация тушунчаси асосида ўрганилади. Демак стратификация Гарб социологиясининг асосий тушунчаларидан бири бўлиб, жамият ижтимоий таркибининг ижтимоий табақаларға, гуруҳларға ажратилганини, жамиятдаги ижтимоий тенгсизликни ифода қилади.

Социал стратификация назарияси марксизм социологиясининг синфлар ва синфий кураш назариясига зид бўлиб, жамиятнинг синфларға бўлинишининг асосий сабаби мулккий муносабатлардаги ҳолатни табиий-тарихий қонуният сифатида қарайди. Бу синфларни ижтимоий қатламлар ва гуруҳларнинг маълумоти, психологик жиҳатлари, турмуш шароити, ижтимоий бандлик, даромади ва бошқа хусусиятлар билан фарқ қилади.

АҚШлик социолог Т.Парсонс: «Стратификация - ижтимоий тизим таркибий зиддиятининг асосий юзаға келтирувчиси» деб, уни ривожлантирди.

Гарб мамлакатлари социологлари жамиятни «юқори», «ўрта», «қуйи» синф ва қатламлардан иборат деб талқин қилишади. Масалан, Гарбий Германиялик социолог Р.Дарендорф жамиятни бошқарувчи ва бошқарилувчилар тоифасига бўлади. Ўз навбатида бошқарувчилар тоифаси 2 гуруҳдан: а) мулкдор бошқарувчилар ва б) мулкдор бўлмаган бошқарувчилар - маъмурий бюрократ менеджерлардан иборат дейди. Бошқарилувчилар тоифаси ҳам 2 га: юқори - «ишчи аристократияси» ва қуйи - малакаси паст даражада бўлган ишчилардан иборат бўлиб, бошқарувчилар ва ишчи аристократиясининг қўшилишидан шаклланмоқда, деб фикр билдиради.

Жамият ижтимоий таркиби турли ижтимоий бирликлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни ҳам ифодалайди. Масалан:

- ижтимоий-синфий, гуруҳлараро (синфлар, ижтимоий табақалар, қатламалар);
- ижтимоий-демографик (ёшлар, ўрта ёшлар, халқлар);

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т.: Ўзбекистон, 1999, 7-бет.

-ижтимоий-профессионал (касб-корга қараб ўқитувчилар, инженер, тиббиёт ходимлари);

- ижтимоий-ҳудудий (минтақа, шаҳар, қишлоқ, район, маҳалла, аҳолиси)

Ижтимоий ўзгарувчанлик тушунчаси: Ижтимоий ўзгарувчанлик социологик тушунча бўлиб, демографик ва ижтимоий фаолиятларда қўлланилади. Шахснинг бир синфдан иккинчи бир синфга, бир ижтимоий гуруҳдан иккинчи бир ижтимоий гуруҳга ўтиши, жамият ижтимоий таркибида тутган ўрнини, ўзгаришини билдиради.

Шахс мисолида гўдак бола, ўсмир, ёшлик, ўрта ёшлик, қарилик. Маълумот, олаи, хунар ўрганади, касб эгаллайди. Унинг жамиятда тутган ўрни ўзгариб боради. Ўқувчи эди, ишчи бўлди, ё студент бўлди, нафақахўр ва бошқа.

Жамият мисолида. Жамият асосини ташкил этган инсонлар ҳаётида ижтимоий ўзгарувчанлик жараёни содир бўлади. Синфлар пайдо бўлишида, синфларнинг бир кўринишдан иккинчи бир кўринишга ўтишида, жамият синфий структурасида, ундаги ишлаб чиқариш кучлари жойлашишида, тараққиётида, фан, техника, маданият, саънат тараққиётида ўз аксини топади. Масалан, кул, крестиян, ишчи, совхозчи, помещик, капиталист, фермер.

Ижтимоий ўзгарувчанлик турли кўринишларда содир бўлади ёки социал мобиллик тушунчаси билан боглик. Кишиларнинг ижтимоий погоналардан 2 йўналиши бўйича ҳаракат қилишидир:

1) Вертикал (йўналиш) ижтимоий ўзгарувчанлик. Бу бир ижтимоий тизимда тутган ўрни, ўзгаришдир. Масалан, шахс мисолида: ўқувчи, ишчи, хизматчи, олим, колхозчи, пенсионер ва ҳоказо (Юқори ва паст даражага қараб ўзгариб боради).

2) Горизонтал (йўналиш) ижтимоий ўзгарувчанлик. Бир ижтимоий гуруҳ доирасидаги ўзгаришлар ёки ижтимоий даражадаги ўзгаришлар. Масалан, ишчи 1-5 разряд, аспирант, кандидат, фан доктори, академик.

Ижтимоий ўзгарувчанликнинг турлари:

1. Репродуктив. Ишлаб чиқариш, тузилиши, экологик ўзгаришлар.

2. Статусли - хизмат погонасига кўтарилиш, ҳаёт даражаси ва бошқа.

3.Территориал - қишлоқдан шаҳарга кўчиш, ишлаб чиқаришни кўчириш, бир давлатдан иккинчисига кўчиш ва ҳ.к.

4. Маънавий - манфаатлар, кадриятлар, фикр, гушунчалар, ҳис-туйғулар.

5. Сиёсий (синфий структура), ҳукмронлик шакли.

6. Илмий-техникавий ва ҳоказо.

Жамият ижтимоий таркибининг яна бир йўналиши – мамлакат халқ ҳўжалигида банд бўлган ижтимоий гуруҳлар ва таркибини ўрганишдир. Аҳолининг уй-жой билан бандлиги, маиший хизмат ва бошқа. Таълим даражаси, мансаб даражаси, ижтимоий-ҳудудий йўналиш ва бошқалар.

Иқтисодий ва тақсимот муносабатлари. Бунда асосий эътибор-меҳнатнинг ижтимоий муаммолари, меҳнат фаолияти ва тақсимот муносабатларини ўз ичига олади.

Тақсимот муносабатлари - ҳаётий неъматлар юзасидан итимоий гуруҳлар ва қатламалар ўртасидаги муносабатлардир. Бозор муносабатларига ўтишнинг (Ўзбекистонда) 5 та тамойили бор:

1) иқтисодиётнинг сиёсатдан устуворлиги;

2) давлат бош ислохотчилиги;

3) қонун устуворлиги;

4) ўткир ижтимоий сиёсат (шу масалага тааллуқлидир);

5) бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш.

Кучли ижтимоий сиёсат принциплари эса қуйидагилардан иборат:

- 1) Аҳолини иш билан таъмин қилиш ва меҳнат бозорини шаклан-тириш.
- 2) Даромад сиёсатини юргизиш: пул даромадлари.
- 3) Ижтимоий таъминот, ижтимоий кафолатлар, кам таъминлаган-ларни ижтимоий қўллаб-қувватлаш.
- 4) Аҳолига ижтимоий хизматлар кўрсатиш.
- 5) Халқнинг моддий турмуш шароитини яхшилаш.
- 6) Ҳар кимнинг меҳнатига ва ҳар кимнинг қобилиятига яраша принцинга риоя қилиш.

«Адолат бу - кишилар ўртасидаги тенгликни назорат қилишдирким, токи бир тоифа бошқа тоифа устидан ҳукмрон бўлмасин, ҳар қайси табақа ушбу қоидага риоя қилсин», деган эди Ҳусайн Воиз Кошифий «Аллоҳи Мухсинийдан» (1440-1505) асарида.

Ижтимоий-синфий муносабатлар: (Синфлар ўртасидаги муносабатлардир).
Бунда:

1) инсонлар ўртасидаги ўзаро боглиқлик; 2) турли ижтимоий гуруҳлар, қатлам, тоифалар ўртасидаги ҳаётий эҳтиёжларни қондириш бўйича ўзаро боглиқлик билан юзага келадиган муносабатлар.

3) инсонларнинг ижтимоий-маиший соҳадаги ўзаро боглиқлик муносабатлари.

Мулк шакллари қуйидагилардан иборат:

- 1) Давлат мулки.
- 2) Давлатга қарашли бўлмаган мулк: а) хусусий мулк; б) жамоа (ширкат) мулки.
- 3) Юридик ва жисмоний шахслар, бошқа давлатлар ва халқаро ташкилотлар мулки.
- 4) Аралаш мулк шакли.

Ҳозир Ўзбекистонда умуман мулкдорлар синфи шаклланишининг 2 та шarti манбаи мавжуд:

- 1) Кичик ва хусусий тадбиркорликни кенг ревожлантириш;
- 2) кимматбаҳо қозғалар бозорини ривожлантириш¹.

4. Ижтимоий-демографик муносабатлар (аҳолининг ёши, ўсиши, иш билан таъминланганлик ва бошқалар киради.

Умуман, стратификация йигиндилари:

- даромад;
- бойлик;
- обрў.

Стратификациянинг тарихий типлари:

- даромад;
- ҳокимият;
- обрў.

Барча инсонлар билим олишда тенглик принциpidан фойдаланади.

Стратификация кишилиқ жамиятининг пайдо бўлиши, тугилиши билан юзага келади.

1. Кулдорлик - кишиларни қарам қилишнинг иқтисодий, ижтимоий ва ҳуқуқий шаклидир. Тенгсизлик даражасининг кўринишидир.

¹ Каримов И.А. Бунёдкорлик йулидан 4-том. Т.: «Ўзбекистон», 1996, 174–175-бетлар.

2. Касталар (лат. Партугал. гурух, тоифа, табақа) – одам тугилганидан бошлаб аъзо бўлиб қоладиган ижтимоий гурухлар (стратлар) дир.

3. Табақалар - таомиллар ёки ҳуқуқ, қонунлари билан мустаҳкамланган наслдан-наслга ўтувчи ҳуқуқлар ва бурчларга эга бўлган ижтимоий гурухлар.

4. Синфлар - синфлар пайдо бўлиши XVIII-XIX аср билан боғлиқ АКШ - ўрта синфлар жамияти. АКШда 4 та асосий синфлар бор:

- олий;
- урта;
- ишчи;
- қуйи синфлар.

Ҳозирги кунда Ўзбекистонда табақаланишда синфлар: бойлар, ўрта, камбағаллар мавжуд. Стратификациянинг аралаш типи бор. Ҳозир бизда мулкдорлар синфи шаклланимуда.

5. Синфсиз жамият... Бу «Марксизм-ленинизм таълимотида» айtilган.

6. Ўзбекистон Республикасида жамият ижтимоий тузилиши: Бозор муносабатлари билан боғлиқ бўлган мулкчиликнинг 4 та тури ва шунга мувофиқ синфлар юзага келди. Мулкдорлар синфи шаклланиб бормуда¹. (53-54-моддалар).

Жамиятнинг моддий-ишлаб чиқариш жараёни социологияда ижтимоий тизим сифатида олиб қараб ўрганилади. Моддий ишлаб чиқариш тизими-ижтимоий ҳаёт соҳаси бўлиб, кишиларнинг моддий неъматлар ишлаб чиқариш фаолияти билан боғлиқ.

Ҳар қандай ижтимоий жараёнлар инсон фаолияти билан уйғунлашади. Муайян ижтимоий бирлик сифатида уюшган кишиларнинг катта-катта гуруҳлари, синфлар, миллатлар миллий-этник, ижтимоий-демографик, нисбатан кичик тизимлар: ўқув-тарбиявий, оила-турмуш ва бошқа гуруҳлар, ижтимоий ташкилотлар, бирлашмалар, иттифоқлар—жамиятнинг ижтимоий таркибини ташкил қилади. Улар тарихий ривожланиш босқичларида турли ижтимоий асосларда шаклланадилар. Яшаш шароитига, ривожланиш хусусиятларига, ижтимоий эҳтиёжга, мнфаатларга ва муайян мақсадга эга бўлади. Ижтимоий тизимлар занжирида турли ўзига хос ҳалқага эга бўладилар. Ички ташкилий тузилиши, характери, функционал ва ривожланиш даражаси, турмуш тарзи, фаолият шакли ва усуллари билан қадриятлар тизими, норма, гојлари, қарашлари ва бошқа жиҳатлари билан ўзаро фарқ қиладилар. Жамиятнинг ижтимоий таркибини конкрет тарихий давр кесимида олиб қараш талаб қилинади, чунки турли тарихий даврлар ижтимоий таркиб ўзаро сифат ва хусусиятлари билан фарқ қилади. Жамиятнинг ижтимоий таркибини социология жиҳатидан ўрганиш уни уч маънода: умумий, махсус кенг ва хусусий тор маънода олиб қарашни тақозо этади. Умумий маънодаги ижтимоий таркиб-жамиятнинг бир бутун таркибини ташкил қилади. Бу ижтимоий таркибнинг элементи сифатида жамиятнинг ижтимоий муносабатларига мос тушувчи иқтисодий сиёсати, идеологияси каби соҳалари киради. Иккинчи, махсус, кенг маънодаги ижтимоий таркибга эса ижтимоий-тарихий бирлик муносабатлари киради. Бу таркиб миллий-этник, ижтимоий-демографик, мутахассислик ва бошқа шу каби кишилар гуруҳларини ўз ичига олади. Тор маънода ижтимоий таркиб тушунчасига меҳнат жамоалари, ҳудудий бирлик, нисбатан тез ўзгарувчан гуруҳлар киради.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Тошкент: «Ўзбекистон», 2004, 15-бет.

Бозор муносабатларининг таркиб топиши жараёнида Ўзбекистон ижтимоий таркибида кескин ўзгаришлар рўй бермоқда. Бу ўзгаришларни юқорида кўрсатилган уч методологик босқич бўйича социологик тадқиқ қилиш - асосий масалалардан бири бўлиб қолмоқда.

2-масала. Ёшлар социологияси. Ёшлар социологияси XX асрнинг 20-йилларида Олмонияда, АКШда ва Францияда шаклланди. 1928 йилда К.Мангеймнинг «Авлод муаммоси» асари босилиб чиқди. Бу асар ёшларнинг социологик муаммолари илмий асосда ўрганилган дастлабки асарлардан эди.

XX асрнинг 60-йилларидан ёшлар муаммоларини таҳлил қилишга ва ечишга қаратилган асарлар кўплаб чоп этила бошланди. Олмонияда ёшлар социологияси бўйича Г.Шельскийнинг «Скептик авлод» (1957), Ф.Тенбрукнинг «Ёшлар ва жамият» (1962); Венадаги социологик институт директори Л.Розенмайрнинг «Эмпирик социал тадқиқот бўйича қўлланма» (1969), Америка социологи Д.Кемпбеллнинг «Социализация бўйича справочник» (1969), Америка социологи С.Эйзенштадтнинг «Авлоддан авлодга» (1966) асарлари ёшлар социологиясининг кенг ривожланишига таъсир кўрсатди.

Ҳозирги давр ёшлар социологияси доирасида ёшлар ҳаётини илмий-социологик ўрганишнинг асосий тамойиллари қуйидагилардан иборат:

1. Ёшлар муаммосини ўрганишда тарихий ёндошиш лозимлиги. Ёшларнинг ижтимоий қарашларига, ҳулкига, қизиқишига ва бошқа жиҳатларини тадқиқ этишда муайян тарихий давр, шарт-шароитларнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб баҳо бериш талаб қилинади. Масалан, ҳозирда, шаклланиб келаётган бозор муносабатлари шароитида ёшларнинг ижтимоий қарашлари, қизиқишлари ва юзага келаётган муаммолар аввалги давр, ижтимоий-иқтисодий тузумдагига нисбатан ўзгариб, янгича мазмунга ва хусусиятларга эга бўлмоқда.

2. Ёшларнинг ўзига хос турмуш тарзини таҳлил қилиш ва ўрганиш. Бунда ёшларнинг ижтимоий ҳолати, ҳаёт кечириш тарзи ва унинг ривожланишини назарий ва эмпирик жиҳатдан ўрганиш.

3. Ёш авлодни ҳар жиҳатдан ривожланиб боришини таҳлил қилиш. Мавжуд ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитнинг, муҳитнинг ўзгариши оқибатида авлодлар ўртасида доимо муайян ривожланиш рўй беради. Шу сабабли, кекса авлод билан ёшлар ўртасида ўзаро зиддият вужудга келади. Кўпинча, ёшларнинг манфаат ва қизиқишлари, фаолияти, ташқи кўриниши (мода) кекса авлодда норозилик, эътироз тугдиради.

4. Ёшларга табақавий жиҳатдан ёндашиш. Бу методологик тамойил ёшларни турли табақалардан иборат гуруҳларга ажратиб ўрганишни билдиради. Бозор муносабатларининг таркиб топа бориши билан ёшлар ўртасида ҳам табақаланиш янада кучайиши табиийдир. Ҳозирданок уларнинг турли ижтимоий табақаларга ажралиш жараёни рўй бермоқда. Бир томондан, жамият ижтимоий ривожланишига салмоқли таъсир кўрсатувчи ёшлар гуруҳлари: талабалар, ёш олимлар, ишчилар, фермерлар, ишбилармон ёшлар, санъаткорлар, савдогар ёшлар каби гуруҳлар салмоғи ортиб бораётган бўлса, иккинчи томондан эса ёшлар, бекорчи-саёқ, гиёҳванд, жиноятчи каби ёшлар жамият ҳаётида салбий, дисфункционал аҳамият касб этмоқда. Масалан, ҳозирда Ўзбекистон миқёсида жиноятчиликнинг 85 фоизга яқини 25 ёшгача бўлган ёшлар томонидан содир қилинаётганлигини эътиборга олсак, ёшлар социологиясининг жамият ҳаётида нақадар катта аҳамиятга эга эканлигини англаш мумкин бўлади.

Социологияда ёшлик болалик давридан сўнг улгайиш давригача бир неча босқичларга ажратилиб кўрсатилади. Масалан, ёшликнинг дастлабки, қуйи чегараси

14-16, юқори чегараси эса 25-30 ёшларни ўз ичига олади. 20 ёшгача бўлган ёшларда асосий муаммо, уларнинг касб танлаши, маълумот олиши ва ҳаётга мустақил қадам қўйиши билан боглиқ вазифалари ўз ичига олади.

Социологиянинг бу махсус назарияси жамиятнинг барча ижтимоий соҳаларидаги ёшлар билан боглиқ муаммоларни ўрганади. Жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий шарт-шароити ва ёшлар муаммоси; халқ хўжалиги, фан ва маданиятнинг ёш мутахассис кадрларга бўлган эҳтиёжи; таълим тизими ва ёшларни мустақил меҳнат фаолиятига тайёрлаш; демографик жараёнлар ва ёшларни иш билан таъминлаш; ёшларнинг маълумот олиши ва касб танлаши муаммоси; ёшларнинг касб танлаши ва социал мобиллик; ёшларни касб танлашида миллий, ҳудудий ва минтакавий хусусиятлар; ёшларнинг маълумот олиш имкониятларини олдиндан прогноз бериш; ёшларда меҳнат малакасини шакллантириш масалалари; шаҳар ва кишлоқ ёшлари ҳаёти; ёшларнинг турмуш даражаси каби масалалар шулар жумласидандир. Ушбу маълумотлар бўйича эмпирик ва назарий жиҳатдан социологик тадқиқот олиб бориш, уларнинг статик ва динамик хусусиятларини ўрганиш муҳим ҳисобланади.

Ёшлар социологиясининг ўзига хос қийин, мураккаблиги ҳам, унинг кўп қирралигидандир. Айниқса, бозор муносабатларига ўтиш жараёнида ёшларни иш билан таъминлаш муаммоси долзарб масалалардан биридир. Бу муаммони хал этиб борилиши ёшлар билан боглиқ бўлган кўплаб масалаларнинг ечимини топишга сезиларли таъсир кўрсатади. Бу борада, вилоятларда ёшларни иш билан таъминлаш борасида «Уста ва шогирд» тизими асосида кўплаб ишлар қилинмоқда. Бундан асосий мақсад, ёшларни миллий ҳунармадчиликка, қадриятларга, анъаналарга ҳурмат ва эъзоз билан муносабатда бўлиш руҳида тарбиялаш ҳамда уларни моддий жиҳатдан таъминлашни яхшилашдан иборатдир..

Янги ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг таркиб топа бориши, айниқса, ёшларнинг ижтимоий қарашларида жиддий ўзгаришлар ясамоқда. Шунинг учун ёшларнинг келажак ҳаёти режаларини, уларнинг қизиқишларини аниқлаш мақсадида эмпирик-социологик тадқиқотлар ўтказиш ва назарий ҳулосалар чиқариш ёшлар социологиясининг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозим, ёшларнинг келажак ҳаётини режалаштириш энг аввало оиладан бошланади. Бу жиҳатдан ёшлар социологияси оила социологияси билан узвий боглиқ бўлади.

Ёшларнинг касб танлаши, иш жойларига эга бўлиши ишлаб чиқаришнинг интенсив равишда ривожланиши ва юксак технологик такомиллашув жараёнида кўп жиҳатдан таълим тизимининг сифат даражасига ҳам боглиқ. Бу жиҳатдан эса ёшлар социологияси таълим, илм-фан социологияси билан яқин алоқадандир.

Президентимиз Ислом Каримов ўзининг қатор асарларида, сўзлаган нутқларида ҳозирги даврда мамлакатимизда ёшлар ҳаёти ва фаолиятига доир қатор муаммоларни кўрсатиб ўтган.

Ўзбекистонда ёшлар ҳаёти ва фаолиятининг ижтимоий масалалари
Ўзбекистон ёшлар мамлакати. Юртимизда истиқомат қиладиган жами аҳолининг 60 фоизидан ошигини 24 ёшгача бўлган ёшлар ташкил этади. Демографларнинг тадқиқотларига қараганда, мамлакатимиз аҳолисининг юқори суратларда ўсиши яқин чорак асрда ҳам давом этади. 2015 йилга келиб Ўзбекистон аҳолиси 1,5 баробарга ортиб, жами 36 миллион 330 минг кишидан ортиши кутилмоқда. Шу давр мобайнида меҳнатга яроқли аҳоли сони ҳам икки баробарга ошади ва 2015 йилда қарийб 20 миллион нафар кишини ташкил этади.

Бу рақамлар фақат юртимиз аҳолисининг сон жиҳатдан ўсишинигина кўрсатиб қолмай, у навқирон миллат сифатида катта интеллектуал имкониятларга эга эканини ҳам намоён этади. Ана шу боис ҳам мамлакатимиз Президенти И.Каримов истиқлолнинг илк йилларидаёқ «Ўзбекистон келажаги буюк давлат» деган гоёни илгари сурди.

Ўзбекистоннинг ўз истиқболини ёшларда кўриши социолог олимлар олдига ҳам улкан вазифаларни қўядики, бу шарафли юмуш жамиятимиздаги муҳим ижтимоий қатламнинг ижтимоий қиёфаси, тавсифини, ўрганиш, орзу-ниятлари ҳақида доимо бохабарликни таъминлашдан ташқари улар фаолиятини оптималлаштириш, эзгуликка йўналтириб туриш, охир оқибатда эса баркамол авлодни тарбиялашга ҳам ҳисса қўшишдан иборатдир. Шу боисдан ҳам юртбошимизнинг «Биз истеъдодли, фидоий болаларимизга, фарзандларимизга билим ва касб чўққиларини забт этиши учун қанот беришимиз керак» деган фикрлари жуда муҳимдир.

Таъкидлаш жоизки, ёшларнинг интеллектуал-руҳий камолоти уларнинг маънавий ўз-ўзини англаш жараёнлари билан бевосита боғлиқдир. Айниқса, бозор иқтисодиёти шароитида ёшлар характерида ижтимоий идеалларнинг сусайиб кетишига йўл қўйилмаслик муҳимдир.

Ёшларнинг миллий ўзлигини англаш шароитида улар ижтимоий манфаатларини ўрганиш ҳамда назарий жиҳатдан тадқиқ этиш муҳим аҳамиятга эга бўлиб, булар қуйидагилардир:

- фикрлар хилма-хиллиги нуктаи назаридан мустақиллик шароитида ижтимоий манфаатлар мавжуд концепциялар орқали таҳлил этилади ва замонавий шароитларга хос бўлган қарашлар тарзида ифодалаб берилади;

- ижтимоий манфаатларнинг жамият тараққиётидаги ўрни, аҳамияти замонавий сиёсий жараёнларда сиёсий ва иқтисодий манфаатлар билан ўзаро уйғун турзда ўрганилади;

- ижтимоий манфаатлар моҳияти, мазмуни ҳамда жамият ривожигаги ўрни масалаларини социологик жиҳатдан таҳлил этади;

- жамиятда этносиёсий жараёнларни таҳлил этиб, уларнинг миллатлараро муносабатларга таъсирини ҳамда миллий манфаатлардаги ўрнини кўрсатади;

- этник масалаларнинг ижтимоий тараққиёт ва жамият ривожигаги воқеа-ҳодисаларга ўзаро алоқадорлик диалектикасини ўрганиб, ушбу жараённинг жамият тараққиёти билан боғлиқ хусусиятларини таҳлил этади;

- жамиятда ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маънавий омилларнинг ижтимоий манфаатларга таъсирини ўтказади;

- ҳозирги даврда ижтимоий тараққиётга хос жараёнлар ривожига этник манфаатларнинг ўсиб, миллий ва умуминсоний мазмун касб этиш хусусиятларини назарий тадқиқ этади.

Социология фани ёшларни жамиятдаги ижтимоий ва руҳий ўзига хос ҳолатга эга бўлган йирик ижтимоий гуруҳ сифатида ўрганади. Бу ижтимоий ва руҳий ҳолатда уларнинг нафақат ёшдаги тафовутлари, балки ижтимоий-иқтисодий, шунингдек, ижтимоий-сиёсий мавқеи ҳам ўз ифодасини топади. Ёшлар деганда, маънавий дунёси шаклланиш жараёнида бўлган, асосан 16-30 ёшлардаги инсонлар тушунилади.

Бироқ, ёшларнинг ижтимоий жиҳатдан бир-биридан фарқланиши айрим мутахассисларни ёшнинг «юқори» чегарасини турли гуруҳларнинг ижтимоий-иқтисодий ва касбий сифатлари шаклланиши давомийлигига қараб аниқлашга ундамоқда. Жумладан, ёш ишчининг бир касб бошини қатъий тутиши асосан 25

ёшларда амалга ошса, ёш олим 35 ёшида шаклланиб улгуради. Ёш чегаралари у ёки бу мамлакатдаги мавжуд тарихий шароит ҳамда ижтимоий тузумга бевосита боғлиқдир. Масалан, болалар ва ўсмирлар меҳнатини кенг қўллаш «ёшлар» деб аталадиган қатламнинг «пастки» чегарасини анча қуйи ёшдан аниқлашни тақозо этади.

Кўпгина мамлакатларда ёшликнинг қуйи чегараси тегишли ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатларда ёзиб қўйилган. Мустақил касб фаолияти билан шугулланиш ҳуқуқи ва имкониятлари, ижтимоий-сиёсий ҳаётда қатнашиш ҳуқуқи, ўз ҳатти-ҳаракатлари учун фуқаро сифатида жавоб бериш қобилияти, никоҳга кириш ҳуқуқи мана шу қуйи чегарани аниқлашни тақозо этади. Ҳозирча бу жаҳон тажрибасида 14–16 ёшни ташкил этади.

Ёшлар таркибига кирувчи ўқувчилар, талабалар, ёш ишчилар ва бошқалар ижтимоий – руҳий яқинлиги, қизиқишларининг умумийлиги нафақат бир мамлакат ҳудудида, балки бутун жаҳон узра уларнинг оммавий чиқишлари, биргаликда ҳаракатига сабаб бўлади. Ёшларнинг мустақил ҳаётга қадам қўйиш жараёнидаги мураккабликлар ва қарама –қаршилиқлар гоҳида уларнинг турли шаклдаги, жумладан, аксил ижтимоий (жиноятчилик, гиёҳвандлик каби) норозиликларини, шунингдек, ўзига хос ёшлар «маданияти» ни келтириб чиқаради. Жамиятни синфларга бўлишни одат қилган шўролар замонида айрим мутахассислар ёшларни алоҳида синф деб қарашга мойил бўлган пайтлар ҳам бўлган. Бироқ коммунистик мафкура мутахассислари ҳам ёшларни жамиятдаги бир қатлам эканини эътироф этишга мажбур бўлдилар.

Ёшлик – бу ахлоқий идеални излаш, мақсадларни ва ҳаётий позицияни шакллантириш, касб танлаш, оилавий ҳаётга тайёргарлик палласидир. Ҳаётга қадам қўяётган йигит-қизлар учун улар фаолияти ижтимоий фойдали бўлишгина эмас, балки бу фаолият ўз шахсий мақсадларига, интилишларига мувофиқлиги, ҳаёт режаларининг амалга ошишига мумкин қадар тўлароқ кўмаклашиши ҳам гоят муҳимдир.

Жамият ўз олдига мустақил фикрловчи эркин шахсни шакллантириш вазифасини қўймоқда. Бу ўз кадр-қимматини англайдиган, иродаси бақувват, иймони бутун, ҳаётда аниқ мақсадга эга бўлган инсонларни тарбиялаш деганидир. Шундагина онгли турмуш кечириш жамият ҳаётининг бош мезонига айланади. Президент И.Каримов айтганидек, «Шунча одам оламон бўлиб, ҳар лаҳзада серкага эҳтиёж сезиб эмас, аксинча ўз ақли, ўз тафаккури, ўз меҳнати, ўз маъсулияти билан онгли тарзда озод ва ҳур фикрли бўлиб яшайди. Бунда одамлар уюшган жамиятни, улар барпо этган маънавий-руҳий муҳитни сохта ақидалар, бақириқ-чақириқлар, ҳавойи шиорлар билан асло бузиб бўлмайди. Уларни ўзлари ақл-идрок ва қалб амри билан танлаб олган ҳаётий мақсадлардан чалғитиб бўлмайди.»

Хориждаги айрим сиёсий кучлар жамиятимизнинг истиқболи бўлган ёшларимизни ўз таъсирига олишга уринаётган айни замонда таълим-тарбия тизимимизни, жумладан, социология фани назариясини ёшларга қаратишимиз, улар муаммолари, ўй-ташвишларини билиб, ёшлар сиёсатини илмий асосга кўчиришимиз асосида юқорида таъкидланган ижобий натижаларни қўлга киритишимиз мумкин бўлади.

Мамлакатимизда ёшларнинг ўз келажагини қуриши учун кенг имкониятлар очилди. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ёшларнинг меҳнат қилиш, касб танлаш ва маълумот олиш ҳуқуқи кафолатланган. Ўзбекистон Ҳукумати ёшларга алоҳида эътибор қаратмоқда. Ёш мутахассислар давлат бошқарувининг маъсулиятли ишларига кўпроқ жалб этилмоқда. Айниқса, иқтидорли ёшларга алоҳида эътибор

берилиб, уларнинг фаолияти мавжуд иқтисодий қийинчиликларга қарамасдан, моддий ва маънавий жихатдан қўллаб-қувватланмоқда. Аммо, ёшлар билан боғлиқ муаммоларни ҳал этиш бўйича олиб борилаётган ишларнинг етарли даражада, деб бўлмайди. Бу борада файласуфлар, сиёсатчилар, руҳшунослар, аҳолишунос олимлар ва биринчи галда социологларнинг илгор гоёлари ҳамда амалга оширадиган аниқ социологик тадқиқотлари гоёат муҳим аҳамият касб этади.

3-масала. Социологияда девиант хулқ-атвор социологияси. Девиация (лотинча четга оғувчи феъл-атвор деган маънони беради) кўпгина ҳолларда социал санкцияларга муҳтож бўлади. Девиациянинг шундай кўринишлари борки, улар одамлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар нормаларининг бузилиши билан боғлиқ бўлиб, жамиятга жиддий зарар етказмайди. Улар ижтимоий фикр ва ўзаро муносабатлар қатнашчиларининг ўзлари томонидан бошқарилади.

Девиациянинг позитив ва негатив кўринишлари мавжуд. Позитив девиация ҳоллари нормалар эскириб, талабга жавоб бермай қолганда ва улардан оғиш тизимнинг ривожига, феъл-атворнинг мавжуд консерватив стандартларини ўзгартиришга ёрдам бериши мумкин бўлганда учрайди. Негатив девиация социал патологиядир ва унинг кўринишлари конкрет шахсга ва бутун жамиятга жиддий зарар етказди.

Буугунги кунда, ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида административ бошқарув тизими томонидан юзага келтирилган ва кутилган натижаларни бермаётган илгариги феъл-атвор нормаларининг девальвациясига олиб келувчи сифатга хос ўзгаришлар рўй бераётган даврда девиация муаммоси долзарб масала бўлиб қолмоқда. Бозор муносабатларига ўтиш, эски иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маънавий муносабатларининг бузилиши, одамларининг моддий аҳволида негатив акс этаётган ишлаб чиқаришнинг стабил бўлмаган ривожланиши билан боғлиқ муаммолар, кутилган натижа ва реаллик ўртасида қарама-қаршиликларга, жамиятда жиддийликнинг ва одамларнинг ўз феъл-атвори ўзгартиришга ва мавжуд нормалар чегарасидан чиқишга мойиллигига олиб келди.

Девиациянинг куйидаги классификацияси мавжуд: жиноятчилик, алокоголизм, гиёҳвандлик, суицид, фоҳишабозлик.

Жиноятчилик франко-белгиялик олим математик статистик Л.А.Кетле ўзининг «социал-физика» (1835 йил) китобида шундай хулосага келдики, ҳар қандай социал тузум ўзининг ташкил топишига кўра келиб чиқувчи жиноятларнинг маълум бир миқдори ва тартибини белгилайди. Бу соҳада олиб борилган тадқиқотлар жиноятни бир қатор объектив ва субъектив факторлардан келиб чиқишидан кўрсатди: социал ўрин (мавқе), фаолият тури, маълумот даражаси, қониктирмайдиган моддий аҳвол, индивид ва социал гуруҳ ўртасида муносабатларни пасайиши, маданий чегараларнинг йўқлиги, социал назоратни талабга жавоб бермаслиги.

Жаҳон амалиёти кўрсатганидек, бозор муносабатларига ўтишда, айниқса, биринчи даврларда жиноятни кучайиши кузатилади. Жиноятчиликни аҳволига носоғлом конкуренция, ишга жойлашишга қийинчиликлари, инфляция катта таъсир кўрстади. Жиноят бу инсониятни барча нуксонларини акс эттиришидир. Ҳеч қайси жамият уни йўқ қилишга эришгани йўқ. Шундай бўлсада, жамиятни мажбурий бўлган вазифаси ўсиш темпларини пасайишига эришиш ва жиноятчиликни социал чидамкорлик даражасида назорат устида ушлаб туришидир.

Алкокоголизм (ичкиликбозлик). байрам, тантанали маросимлар, оилавий тантаналарни ўтказишда, шунингдек, шахсий муаммоларни ҳал этиш йўлида спиртли ичимликлар ичиш мажбурий бўлиб қолганлиги анъанаси инсонлар ҳаётида алкоголни каттик ўрнашиб қолганлигига асос бўлади. Лекин бу социал-маданий анъана

жамиятга қимматга тушмоқда. Статистикага кўра, собиқ иттифоқ даврида майда безориликни 90%, тажавузкорликни 90%, бошқа жиноятларни қарийиб 40% ичкиликбозлик билан боғлиқ бўлган.

Тарих гувоҳлик берадики, жамият алкоголизмга қарши 2 йўл билан курашган:

1) Спиртли ичимликларни чегаралаш, уларни ишлаб чиқаришни ва сотишни қисқартириш, нархини ошириш, таъқиқ ва чегараларни бузганлиги учун жазони кучайтириш йўлидир.

2) Бу алкогольга эҳтиёжни камайитиришга қаратилган чора тадбирларни кучайтириш, ҳаётни социал ва иқтисодий шароитларини яхшилаш, умумий маданий ва маънавиятни ўсиши, алоҳида алкогольсиз феъл-атвор стереотипларини шакллантириш йўлидир. Иккинчи йўл мақсадга мувофиқдир, лекин бу алкоголизмга қарши курашни административ йўлини рад этмайди. Бу 2 йўлни бирга онгли равишда мувофиқлаштириш лозим.

Гиёҳвандлик (наркомания). Шахсга ва жамиятга бугун бузғунчи таъсир кўрсатувчи, оғир социал оқибатларига кўра гиёҳвандлик асосий ўрин тутади. Социологик тадқиқотлар кўрсатишича, одамлар роҳат олиш, ўткир ҳиссиётларга киришиш учун гиёҳванд моддаларга берилиб қоладилар. Гиёҳвандлар асосан ёшлар ичида кўп учрайди. Тадқиқотлар яна шуни кўрсатадики, кўпчилик бошқа одамлар таъсири остида, асосан дўстлари, танишлари орқали гиёҳванд моддаларга берилиб қолмоқдалар. Хавфли томни шундаки, наркотиклар қабул қилишни бошланиш этапларида одам ҳеч қандай ёмон таъсир, оғир сезмайди, аксинча гиёҳванд моддани қабул қилганда кайфият кўтарилади. Жисм шундай роҳат оладики, буни кўпчилик соғлиқга яхши ёрдам беради, тинчлантиради деб ўйлайди. Жисмоний ва психик деградация босқичида эса, улар боши берк кўчага кириб қолганлигини англаб етадилар. Лекин бу одатдан вос кечишга кучлари етмайди, унга бўйсуниб қоладилар. Гиёҳвандлик билан курашида социал, иқтисодий, маданий характердаги чора-тадбирлар ва шунингдек махсус медицинага оид, ҳукуқий чора-тадбирлардан фойдаланилади.

Суицид (ўз-ўзини ўлдириш). Суицид бу одамнинг ўзини-ўзи ўлдиришга ҳаракат қилишдир. Кўп ҳолларда суицид четга оғувчи феъл-атвор сифатида ечилиши мумкин бўлмаган муаммолардан, умуман ҳаётдан қутулиш усули бўлиб келади. Бундай ҳоллар кузатилиб, ўрганилиб, шундай хулосага келиндики, улар маълум даражада жинс, ёш маълумот, социал ва оиладаги тутган ўрнига боғлиқ ҳолда келиб чиқади. Суицидлар, асосан ривожланган давлатларда кўп учрайди ва бугунги кунда уларни кўпайиши кузатилмоқда. Эркаклар орасида содир этилаётган суицид ҳоллари аёл орасидагига қараганда кўпроқ оғир аҳволларга олиб келади. Ўз жонига қасд қилиш 20 ёшгача ва 55 ёшдан ошганлар ичида учрайди. Ҳозирги ўз-ўзини ўлдириш ҳоллари 10-12 ёшли болалар ичида ҳам кучаймоқда. Жаҳон статистикасига кўра, суицид феъл-атвор кўпинча шаҳарларда, ёлғиз яшовчи одамлар орасида кузатилади. Ўрта Осиёда 60-йиллардаёқ аёллар ичида ўз жонига қасд қилиш ҳоллари кузатилган. Асосан ўзини ёқиш кўпайган. Бунинг социал сабаби аёлларга бўлган нотўғри муносабатлар, уларга жамият томонидан бефарқ қаралганлиги турмушдаги қийинчиликлар, аёлларни ижтимоий ишлаб чиқаришга, ижтимоий-сиёсий ҳаётга жалб этишда зарур шарт-шароитни яратиш билан боғлиқ бўлган муаммоларни маҳаллий бошқариш органлари томонларидан нотўғри ҳал этилганлигидир.

Фоҳишабозлик. Бу термин латинча «Prostitutio» сўзидан олинган бўлиб, орномусни йўқотиш, хўрлаш, топташ деган маъноларни беради. Меҳнат тақсимооти, шаҳарларни вужудга келиши жараёнида пайдо бўлган фоҳишабозлик капиталистик муносабатлар билан бир қаторда ривожланиб борди. XX асрнинг 20 йилларининг

бошларидан Европада ҳам, Шимолий Америкада фоҳишабозликни камайиши кузатилмоқда. Бу анъанани сабаби тадқиқотчиларни фикрига кўра аёлларни иқтисодий аҳволини яхшиланиши, бировга қарам бўлиб қолмаслигидир. Собик иттифокда фоҳишабозлик тўғрисида гапирилмас эди, яқиндан бошлаб тадқиқот натижалари очиқ матбуотда эълон қилина бошланди, қаерлардасин бу ҳаракатлар қонунийлаштирилган. 20-йилларда кўп аёллар бундай иш билан очлик ва етишмовчилик туфайли шуғулланишган. Улар асосан маълумоти паст аёллар эди. Бугунги кунда социал ва ёш базасини кескин кенгайиши кузатилмоқда. Аёллар бундай ишни очликдан, йўқчиликдан эмас, балки моддий аҳволини янада яхшилашга, «чиройли ҳаёт» га интилишлари туфайли қилмоқдалар. Фоҳишабозликка қарши турли сиёсатлар олиб борилган: прогибиционизм (таъқиқ), регламентация (рўйхатга олиш ва медицинага оид кўрсатиш), аболиционизм (профилактика), тушунтириш-тарбиялаш ишлари. 1-2 формани етарлича эффектив эмаслиги маълум бўлди. Моддий манфаатдорликни ўсиши билан аёлларни ахлоқий ўсиши фоҳишабозликни бора-бора четга чиқишига ёрдам беради.

Ҳозирги кунда ўсмирлар орасида девиант феъл-атворни ўсиши долзарб муаммо бўлиб қолмоқда. Ўсмирлар кўпинча четга оғувчи ҳатти-ҳаракатларни онгсиз равишда, беҳосдан қиладилар. Шунинг учун уларнинг кўпчилиги қилган ишларини моҳиятини англаб етмайди, ўз хатосини, айбини кўрмайди. Сўровлар натижасига кўра, ўсмирларни кўпчилиги ўз жиноий ишларини сабабини ташқи шарт-шароитлардан кидирадилар, ташқи дунёни айблайдилар, сўралганларни тўртдан бир қисми ўхшаш вазиятда ҳар бири шундай ҳатти-ҳаракат қилишини айтиб ўтганлар. Ўсмирларни ҳатти-ҳаракатида четга оғиш ҳолларини асосида социал-маданий эҳтиёжларни ривожланмаганлиги, маънавий дунёни етишмовчилиги ётади. Шунинг ҳам таъкидлаб ўтиш лозимки, ёшлар девиацияси-жамиятдаги социал муносабатларни акс эттишидир. Четга оғувчи феъл-атвор сабабларини топиш, социал ёрдам тизимини ташкил қилиш, тушунтириш тарбия ишларини олиб бориш бўйича яхши ўйланган, мақсадли йўналтирилган ишлар қилиш керак. Инсон тарбиясида энг биринчи ва энг муҳим ижтимоий назорат институти бу – оиладир. Фарзанд тарбиясида ва баркамол авлодни шакллантиришдан соғлом оила муҳитини ўрни каттадир. Қолаверса, инсон ҳатти-ҳаракати ва ҳуқ-атвори, фаолиятини таълим муассасалари, маҳалла, меҳнат жамоаси, умумдавлат миқёсида эса қонунни ҳимоя қилиш органлари (суд, прокуратура, милиция) ҳам назорат қилиб боради ва ушбу шахсга нисбатан ижтимоий назорат институтлари вазифасини бажаришади.

Социал гуруҳларнинг асосий белгилари ва турлари. Кишилар ўз ҳаёт фаолиятлари давомида бирлашадиган гуруҳлар масаласи нафақат социал психология фанининг, балки социологиянинг ҳам муҳим масаласи бўлиб ҳисобланади. Ижтимоий муносабатлар, асосан социал гуруҳлар ўртасидаги муносабатларда намоён бўлади. Кишилиқ жамиятида ниҳоятда кўп турли-туман жамоалар, уюшмалар, бирликлар, ташкилотлар мавжуд. Инсон бутун ҳаёти давомида гоҳ эҳтиёждан, гоҳ манфаат юзасидан, гоҳ мажбурийликдан, баъзан ўзи хоҳламаган ҳолатда юқорида таъкидланган гуруҳларга аъзо бўлади ва уларнинг вакили бўлиб қолади. Мана шу кишилиқ жамоаларини қандайдир мезон (белги, хусусият) билан нисбатан маълум гуруҳларга ажратиш - социологик таҳлилнинг гоят муҳим ва жиддий масаласидир. Олдиндан шунини қайд қилиб ўтиш лозимки, гарчи «социал гуруҳ» термини социал тадқиқотларда кенг қўламда қўлланилса ҳам, лекин социологик тушунчалар категориясига мувофиқ келадиган мақомига ва назарий асосига эга эмас. Бу тушунча ижтимоий фанлар доирасида яққол категорияли

хусусиятга эга ва ижтимоий муносабатлардаги ўзига хос субъектни аниқлаш учун ишлатилади. «Гуруҳ» тушунчаси ижтимоий фанлар орасида иккита маънога эга. Бир томондан, у бирор бир умумий белгиларга қараб кишиларни маълум тоифаларга ажратилганда қўлланилади (кўпинча статистикада, демографияда). Баъзан бу маънода «гуруҳ» термини психология фанида ҳам ишлатилади. Масалан, тест синовлари натижаларига қараб, кишиларни у ёки бу гуруҳларга ажратиш мумкин.

Иккинчи томондан, ҳамма ижтимоий фанлар доирасида гуруҳ деганда, реал мавжуд кишилар бирлиги тушунилади. Бу ҳолатда одамлар умумий белгилар, фаолиятларининг хилма-хиллиги ёки бирор шарт, ҳолатлар билан бирлашадилар ва маълум маънода ўзларини мавжуд бирлик вакили эканликларини ҳис қиладилар. Масалан, талаба ўзини талабалар гуруҳининг аъзоси сифатида ҳис қилади.

Илмий адабиёт билан танишиш «социал гуруҳ» терминини, биринчидан, жуда кенг қўлланилаётганлигини, иккинчидан турли ҳодисаларга нисбатан ишлатилаётганлигини кўрсатаётти, қайси нуқтаи назар қарашларидан қатъий назар, конкрет ижтимоий фан вакиллари гуруҳларни социал-иқтисодий, социал-демографик, социал-психологик ва бошқа гуруҳларга ажратадилар.

Гуруҳ – бу хатти-ҳаракатлари расмий ва норасмий институтлар томонидан бошқариладиган, маълум норма ва қадриятларга эга бўлган, бошқа бирликлардан ўз хусусиятлари билан фарқ қиладиган, бир-бирлари билан ижтимоий муносабатлар системаси билан боғланган кишилар йигиндисидан иборат бўлган социал бирликдир.

Гуруҳга хос ҳарактерли хусусиятлар қуйидагилар: гуруҳ сони, ички ташкилот, яъни институтлар, назорат шакллари; фаолият намуналари; норма ва қадриятлар; фарқ қиладиган хусусиятлари.

Гуруҳ сони дейилганда, мавжуд бирликни ҳажм жиҳатдан ташкил этадиган аъзолар йигиндиси тушунилади, ҳозирги кунгача социологияда аъзолар сони қанча бўлиши кераклиги ҳақида аниқ бир тўпламга келингани йўқ. Бу тўғрисида гуруҳ турлари ҳақида сўз кетганда гапириб ўтилади.

Гуруҳ ўз сони ва аъзолари сонини чегаралаши ёки чегарамаслиги мумкин. Мана шу асосга кўра гуруҳларни «берк» гуруҳлар, яъни янги аъзоларни қабул қилишда аниқ мезон қўядиган гуруҳлар; чегараланган гуруҳлар, яъни гуруҳ аъзолигига қабул қилиш мезони кам талабчанлик билан қабул қилинадиган гуруҳлар. Шунингдек, ниҳоят хоҳлаган киши кўриши мумкин бўлган очик гуруҳлар ва бу гуруҳларда аъзоларга нисбатан аниқ талаблар қўйилмайди, кўпинча гуруҳлар аъзо қабул қилиш ва аъзоларни гуруҳдан чиқиши учун аниқ талаб қўяди. Бунинг натижасида гуруҳнинг бир хиллиги ва унинг таъсир доираси таъминланади.

Гуруҳнинг пайдо бўлиши учун ички ташкилот, яъни институтлар, назорат шакллари, фаолият намуналари бўлиши керак. Шунинг учун ҳам ўз шахсий ташкилотига эга бўлмаган, фақатгина контактлар (алоқаларга) асосланган эркин социал бирликлар гуруҳ деб аталмайди.

Гуруҳ ўзининг шахсий норма ва қадриятларига, яъни бирлашиш марказига эга бўлиши керак. Буларга гоёлар, рамзлар, шиорлар, мақсадлар, моддий предметлар ва бошқаларни киритиш мумкин. Булар гуруҳда кишиларни гуруҳга мансублик ва бирлашиш ҳиссини уйғотиш ва ривожлантириш учун зарур.

Бу қадриятлар асосида гуруҳда «биз» сўзи билан ифодаланадиган бирлик ҳисси пайдо бўлади. Бу ҳис кишиларни бирлаштирадиган психик (рухий) алоқа бўлиб ҳисобланади.

Ниҳоят, гуруҳ ўзининг шахсий фарқ қиладиган хусусиятларига эга бўлиши керак. Булар ёрдамида гуруҳ бошқа социал бирликлардан фарқ қилади. Бундай

хусусиятлар аввало, бир ҳудудда яшаш, алоҳида ритуал ҳаракатлар, тил, мафкура ва бошқалар ҳисобланади.

Бу 4 шарт жуда кўп гуруҳларни таърифлаш учун қўл келади. Лекин гуруҳларни таснифлаш (классификация қилиш) вақтида бу тўғрида тўхталиб ўтамиз. Чунки бу шартлар нисбий ҳарактерга эга. Булар кўпгина гуруҳларни қаноатлантирса ҳам, баъзи гуруҳларни таҳлил қилиш вақтида тўғри келмаслиги мумкин.

Гуруҳлар энг аввало микдор жиҳатдан катта ва кичик гуруҳларга бўлинади. Социология ва социал психология фанида катта социал гуруҳлар ўзининг аниқ таърифига эга эмас. Умуман катта социал гуруҳ деганда, аъзолар сони кўп бўлган кишилар гуруҳлари тушунилади. Катта социал гуруҳларнинг ўзига хос хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

1. аъзолар сонининг кўплиги;

2. ягона ҳудуднинг мавжуд эмаслиги;

3. аъзолар ўртасидаги алоқаларнинг асосан оммавий алоқа воситалари орқали ўрнатилиши;

4. гуруҳ тузилишининг мураккаблиги, аниқроқ қилиб айтганда, бу гуруҳлар кўп расмий ва норасмий, уюшган ва уюшмаган гуруҳларни ўз ичига олади.

Катта гуруҳлар икки турга бўлинади.

1. Тасодифий, стихияли пайдо бўладиган ва қисқа вақт мавжуд бўладиган гуруҳлар. Буларга оломон, халойиқ (публика), аудитория ва бошқаларни киритиш мумкин.

2. Тарихий ривожланиш натижасида вужудга келган ва жамият ижтимоий муносабатлари тизимида маълум ўринга эга бўлган бирликлар. Бу турдаги гуруҳларга социал синфлар, турли этник гуруҳлар (элат, халқ, миллат), касбий гуруҳлар, жинсий ва ёшга оид гуруҳлар (ёшлар, аёллар, кексалар) ва бошқа гуруҳларни киритиш мумкин.

Катта социал гуруҳларда кичик гуруҳларда йўқ бўлган хатти-ҳаракатни бошқариб турадиган ўзига хос куч мавжуд. Бу ҳуқуқлар, урф-одатлар ва анъаналардир.

Катта гуруҳ билан кичик гуруҳ ўртасида ўрта гуруҳ ҳам бор. Аммо гуруҳ муаммоси билан шугулланаётган социологлар фикрича, ўрта гуруҳлар, уларнинг структураси, алоқаси, унда бўладиган ҳодиса ва жараёнлар моҳият жиҳатдан каттароқ гуруҳларга хосдир. Кичик ва катта гуруҳлар ўртасидаги фарқни кичик гуруҳнинг йириклашуви ва унинг катта гуруҳга айланиши жараёнида кўриш мумкин. Масалан, бир ёки бир нечта таниқли кишилар атрофида бирлашган, 40-45 кишидан иборат партия кичик гуруҳдир, чунки бу гуруҳ вакилларининг шахсан бир-бирларини танишлари (билишлари) кичик гуруҳга хос бўлган хусусиятни беради.

Кичик гуруҳлар деганда, кўпи билан бир неча ўнлаб аъзолардан иборат бўлган кам сонли гуруҳлар тушунилади. Бу гуруҳлар кўпинча самимий дўстона муносабатларда бўлади, гуруҳ аъзолари ўртасидаги бевосита ўзаро алоқалар устун туради, гуруҳ аъзолари ўртасидаги муносабатлар норасмий институтлар ёрдамида тартибга солинади. Бундан ташқари, махсус вазифаларни бажаришга мўлжаллаган, юқори даражада шакллаган кичик мақсадли гуруҳлар ҳам мавжуд. Бу гуруҳларда аъзолар ўртасидаги муносабатлар махсус хизмат кўрсатмалари билан тартибга солинади. Яширин ишлаётган партия ячейкаси бунга мисол бўла олади. Кичик гуруҳларга оилани, дўстларни, қўшниларни, ишлаб чиқариш бригадасини ва бошқа гуруҳларни киритиш мумкин.

Кичик социал гуруҳларнинг турлари жуда кўп. Улар турли мезонларга қараб турларга ажратилади. Гуруҳ муносабатлари тузилмасига қараб кичик социал

гуруҳлар расмий ва норасмий гуруҳларга, аъзолар ўртасидаги муносабатларнинг яқинлигига қараб эса бирламчи ва иккиламчи гуруҳларга, гуруҳга аъзо бўлиш ва бўлмаслигига қараб аъзоли ва референт гуруҳларга бўлинади. Санаб ўтилган гуруҳларни бирма-бир кўриб чиқамиз.

Расмий ва норасмий социал гуруҳлар, гуруҳларни бундай тарзда турларга бўлиш биринчи бўлиб америкалик социолог Э. Мейо томонидан таклиф қилинган эди, гуруҳларни расмий ва норасмий гуруҳларга ажратиш асосида гуруҳ муносабатларининг тузилмаси ётади.

Расмий гуруҳлар - бу ҳукукий статусга эга бўлган социал институт, ташкилот қисми ҳисобланадиган мавжуд институт, ташкилотдаги меҳнат доирасида аниқ мақсадга эга бўлган социал гуруҳлардир.

Расмий гуруҳларга қуйидаги белгилар хос: аниқ ва исчил мақсад, иерархияга асосланган аниқ функциялар, маълум қоидаларга мувофиқ келадиган ҳуқуқ ва бурчлар, аъзолар ўртасидаги расмий муносабатлар, гуруҳ фаолиятини назорат қиладиган расмий институтнинг мавжуд бўлиши ва бошқалар.

Расмий гуруҳларда гуруҳ мақсадлари, функциялари хатти-ҳаракат қоидалари, ҳатто аъзолик шартлари махсус ҳужжатларда (дастур, инструкция, қонун ва бошқалар) қайд этилган бўлади.

Расмий гуруҳларга сиёсий партиялар, давлат, диний ва бошқа ташкилотлар киради. Шунингдек, ишлаб чиқариш коллективи, мактаб синфи, спорт командаси ва боқаларни киритиш мумкин.

Расмий гуруҳ - бу аниқ социал гуруҳ, жамият социал тузилмасининг элементидир. У объектив ҳолда мавжуд. Унинг структураси ва хатти-ҳаракат шакллари кенг миқёсдаги гуруҳ ёки жамият томонидан бошланади. Индивид расмий гуруҳга аъзо бўлар экан, ўзининг шахсий сифатларини йўқотади ва расмий гуруҳ ташкилоти доирасидаги у ёки бу ролларни бажарувчи кишига айланади.

Расмий гуруҳлар ҳам расмий (корхона, бригада касба уюшмаси, жамоат ва давлат ташкилоти), ҳам расмий структура томонидан тан олинмаган, яъний норасмий (яширин ташкилот, норасмий гуруҳ ва ҳоказо) бўлиши мумкин.

Норасмий гуруҳлар, кўпинча бундай гуруҳлар «психологик гуруҳлар» ёки «социал психологик гуруҳлар» деб аталади. Чунки бу гуруҳларнинг ташкил топиш заминиди гуруҳ аъзолари ўртасидаги психологик, ҳиссий муносабатлар ётади. Норасмий гуруҳларнинг пайдо бўлишида вазият ва умумий маффаатлар мажмуи муҳим роль ўйнайди. Шунинг учун ҳам бу гуруҳларни баъзан, манфаат юзасидан тузилган гуруҳлар ҳам деб аташади. Одамлар эҳтиёжлари турли-туман бўлганлиги сабабли норасмий гуруҳлар мавжуд.

Норасмий гуруҳ расмий гуруҳга қараганда бошқача тузилишга эга. Агар расмий гуруҳда гуруҳ социал структуранинг юқори органлар ва ҳатто жамият томонидан тузилса, норасмий гуруҳлар эса шахсий асосда, яъний уни ташкил этадиган индивидлар ташаббуси билан тузилади. Ташаббускор кишилар бу гуруҳда фаол роль ўйнайдилар ва ўз-ўзидан гуруҳда аъзоларнинг эҳтиёжларини қондиришга имконият берадиган хатти-ҳаракат тизими ривожланади.

Референт ва аъзоли гуруҳлар. Кичик гуруҳларни ўрганишнинг жиҳатларидан бири бўлиб, «референт гуруҳ» термини америкалик социал психолог Мустафо Шериф томонидан киритилган. «Референт гуруҳ» термини (инглизча сўз, «мансуб бўлиш» деган маънони англатади) индивид онгли равишда кирадиган социал гуруҳларга (иқтисодий, сиёсий, маданий, касбий) нисбатан ишлатилади.

Шахснинг «гуруҳ нормаларига» муносабати белгиларига мувофиқ гуруҳлар референт гуруҳлар ёки «эталонли» (ўлчовли) гуруҳларга бўлинади. Референт

гуруҳлар, кичик гуруҳлар ҳамда катта гуруҳлар - синф ёки ижтимоий табақа бўлиши мумкин.

«Референт гуруҳ» термини тўрт хил маънода қўлланилади:

1. Индивид хатти-ҳаракати учун намуна, эталон ёки мезон бўлиб хизмат қиладиган гуруҳ.

2. Индивид ўз ҳаракатларини шу гуруҳга йўналтирадиган гуруҳ.

3. Индивид аъзо бўлишига интилаётган гуруҳ.

4. Аъзоларининг қадрият ва фикрлари бевосита шу гуруҳ аъзоси бўлмаган киши учун ўзига хос таққослаш ўлчови, социал «ўлчов доираси» сифатида хизмат қиладиган гуруҳ.

Реал ҳаётда «референт гуруҳ» назарияси шахсининг турли социал муҳитларга мослашув жараёнида, социал ҳаракатларни ўрганишда қўлланилади.

Референт гуруҳлар реал ва идеал гуруҳларга бўлинади. Реал референт гуруҳнинг шахсга қулай социал норма ва қадриятларни эгаллаши учун эталон бўлиб хизмат қиладиган алоҳида кишилар ёки кишилар бирлигидир.

Идеал референт гуруҳ - бу маълум бир гуруҳнинг қадриятли ва норматив йўл-йўриқларининг инсон онгида акс этишидир. Шахс бу гуруҳга ўз тасаввурлари ва ҳаракатлари билан мослашишга ҳаракат қилади.

Масалан, муҳандис ўзини реал ҳаётда муҳандислар гуруҳига мансуб дейиш билан бирга ўзини гуруҳ сифатида мавжуд бўлмаган «маънавий элита»га мансуб деб ҳисоблайди.

-

Назорат ва мустаҳкамлаш учун саволлар.

1. Социологияда инсон, индивид, шахс тушунчаларини изоҳланг.
2. «Шахсининг роли назарияси»нинг илмий йўналиши қайси социолог олимга тегишли.
3. Социал гуруҳларни таърифлаб беринг.
4. Жамият ва давлат тушунчаларини изоҳланг.
5. Ўзбекистон жамиятининг социал тизимини таърифланг.

ШАХС ВА ЖАМИЯТ СОЦИОЛОГИЯСИ

Режа:

1. *Социологияда шахс тушунчаси ва унинг моҳияти*
2. *Шахс ва унинг ижтимоийлашув жараёни.*
3. *Жамият ва давлатнинг социал моҳияти*

Ҳар қандай ижтимоий тизимнинг бўлаклари одамлар ҳисобланади. Одамларнинг жамиятга киритилиши турли бирликлар орқали амалга оширилади. Ҳар бир аниқ шахс социал гуруҳлар, социал институтлар, социал ташкилотлар жамиятда қабул қилинган қоида ва қадриятлар тизими, яъни маданият орқали гавдаланади. Шунга мувофиқ инсон кўп социал тизимларга тортилган бўлиб, уларнинг ҳар бири унга шакллантирувчи таъсир кўрсатади. Шундай қилиб, одам фақат социал тизимнинг бўлаги бўлибгина қолмай, унинг ўзи ҳам мурқаб тузилмали тизимда акс этади. Социология шахсни барча хилма-хилликдаги мажмуида эмас, яъни табиат маҳсули сифатида эмас, балки ижтимоий муносабатлар йигиндиси, жамият маҳсули сифатида қараб чиқади. «Жамиятни ислоҳ қилиш ва янгилаш бўйича кўп қиррали фаолиятимиз

марказида инсон, суверен Ўзбекистоннинг фуқароси туради. Ислохотларнинг мазмуни айтиш ҳар бир фуқаро ўз қобилиятини, ўз истеъдодини намоён этишига, шахс сифатида ўзини кўрсатиш имкониятига эга бўлишига қаратилган»¹.

Шахс социал ўзаро таъсир ва муносабатларнинг бирламчи омили бўлиб ҳисобланади. Шу жиҳатдан қараганда шахснинг ўзи нима? Бу саволга жавоб бериш учун, аввало, «инсон», «индивид», «шахс» тушунчаларини бир-биридан фарқлаб олиш керак. «Инсон» тушунчаси, умумий, ҳамма учун хос бўлган сифат ва қобилиятини изоҳлаш учун қўлланилади. Бу тушунча дунёда мавжуд бўлган, тарихан ўзига хос шундай ривожланаётган бирликки, инсониятни англатиб, у бошқа ҳамма моддий тизимлардан фарқли ўлароқ ўзига хос ижтимоий фаолият усуллари билан фарқ қилади.

Ушбу ҳаётий фаолият усули туфайли инсон тарихий ривожланишнинг ҳамма босқичларида, дунёнинг барча нуқталарида ўзига ўхшаш бўлган антологияга оид ҳолатни сақлаб қолади.

Демак, инсоният ўзига хос моддий воқелик сифатида мавжуд бўлади. Аммо, инсоният ўз ҳолича мустақил мавжуд бўлмайди.

Аниқ инсонлар яшайдилар ва ҳаракат қиладилар. Инсоният алоҳида вакиллариининг мавжуд бўлиши «индивид» тушунчаси билан ифодаланади. Индивид - бу инсоният зотининг якка вакили, инсониятнинг ҳамма социал ва руҳий жиҳатларини идрокки, иродаси, эҳтиёжлари, манфаатлари ва ҳоказоларнинг соҳиби ҳисобланади. «Индивид» тушунчаси бу вазиятда «аниқ инсон» сифатида фойдаланилади. Масаланинг бундай қўйилишида турли биологик омиллар (ёш жиҳатлари, жинсий мижозларининг ўзига хос томонлари), шунингдек, инсон ҳаётий фаолиятининг социал шароитлардаги тафовутлар белгиламайди. Инсонни турли даражада: якка тарзда ва тарихий ривожланишининг аниқ-тарихий ўзига хослигини акс эттиришда «индивид» тушунчаси билан бир қаторда «шахс» тушунчаси ҳам қўлланилади. «Шахс» бир қатор гуманитар фанларнинг фалсафа, руҳшунослик, педагогика ва социологиянинг ўрганиш объекти ҳисобланади.

Фалсафа шахсни фаолият субъекти, онг ва ижодиёт сифатида тутган ўрни, нуқтаи-назаридан қараб чиқади. Руҳшунослик - шахсни руҳий жараёнлар, хусусият, қобилият, ирода сифатлари ва бошқа жиҳатлардан барқарор яхлит ҳолда ўрганади.

Социологик ёндашув шахснинг социал-типик жиҳатини ажратади. Шахс социологик назариясининг асосий масаласи шахснинг шаклланиш жараёни ва унинг эҳтиёжларини қондириш, социал бирликда ривожланиши ва амал қилиши, жамият билан шахс алоқалари, шахс ва гуруҳлар, шахснинг социал феъл-атворини, тартибга солиш қонуниятларини ўрганиш билан чамбарчас бўлган.

Бу ерда, социологияда шахсни ўрганишга айрим умумий тамойилар нуқтаи-назаридан ёндашув ифодаланган.

Социология шахсга оид кўпгина назарияларни ўз ичига олган бўлиб, улар бир-бирларидан қатъий методологик кўрсатмалар орқали фарқ қиладилар.

Инсоннинг қайси жиҳати шахс тушунчасида номоён бўлади? Инсоннинг 2 хил эҳтиёжи мавжуд: табиий ва ижтимоий. Табиий - бу барча биологик эҳтиёжлар: Ижтимоий - меҳнат фаолияти, ижтимоий фаоллик, маънавият ва бошқалар.

Шахс бу инсоннинг жисмоний табиати эмас, балки унинг ижтимоий сифатидир. Шахс эҳтиёжлари унинг манфаатлари орқали номоён бўлади. Манфаатлар эса уни мақсадли фаолиятга йўллайди. Кишиларнинг ижтимоий муносабатлари уларнинг хулқларида, энг аввало, манфаатлар тарзида номоён бўлади. Бу эса ўз навбатида шахс

¹ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби мукаддасдир. Т.3. – Т.: «Ўзбекистон», 1996, 352–353-бетлар.

фаолиятининг мақсадини, мазмунини ва моҳиятини ифодалайди. Манфаатларнинг мақсадга айланиши шахс фаолияти мотивининг олий даражасидир.

Социология тарихида ўзининг методологик қурилмаси жиҳатидан фарқ қилувчи шахс тўғрисидаги назариялар ишлаб чиқилган.

Карл Маркс ва Ф. Энгельс томонидан асос солинган шахс ижтимоий фаолият ва муносабат субъекти ва объекти тўғрисидаги назарияси, Ч.Кули, Р.Дарендорф, Р.Милтон, Р.Мертонларнинг шахс роли назарияси ва бошқа шу қабила.

1. Шахс ижтимоий фаолият, муносабат субъекти ва объекти тўғрисидаги марксистик назарияда асосий эътибор шахс ва жамиятнинг ўзаро муносабатига қаратилган. Марксистик социологияда шахснинг моддий фаолияти жараёнида юзага келувчи ва онгининг муайян хусусиятларини акс эттирувчи субъектив жиҳатлари кўпроқ тадқиқ қилинган.

2. Америка социологлари: Т.Знанецкий ва Ч.Томаслар асос солган шахс ижтимоий ҳулкини ўз-ўзини бошқаришининг диспозицион назариясида шахс ҳаётидаги дунёқарашлик ва қадратли - норматив омилларга кўпроқ аҳамият берилади. Бу назарияга кўра, шахс онги унинг ҳаётий ўрнини белгилайди. Шахс дунёқараш, ижтимоий қадрияти, гоёвий ва маънавий нормалар унинг фаолиятини белгиловчи асосий омиллардир. Кўриниб турибдики, шахс тўғрисидаги бу назарияда шахснинг социологик ва ижтимоий психологик хусусиятлари бир қилиб олинган.

3. Социологияда Америкалик Д.Ж.Мид ва Г.Р.Мертонлар томонидан асос солинган шахснинг роли назарияси ҳам диққатга сазовордир. Кейинчалик бу назария Г.Мертон ва Т.Парсонс, Гарбий Олмония социологи Г.Дарендорфлар томонидан янада ривожлантирилган. Бу назария икки асосий тушунчалар: шахснинг ижтимоий мавқеи ва ижтимоий роли орқали тушунтирилади. Унга кўра, ҳар бир инсон муайян ижтимоий тизимда бир неча ўринни эгаллаши мумкин. Ҳар бир эгалланган ўрин ижтимоий мавқе деб аталади. Шахс ўз ҳаёти давомида бир неча ижтимоий мавқега эга бўлиши мумкин. Бинобарин, бу ўринлардан қайси биридир унинг асосий ижтимоий мавқеини белгилайди. Бош мавқе шахснинг эгаллаб турган мансаби (масалан, директор, раис, профессор каби) билан белгиланади.

Шахс ижтимоий мавқеи унинг ташқи ҳулкида, ташқи қиёфасида, юриш туришида ва ҳатто муомаласида ҳам ўз ифодасини топади.

Шахснинг ижтимоий роли назариясида белгиланган ва эришилган ижтимоий мавқелари ўзаро фарқланади. Белгиланган мавқе - бу шахс хизмати ва хатти-ҳаракатидан қатъий назар, жамият томонидан белгилаб қўйилади. Шахснинг этник келиб чиқиши, тугилган жойи, оиласи, жинси ва бошқалар шулар жумласидандир. Эришилган мавқе деганда, шахснинг ўз хатти-ҳаракати, қабилияти билан эришган мавқеи тушунилади. Масалан, ёзувчи, фирма бошлиғи, директор, профессор ва шу қабила. Булардан ташқари, яна шахснинг табиий ва касбий лавозим мавқеи ҳам ўрганилади. Шахснинг эркак ва аёл, болалик, ўсмирлик, ёшлик, ўрта ёш, кексалик даврларини билдирса, касбий лавозим мавқеи шахснинг ижтимоий - иқтисодий ва ишлаб чиқариш - техник ҳолати (муҳандис, темирчи, ҳайдовчи ва бошқалар)ни билдиради.

Ижтимоий мавқе шахснинг муайян ижтимоий тизимида эгаллаган конкрет ўрнини ифодалайди. Ижтимоий роль эса шахснинг ижтимоий тизимида эгаллаган мавқе билан бажарадиган фаолияти мажмуини ифодалайди. Масалан, маъмурий - буйруқбозликка асосланган Собиқ совет тизими буйруқбоз шахслар типини шакллантириб қўйди. Бундай шахс типига «юқори»га кўр-кўрона, сўзсиз бўйсунуш, дунёқараш тор, бир томонлама, ўз мансабини сақлаб қолиш ва юқори мансабларга эришиш йўлида ҳар қандай қабиҳликдан қайтмайдиган, мунофиқлик каби

хусусиятларга эга бўлганлар киритилди. Бундай кишиларнинг шахс хусусиятлари улар бажарадиган вазифасига ўз ўрнини бўшатиб беради. Шахс типининг бундай кўриниши ҳозирда ҳам баъзан жамият ҳаётини янги шароитда эркин ривожланишига тўсқинлик қилмоқда.

Шахс фаолияти деганда, унинг ички ва ташқи тенденцияларининг ижтимоий ҳаётда намоён бўлиши хусусиятларига айтилади. Ижтимоий фаоллик инсон шахс сифатидаги даражасининг асосий ифодаси бўлиб унинг юксак қадриятли эҳтиёжларини қондиришлари ва сифат кўрсаткичдир. Демак, ижтимоий фаоллик шахснинг муҳим сифатидир.

Шахс фаоллиги деб, унинг ҳаётини бошқариш билан, боғлиқ бўлган ва қадриятларининг номоён бўлиш хусусиятларига айтилади. Ижтимоий фаоллик инсон шахси сифати даражасининг асосий ифодаси бўлиб, унинг юксак қадриятдаги эҳтиёжларини қондириш усули ва сифат кўрсаткичидир. Шу жиҳатдан шахс фаолияти социологияда кенг ва кичик (тор) ижтимоий даражаларда ўрганилади. Шахснинг бундай даражаларда ўрганилиши методологик аҳамият касб этади.

Шу боисдан ҳам шахс социологиясини ўрганиш Ватан, халқ фарзанди, ҳақиқий чин инсонга хос бўлган шахс даражасига етишини англаб олишимизга ёрдам беради. Ватанни севиш, Ватан фарзанди бўлиш гурурини ўстиради. Ватан учун, халқи учун керак бўлса жонини фидо қилишга шай туриш – буюк инсоний (фазилатдир. Шахс социологияси ана шундай етук шахсларни етиштириб беришга хизмат қилади.

«Шахс» - одамнинг ижтимоий хусусиятларининг яхлит мажмуи бўлиб, ижтимоий тараққиёт ва индивиднинг фаол хатти-ҳаракати ҳамда муомаласи воситасида ижтимоий муносабатлар тизимига қўшилишининг маҳсули ҳисобланади. Шахс тушунчаси ижтимоий муносабатлар ва онгли фаолият субъекти сифатидаги индивидни ҳам ифодалайди.

Индивид сифатида намоён бўлган мавжудот ижтимоий муҳит таъсирида шахс сифатида шаклланади. Индивиднинг жамият билан ўзаро муносабати уни маълум бир социал жамоа вакилига айлантирувчи турли гуруҳлардир. Бу муносабатни амалга оширишда мулоқат асосий роль ўйнайди, социал гуруҳлар орқали амалга ошади. Чунки мулоқот шахснинг асосий ижтимоий муносабатлар системасида назарий ва амалий билимларни эгаллашида унинг шу системадаги ўзининг мақомига эга бўлишида, фаолият жараёнида ва кундалик турмуш тарзида асос сифатида хизмат қилади¹, Шу билан бирга шахс мулоқот орқали ўзининг шахс сифатида шаклланганлигини ва бошқа шахсларнинг ижтимоий муҳитининг ҳақиқий субъекти ёки унинг ижрочиси сифатида шакллангани тўғрисида тушунчага эга бўлишда муҳим аҳамият касб этади. Шу сабабли шахс жамиятдаги барча муносабатларнинг шаклланиши ва социал динамик ҳарактерини белгилашда асос бўлиб хизмат қилади.

Демак, шахс кишининг ҳаёт кечириш шароитларида социал гуруҳлар, социал институтлар, социал ташкилотлар таъсирида фаолият жараёнида шаклланади. Шахснинг шаклланишида гуруҳлар ва жамоалар етакчи роль ўйнайди.

Демак, шахс - ўзига хос интеллектуал, эмоционал, иродавий-шахсий белги ва сифатларга эга бўлган субъект. Бу белги ва сифатлар муайян социал-иқтисодий формациянинг маҳсулидир. Шахс ўтмиш тарихий тажрибани, ўтмишдаги маданий бойликларни ўзида тўплайди. «Шахс-барча ижтимоий муносабатларнинг йигиндисидир». Жамиятдан ташқари-даги шахс нореалдир. Шахснинг шаклланишида:

1) шахснинг ривожланиш даври ва унинг натижаси.

¹ Умумий социология. Тошкент: ТошДУ, 1999, 42-бет.

2) шахсни мақсадга йўналтирилган тарзда тарбияланишидан иборатдир 1999.

Шахснинг ривожланишини унинг фаолиятида ўзгариб турувчи эҳтиёжлари билан уларни қондиришнинг имкониятлари ўртасидаги зиддиятларда аниқланади. Мустақил Ўзбекистоннинг буюк келажагини барпо қиладиган, унга муносиб шахс бўла оладиган кишини тарбия қилиб етиштириш ҳозирги даврнинг асосий вазифаси эканлиги шахс социологиясида ўрганилади. Ҳозирги даврда жамиятимизда шахснинг қуйидаги белгилари мавжуд:

1. Биринчи группа шахс белгиси: жамиятга, сиёсатга муносабати билан боғлиқ, (Ватанга садоқат, ўлка бойлиги хўжайини эканлигини англаш, оптимизм, мақсад сари интилиш, интизомлилик, уюшқоқчилик, актив ҳаётий позиция ва бошқа).

2. Иккинчи группа шахс белгиси: унинг ўз фаолиятига бўлган муносабати билан ҳарактерланади (меҳнат қилиш, сўз билан иш бирлиги, билим олишга интилиш, маданиятга интилиш, меҳнатда ташаббускорлиги ва бошқа).

3. Учинчи группа шахс белгиси: унинг бошқа кишиларга бўлган муносабати билан боғлиқ (Кишиларни ҳурмат қилиш, қардошлик, тугрилиқ, ахлоқийлик).

Шахснинг асосий хислатлари, булар:

- онглилик;
- маънавий бойлик;
- ижтимоий муносабатлар;
- жамиятга нисбатан нисбий мустақиллик;
- жавобгарлик.

Инсоннинг ижтимоий сифатларини белгиловчи омиллар:

1) ижтимоий мақсади:

- а) эгаллаб турган мақоми;
- б) бажараётган ижтимоий роли;
- в) нормалар ва қадриятлар;

- маданият;
- инсон фойдаланадиган белгилар тизими;
- билимлар;
- билим ва махсус тайёргарлик даражаси;
- ижтимоий-психологик ўзига хосликлар;
- ечимни қабул қиладиган мустақиллик;
- фаоллик.

Шахснинг асосий социал сифатлари конкрет социал гуруҳлар, жамоалар фаолияти ва муносабатидан таркиб топади. Шу сабабли шахснинг социал сифатлари 3 та кичик тизимдан иборатдир:

1. Шахснинг индивидуаллиги.
2. Шахслараро муносабатлари.
3. Муносабатлар субъекти.

1. Шахснинг индивидуаллиги ундаги ҳарактер, ирода дунёқараш, фаолият жараёнидаги баъзи бир хусусиятлар биланелгиланади. Ундаги индивидуал хусусиятлар унинг амалий фаолиятида намоён бўлади.

2. Шахснинг шахслараро муносабати, аввало шу муносабатлар сис-темаси элементларидан бири эканлигини билдиради. Шахслараро муносабат шахс ривожланишининг, унинг комил инсон сифатида таркиб топишининг асоси сифатида хизмат қилади, шу сабабли шахснинг шахслараро муносабатлар шахсда инсонийлик, поклик, ростгўйлик, самимийлик каби хислатларнинг шаклланишида ва такомиллашувида алоҳида ўринга эга.

3. Муносабатлар субъекти. Шахснинг ижтимоий муносабатлар субъекти сифатида мавжуд бўлиши унинг шу муносабатлардаги субъект сифатидаги мақомини белгилайди.

Шахс маълум социал хусусиятли ҳодисаларнинг оқибатигина эмас, балки сабаби ҳамдир. Ҳар бир шахснинг социал сифатлари унинг амалий фаолиятининг мазмун ва характерини белгилайди. Айнан фаолият жараёнида киши атрофдаги муҳитнинг ўзига хос хусусиятларини ишлаб чиқади. Социал хусусиятлар шахснинг ички ҳолат таъсирида унинг фаолиятида ўраб турган воқеликка шахсий муносабат сифатида намоён бўлади. Социал хусусиятлар бу маълум социал муҳит шароитларида индивидлар орасидаги ўзаро таъсирлар жараёнида юзага келган алоқалар тизимидир. Шахснинг социал хусусияти кишининг фаолияти, хатти-ҳаракатида, унинг социал сифати шаклида кўринади. Шахснинг социал сифатларини ташкил этувчи элементларга (шахс социал мақсади):

- ўз фаолияти жараёнида амал қилувчи норма ва қадриятлар;
- фойдаланадиган белгилар тизими;
- ўз ролини бажариш ва ташқи дунёга нисбатан эркин ҳаракат қилиш учун ёрдам берувчи билимлар мажмуаси: билим ва қарор қабул қилишда мустақиллик даражаси киради.

Шахс социологиясида шахс манфаати алоҳида ўринга эга. Шахс манфаати - бу индивид фаолиятининг у ёки бу эҳтиёжини қондириш билан боглиқ йўналганлигидир. Манфаатлар асосида кишиларнинг эҳтиёжлари ётади. Улар социал қонунлар талабларини ифодалайди, бунинг натижасида манфаат эҳтиёжини англашда муҳим роль ўйнайди. Манфаатнинг 4 тури мавжуд:

1. Муносабат манфаати: - шахс фаолиятида у ёки бу объектдаги воқеа ва ҳодисаларга нисбатан қизиқувчанлигини англатади. Муносабат манфаати 2 кўринишда кечади: а) асосий муносабат манфаати - бу шахснинг ҳаётида мақсад ва вазифасини, ҳаракатларини ўз ичига олади. б) ёрдамчи ёки иккинчи даражали муносабат манфаатдир. Бу шахс фаолиятининг мақсад ва вазифаларидан ташқари унинг бошқа воқеликка қизиқишини билдиради.

2. Ҳаракат манфаати: – шахснинг у ёки бу фаолиятида қатнашиши-да кўринади. Актив ё пасивлигини билдиради. Ҳаракат манфаати: а) мақсадли ва б) мақсадсиз бўлиши мумкин. (бошлангич фаолияти билан чекланиб қолган, тор доирадаги ҳаракат).

3. Таянч манфати: – шахснинг бошқа шахслар, гуруҳлар билан узоқ социал таъсирлашувида шакллланган ва турли вазиятларда ўз йўналишини сақлаб қолган манфаатдир. Шахслараро ва гуруҳлараро муносабатларда шаклланади..

4. Йўналиш манфаати: – бу йўналиш манфаатлар ичида жуда мураккаб бўлиб у шахс манфаатларидан бирини танлаши билан боглиқ.

Демак, шахснинг типи у яшайдиган жамиятнинг ижтимоий тузилишига боглиқ. Шахснинг шаклланишини белгиловчи омиллар қуйидагилардан иборат:

- 1) Ижтимоий сиёсий тузум.
- 2) Тарбия ва маориф тизими.
- 3) Турмуш.
- 4) Меҳнат фаолияти.
- 5) Ижтимоий фаолият.
- 6) Оила ва бошқалардир.

Шахс ижтимоийлашувининг икки фазаси, ижтимоий фаолият ҳамда ўз-ўзини англаш ҳолати. Жамият ва шахс мақсадлари орасидаги боғловчи у ёки бу социал тизим бўлиши мумкин. Демак:

Шахснинг ижтимоийлашуви деб, шахснинг жамиятга, социал жамоаларнинг турли, типларига маданият элементлари, социал норма ва қадриятларни ўзлаштириш орқали содир бўладиган жараён (ижтимоийлашув деб аталади)га айтилади.

Шахснинг (индивиднинг) социал ташкилот элементи бўлиши 2 муҳим жиҳатга боғлиқ: 1) социал ташкилотнинг шахсга таъсир этиши билан қобилятининг шаклланишига ва 2) шахснинг бошқа одамлар таъсирига берилиши билан қобилятининг шаклланишига боғлиқ.

Шахс ижтимоийлашувнинг 2 фазаси мавжуд:

1. Социал адаптация (мослашиш). Бунда индивиднинг социал шароитларга, функцияларга, социал нормаларга, социал гуруҳларга, ташкилот ва институтларга, яъни муҳитга мослашишдир. Социал адаптация жараёни, асосан оилада бошланади ва шаклланади. Оиладаги ҳар қандай муносабатлар шахснинг ижтимоийлашувида ўз аксини топади. Шу боисдан индивиднинг шахс сифатида шаклланишида оила асосий роль ўйнайди.

2. Социал интериоризация, яъни социал норма ва қадриятларнинг индивид ички дунёсига киришиш жараёнидир. Шахс социал муҳитга қоришиб кетмайди, балки унга мустақил бирлик сифатида киради, Кўпгина назарияларда шахснинг ижтимоийлашуви, ташқи таъсир объекти сифатидагина қаралади. Бу назарияларда асос қилиб фақатгина ижтимоийлашув ёрдамида социал ўзгарадиган инсоннинг табиий моҳияти олинади; шахснинг активлиги ва унга бериладиган биологик хусусиятлар ҳисобга олинмайди.

Ижтимоийлашув шунга асосланадиги, одам ижтимоий фаолиятчи сифатида ўзи ва ҳам ижтимоий ҳаётининг, ҳамда шароит ва вазиятларини белгиловчи омилдир. Шахс социал таъсирланишнинг объекти ва субъектидир. Ижтимоийлашув жараёнида белгилар тизими муҳим аҳамиятга эга. Белгилар ёрдамида жамият индивидлар фаолиятини бошқаради. Индивид социал фаолият курсатиш учун социал жамоада қабул қилинган белгилар ва уларни ишлатиш усуллари ўзлаштирган бўлиши керак.

Индивид фаолият қилувчи мавжулотдир. У ташқи муҳитга шунчаки жавоб бермайди, балки амалий фаолият жараёнида ҳам инсон сифатидаги ўзининг тараққиёт ва фаолияти қонуниятларни англайди ва англаш асосида ўзининг социал фаолиятини белгилайди. Шахс томонидан ўз фаолиятини бошқариш фақат объектив ва субъектив қонуниятларни билишгина эмас, балки шу қонуниятларни, унинг элементларини, хусусиятларини ҳам билишни тақозо этади.

Шахсларнинг социал фаолияти ва социал ҳаракатининг бошлан\ич нуқтаси маълум эҳтиёж ва манфаатларни юзага келтирувчи объектив ҳаёт шароитларидир. Фаолият турлари кўп, лекин энг муҳими уларнинг барчаси шахснинг моддий ва маънавий асосини ташкил қилувчи, эҳтиёжларини қондиришга қаратилган, эҳтиёжлар шахснинг ташқи муҳитга объектив боғлиқлигини билдиради. Шу сабабли шахснинг амалий фаолият эҳтиёжларни қондириш шакли сифатида қаралиши объектив шароитларнинг инъикоси ва уларни қондиришнинг реал имкониятларини англаш сифатида қаралиши мумкин.

Эҳтиёжларининг 2 кўриниши мавжуд: 1) табиий ва 2) жамият томонидан пайдо қилинган эҳтиёжлар.

1) Табиий эҳтиёжлар сифатида кишиларнинг кундалик эҳтиёжлари: овқат, кийим, турар-жой ва бошқалар тушунилади.

2) Социал эҳтиёжлар эса одамнинг меҳнат қилиш эҳтиёжи, социал активлиги, руҳий маданияти, яъни нима ижтимоий ҳаёт маҳсули шунга бўлган эҳтиёждир. Табиий эҳтиёжлар асос бўлиб, уларда социал эҳтиёжлар пайдо бўлади, ривожланади ва қониқтирилади.

Шахснинг ижтимоийлашув даври: қуйидагилар асосида кечади:

1) Болалик:

- агентлар ва ижтимоийлашув турлари.

2) Ота-оналик:

- оталар ва болалар: икки дунё;

- «оталар ва болалар» муносабатларининг мутаносиблиги.

3) Успиринлик:

- кадриятлар параллель тизими.

4) Балоғат ёши:

- вояга етган инсон мақомининг асосий мезоилари;

- вояга етганлар - шахс ижтимоийлашувининг фаол пайти.

5) Кексалик:

- ижтимоийлашув ушбу даври мақоми ва муаммолар.

Ижтимоий фаолият ва ижтимоий феъл-атвор механизмлари:

1) Фаолият турлари.

2) Эҳтиёжлар:

- табиий эҳтиёжлар;

- биологик эҳтиёжлар;

- ижтимоий эҳтиёжлар.

3) Ижтимоий фаолиятни асословчи механизмлар:

- эҳтиёжлар;

- кадриятлар;

- манфаатлар ва уларнинг ўзаро таъсири;

4) Ижтимоий назорат.

5) Санкциялар.

6) Ижтимоий буйруқ.

7) Ўз-ўзини назорат.

8) Ташқи назорат.

9) Жамоатчилик фикри.

10) Девиант (жиноий бўлмаган) феъл-атвор.

11) Делинквент (жиноий) феъл-атвор.

12) Шахснинг муҳим ижтимоий-психологик хислати - ўз-ўзини англаш кабилардир.

Умуман ижтимоий муҳит таъсири остида шахснинг шаклланиш жараёнини тасвирлаш учун «ижтимоийлашув» тушунчаси XIX аср охирида - пайдо бўлди. Ижтимоийлашув деганда шахснинг ўз ҳаёт мобайнида ўзи мансуб бўлган жамиятнинг ижтимоий меъёрлари ва маданий кадриятларини ўзлаштириш жараёнини тушунилади. «Ижтимоийлашув» тушунчаси «шахсни тарбиялаш», «шахсни шакллантириш» тушунчалари билан чамбас боглик, бироқ у кенгроқ тушунча бўлиб, инсонга барча мумкин бўлган таъсирларни қамраб олишга имкон беради.

Сиёсий ижтимоийлашув индивид томонидан ўзининг сиёсатга қўшилишини таъминловчи сиёсий билимларни, кадриятларни, меъёрларни, қоидаларни, хатти-ҳаракат одобини ўзлаштириш жараёнидан иборатдир.

XX аср 90-йилларнинг бошларида сиёсий ижтимоийлашув жараёнига ҳокимият муассасаларига ишончнинг йўқолиши, уларни сиёсатида шахсан қатнашишни истамаслик, бузгунчилик, сиёсий норозиликнинг купорувчилик усуллари катта таъсир кўрсатиб келди. Расмий сиёсат кўпинча кўпчилик кишилар учун маънавий таянч бўлмай қолган эди.

Турмуш тарзидаги, ижтимоий муҳитдаги ўзгаришлар шахс мавқеини анча мураккаблаштирди. Иқтисодий жараён характерида жиддий ўзгаришлар юз берди. Янги технологияларнинг жорий қилиниши жиддий ўзгаришларга олиб кела бошлади. Ўтмишда сиёсий ижтимоийлашув икки тамойил қарама-қаршилиги асосида кечди:

1) Шахснинг ижтимоий ривожланишига, унинг сиёсатда фаол қатнашишига жиддий ижтимоий эҳтиёж борлиги маълум бўлди.

2) Иккинчи томондан инсон ҳокимиятдан, унинг ташкилотларидан сиёсий бегоналашувга олиб келган эди.

Бегоналашув турлари:

1. Иқтисодий бегоналашув: а) фаолиятдан бегоналашув; б) фаолият бошқарувдан бегонлашув; в) фаолият натижаларидан бегонлашув.

2. Сиёсий бегоналашув: Сиёсий ҳокимиятдан бегонлашув.

3. Маданий бегоналашув: маънавиятдан, маданиятдан бегонлашув.

4. Ижтимоий бегоналашув: мулоқотдан, инсонларнинг бир-биридан бегонлашув.

5. Рухий бегоналашув: ўз-ўзидан бегонлашув, ўз моҳиятидан узоқла-шув.

Шахсни сиёсатга тортиш механизми мураккаб ва кўп босқичлидир. Сиёсий ижтимоийлашув даврида шахсга ҳам англашилган, ҳам ташқи муҳитнинг табиий таъсири бўлади.

Шахснинг дастлабки ижтимоийлашуви унинг келиб чиқиши билан боглиқ. Инсон онгига оила катта таъсир кўрсатади. Машгулот тури, турмуш даражаси, маълумоти, сиёсий иўналиши каби омиллар таъсир қилади. Сиёсий онгни қайта қуриш кўпинча илгариги қоидаларни ўзгартириш натижасида юз беради. Сиёсий онг шаклланишида:

Сиёсий маданият ўсиши:

- турли, сиёсий ташкилотлар фаолияти;
- оммавий ахборот воисталари;
- норасмий гуруҳлар;
- корхона жамоатлари;
- уйда яшовчилар;
- сиёсий партиялар;
- касаба уюшмалари;
- ёшлар ташкилотлари катта таъсир кўрсатади.

Сиёсий ижтимоийлашувда мафкура катта роль ўйнайди. Шахс сиёсий ижтимоийлашувида сиёсий онг тузилиши қуйидагиларни ўз ичига олади:

- эҳтиёжлар ва ижтимоий кузатишлар тизимини шакллантириш;
- ўз ижтимоий гуруҳини тенглаштириш;
- ўз манфаатларини англаш;
- сиёсий фаолият имкониятларига баҳо бериш;
- ижтимоий-сиёсий қадриятлар ва дастурлар тизимини қабул қилади.

Ўз-ўзини англаш: ўз-ўзини англашда иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий ахлоқий ва маданий муҳитнинг таъсири катта. Ўз-ўзини англаш миллатлар учун сиёсий онглиликнинг ошишигина эмас, шу миллат бирга миллий мустақиллик ва миллий озодлик ҳамдир. Ўз-ўзини англаш жаҳон тарихида озодлик ҳаракатларнинг

кучайишига, социализм ва империализмнинг емирилишига, парчаланишига олиб келди. Португалия, Испания, Голландия, Англия, Франция, собиқ СССР каби империя давлатлари ўз мустамлакаларидан маҳрум бўлди. Ўзбек миллатининг ўз - ўзини англаши моддий куч сифатида миллат шаъни, кадр-қиммати, обрў-эътибори, ор-номуси тикланишига олиб келди. Ўз-ўзини англаш миллатнинг моддий ва маънавий манфаатларини ҳимоя қилишдир. Мустақиллик шароитида ўзбек халқининг ўз -ўзини англашини ривожлантириш давлат сиёсати даражасигача кўтарилди.

Ўзбекистон Конституциясида шахснинг ҳуқуқ ва эркинликлари (24-31 -модда) ўз ифодасини топди: 1) сиёсий ҳуқуқлар 2) Иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлар 3) инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари кафолат-ланиши 4) фуқаролар бурчлари ўз ифодасини топган.

Жамият ва давлатнинг социал моҳияти . Жамият - кишилар ҳаётий фаолиятининг тарихий ривожланиш шакли бўлиб, ўз тузилиши жиҳатидан мураккаб тизимни ташкил қилади. Бизнинг ҳозирда яшаб турган жамиятимиз социал тизимининг муайян конкрет шакли сифатида, унинг функционал ва ривожланиш қонуниятини, ҳар бир бўлакчаларнинг ўзига хос томонларини, ўзаро муносабатларини илмий жиҳатдан ўрганиб, тўғри бошқариш муҳим аҳамиятга эгадир.

Чунки, ўз вақтида кейинги оқибати ўйланмаган, олдиндан социологик асосда таҳлил қилинмаган ва олди олинмаган нуқсонлар жамият тараққиётида салбий асоратлар қолдиради.

Социология тарихда жамият – ўз ижтимоий эҳтиёжларини қондирувчи кишилар бирлиги сифатида тушунилган. Шу билан бирга, жамият айрим ижтимоий бирлигина эмас, балки ижтимоий муносабатлар мажмуаси ҳамдир.

Социология жамият тўғрисидаги таълимот бўлиб, ижтимоий тизимлар ривожланиши ва функционал қонунятлар, ҳаракатлантирувчи кучларни ўрганувчи фан ҳамдир. У турли ижтимоий ҳодисалар, жамият ва табиат ўртасидаги алоқадорликни, шунингдек, шахс кишиларнинг ижтимоий ҳуқуқи, унинг элементлари ва ривожланиш қонуниятларини ўрганади.

Ҳозирча жамият ҳаётини социологик жиҳатдан тадқиқ қилиш асосан, икки йўналишда ривожланиб келди. Биринчи йўналиш О.Контдан француз социологи Э.Дюркгейм орқали ривожлантирилган америкалик социолог Т.Парсонсларнинг социологик таълимотларини ўз ичига олади. Бу йўналишда ижтимоий тизим ўзгариши ташқи кучлар таъсири орқали тушунтирилиб, кўпроқ психологик омилларга эътибор берилган.

Иккинчи йўналиш: марксистик социологик таълимот бўлиб, унда ижтимоий тизим ички зиддиятлар асосида ички куч таъсири орқали тушунтирилиб, материалистик моҳиятга эга бўлган моддий муносабатларнинг белгиловчи ролига асосий эътибор қаратилган.

Ҳар икки таълимот ҳам жамият ҳаётида муҳим белгиларни ўзида мужассамлаштириб келди.

Социологик амалиёт функционал ўзгаришларсиз, эволюциясиз, революция тушунчаси билан, функционал муносабатлар таҳлилисиз ижтимоий тизимлар ривожланишини фақат зиддият ва конфликтлар орқали асослашга уринувчи бу таълимот жамият ҳаётини бир томонлама ўрганишга олиб келганлигини давр кўрсатмоқда.

Буржуа социологияси номи билан аталган Гарб социологик таълимотида ҳам ўзига хос ижобий жиҳатлар билан бир қаторда, ижтимоий тизимлар ривожланишининг ички зиддиятли хусусиятларни ҳисобга олмаслик ҳам жамиятни бир томонлама тушунтиришни билдиради. «Жамият ҳаётининг индустрлашуви объектив равишда, қайси ижтимоий тизимлар бўлишидан қатъий назар, ижтимоий иерархиянинг бир хил (ягона) типига олиб боради» - деган америка социологларининг фикри ҳозирча тарихий ривожланиш амалиётида тасдиқланмоқда.

Ижтимоий тизим - ўзаро боғланган индивидлар, ижтимоий гуруҳлар ва институтларни ўз ичига олувчи, мураккаб ташкил бўлган ва тартибланган ижтимоий яхлитлик. Алоҳида шахс ҳам унинг ташқи дунё билан муносабатларининг серкирралиги ва ўз-ўзига ташкил қилишининг яхлитлиги нуқтаи назаридан ижтимоий тизим ҳисобланиши мумкин.

Ижтимоий тизим - мураккаб ички тузилишга эга бўлиб, тартибли, бир бутун, ўзига хос ижтимоий алоқадорлик ва турли ижтимоий муносабатлар бирлигини ташкил қилади. Ҳар қандай ижтимоий тизим таркибий тизимлар, масалан, иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, маънавий, ижтимоий турмуш, фан ва бошқа шу каби соҳаларида то алоҳида олинган инсонгача бўлган ижтимоий тизимлар шулар жумласидандир.

Аввалло биз жамиятни социологик нуқтаи назардан қуйидагича ўрганамиз:

1. Жамият тузулиши ва таркиби ўрганилади. (Жамият қандай кишилардан иборат, улар қанча ва қандай синф ёки табақаларга мансуб).

2. Жамиятда яшаётган кишиларнинг хатти-ҳаракатлари нималардан иборат. (уларнинг ўзаро муносабатларидаги ҳарактерлари).

3. Жамият тараққиёти унинг ривожланиши нуқтаи назаридан ўрганилади. Дунёдаги барча ходисалар, вақтлар ўтиш билан ўзгаради.

Жамиятни тўлиқ тушуниш учун фақат унинг тузилиши ва ривожланишини ўрганишгина эмас, балки унинг ўтмишини, тарихини ҳам синчиклаб ўўрганиш, бу жамиятни қандай таркиб топганлигини, қандай шаклланганлигини, ривожланганлигини билмоқ жамиятни тўлиқ тушунишга имкон яратади.

Жамият ижтимоий ҳодисанинг умумий ва мураккаб системасидир. Жамият элементлари:

- ижтимоий фаолиятнинг белгиланган социал статусга эга;
- ўзида ижтимоий меъёр ва қадриятларни акс эттиради;
- индивидуал сифатларга (шахс ижтимоий белгиси, қизиқишлари, қадриятлари йўналиши, шахс мотивлари) шулардандир.

Жамият ҳар бир соҳаси ишлаб чиқариш тараққиётида маълум бир функцияларни бажаради:

- иқтисодий муносабатлар - моддий ишлаб чиқариш функцияси;
- ижтимоий муносабатлар - ижтимоиёлашувини – социализация;
- сиёсий муносабатлар - ижтимоий бошқарувни (элементар назорати);
- мафкуравий муносабатлар - маънавий ишлаб чиқариш функцияси ва бошқалардир.

Ижтимоий структура - жамиятнинг ижтимоий асосидир. Социология назариясида барча ижтимоий тизимлар 2 хил муносабатда мавжуд бўлади:

1. Социеталь муносабатлар

2. Ижтимоий муносабатлар

1. Социеталь муносабатлар системасига: жамиятнинг иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва мафкуравий муносабатлари киради. Улар бир-бирлари билан узвий алоқадор тизимга эга. Социеталь системасида иерархик қарамлик мавжуд. Яъни

бунда иқтисодий муносабат белгиловчи омил бўлади. Демак: Социеталь муносабатлар системаси тузилиши:

1) иқтисодий: (асосчиси А.Смит: «Дунёдаги барча нарсалар меҳнатнинг маҳсули, меҳнат тақсимооти натижасида ҳар бир индивид ўзи учун ишлайди ва бошқалар учун ҳам ишлашга мажбур бўлади, у бошқалар учун ишлаганда ўзи учун ҳам ишлайди);

2) ижтимоий: а) ижтимоий муносабатлар асосий элементи ижтимоий жамоалар ташкил этади (синфлар, миллатлар профессионал, демографик, ҳудудий, сиёсий гуруҳлар); б) элементи кишилар (жамоага бирикадиган инсонлар); в) оила ташкил этади.

3) сиёсий;

4) мафкуравий.

2. Ижтимоий муносабатлар: («ижтимоий» система элементи – кишилар).

Ижтимоий муносабатлар - кишиларнинг фаолияти жараёнида юзага келган ўзаро муносабатлар. Улар турли жамоалар ижтимоий гуруҳлар, синфлар ва уларни ташкил қилган кишилар ўртасидаги муносабатлар бўлиб, уларни бир бутун социал организм қилиб боғлайди. Ижтимоий муносабатлар жамиятда ижтимоий ишлаб чиқариш вужудга келиши билан пайдо бўлади.

Ижтимоий ишлаб чиқаришнинг пайдо бўлиши жамият тараққиётида чорвачилик пайдо бўлиши, деҳқончилик, савдонинг юзага келиши билан боғлиқ. Ижтимоий муносабатларнинг турлари: ҳамфикрлилик, кооперация, конфликтлар, кураш, бефарқлик, бегоналашув, кризис, камситиш, тенгсизлик.

Ижтимоий муносабатлар ўз моҳиятлари билан жамият тараққиётига ижобий ҳам салбий таъсир этади.

Ижобий муносабатлар таъсири: ҳамфикрлилик, кооперация, кураш.

Салбий таъсирли муносабатлар: бефарқлик, камситиш, конфликтлар, бегоналашув, кризис, тенгсизлик.

Ижтимоий муносабатлар системасида плюрализм (лот. кўплик катта аҳамиятга эга. Плюрализм концепциясига кўра борлиқ асосини бир неча ёки жуда кўп бир-бири билан боғланмаган субстанциялар ташкил этади. Плюрализм немис философи Волф томонидан киритилган.

Субстанция (лот. моҳият) нарса ва ҳодисаларнинг асосини ташкил этувчи омил. Субстанциянинг ҳам материалистик ҳам идеалистик қарашлари бор.

Ижтимоий муносабатлар 2 турга бўлинади:

1. Моддий муносабатлар.

2. Мафкуравий (идеологик) муносабатлар.

Моддий муносабатлар - инсон ҳаётини моддий тараққиётидаги муносабатлар: инсон яшаши, бор бўлиши учун, аввало у моддий эҳтиёжини таъминлаши керак. У озиқ-овқат, кийим, турар-жой билан таъминланиши лозим. Ана шу эҳтиёжини қондириш учун у жамиятда бошқа инсонлар, гуруҳлар билан муносабатда бўлади. Худди шунингдек оила ҳам, гуруҳлар ҳам, холи давлат ҳам ниҳоят бутун жамият ҳисобланади.

Мафкуравий (идеологик) муносабатлар - сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий ва диний муносабатлар. Унинг асосий ўзагини моддий муносабатлар ташкил этади. Демак, моддий муносабатлар базис, идеологик муносабатлар усткурма ҳисобланади.

Маданий муносабатлар ҳам мавжуд.

Ижтимоий муносабатлар ўртасидаги боғлиқлик:

1) инсонлар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик;

- 2) турли ижтимоий гуруҳ, қатлам, тоифалр ўртасидаги ҳаётӣ боғлиқлик;
- 3) инсонларнинг ижтимоий-маиший соҳадаги ўзаро боғлиқлиги мавжуд.

Ижтимоий муносабатларда соҳаларга доир ижтимоий институт турлари мавжуд бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

- 1) иқтисодий институтлар;
- 2) сиёсий институтлар;
- 3) никоҳ, оила ва қон-қариндошлик;
- 4) тарбия институтлари;
- 5) маданият соҳаси институтлари.

Ижтимоий мавқе (статус) тушунчаси биз олдин баён этганимиздек, алоҳида олинган инсон ёки ижтимоий гуруҳларнинг жамиятда, мавжуд ижтимоий тизимда тутган, эгаллаб турган мавқеини ифодалайди. Бу тушунча орқали кишилар ижтимоий келиб чиқиши, ирқи ёки ўзининг ҳаракати (маълумоти, кўрсатган хизмати) орқали эришган даражаси ўрганилади.

Ижтимоий санкция (санкция - лот. қатъий қарор маъносини бил.) - деб ижтимоий гуруҳ ёки тизимнинг индивид хулқиға ижтимоий нормадан ижобий ёки салбий томонға ўзгаришиға нисбатан реакцияси тушунилади. Ижтимоий санкция жамият ҳаётини бошқаришда муҳим аҳамиятға эға бўлиб, шахснинг ижобий хатти-ҳаракати учун рағбатлантириш ёки ёмон салбий хатти-ҳаракати - учун жазо белгилаш билан ижтимоий назорат воситаси бўлиб хизмат қилади. Ижтимоий санкция турлари:

1) Жисмоний санкция: калтаклаш, озодликдан маҳрум этиш, ўлим жазоси ва бошқалар.

2) Иқтисодий санкция: мукофотлаш, моддий рағбатлантириш, жарима солиш ва бошқалар.

3) Рамзий санкция: ҳурмат билдириш, изза қилиш, хайфсан бериш.

Ижтимоий муносабатлар асосини яна ижтимоий роль ташкил этади. Ижтимоий роль: жамият ижтимоий таркибида боғловчи аҳамиятға эға. Ижтимоий роль, олдинги масалада таъкидлаганимиздек, жамият ижтимоий таркибида-психологик жиҳатларни ўзида мужассам этган.

Социологияда жамиятнинг қуйидаги йўналишлари мавжуд:

1. Механик йўналиш (мактаби) - (XIX асрда пайдо бўлди, социал ҳаракатни биологик ҳаракат шаклида тушунади, оламни механик талқин қилади).

2. Органик йўналиш (мактаби): (XIX аср охири ва XX аср бошларида юзага келган, жамиятни организмға тенглаштирган ва ижтимоий ҳаётни биологик қонуниятлар билан тушунтиришға уринади, жамият организм билан бир, дейди).

3. Культурологик йўналиш (мактаби): - қадриятлар маданиятни вужудға келтиради, деб талқин қилади.

Ҳозирги кунда жамиятнинг қуйидаги кўринишлари мавжуд:

1. Фаровонлик (мўл-кўллик) жамияти: – (Кўпроқ Гарбда: Скандинавия давлатини мисол келтириш мумкин).

2. Истеъмол қилиш жамияти (АҚШда XX аср 40–50-йилларда юзага келганлиги билан ҳарактерланади).

3. Очиқ ва ёпиқ жамият. Очиқ жамият - демократик жамият бўлиб ташқи муҳит шароитларида осон ўзгарувчи ва мослашувчи, танқидни ёриб ўтмоққа мослашган жамият. "ёпиқ жамият – догматик-авторитар режим асосида бўлиб, сеҳрли (магик) тафаккур, догматизм ва коллективизм тамойиллари билан ҳарактерланади.

4 Индустриал (саноат) жамияти. (XX аср 50-60 -йилларида юзага келди. Бу концепцияга ўз моҳиятига кўра марксча ижтимоий-иқтисодий формация тўғрисидаги таълимотларга қарши қаратилган.

Индустриал жамият таълимотига кўра жамият тури: техникавий, индустриал-ривожланиш даражаси билан белгиланади. Жамият типини синфий структурадан ажратиб олиб қарайди «Индустриал» жамият 2 босқичда кечади:

- 1) «Индустриал» саноат жамияти;
- 2) «Анъанавий» жамиятдан саноат жамиятига ўтиб боради.

5. Постиндустриал жамият. У 3 босқичда юзага келади:

- 1) индустриал жамиятгача бўлган давр;
- 2) индустриал саноат жамияти даври;
- 3) постиндустриал жамият даври.

Постиндустриал жамияти таълимотига кўра давлат монополистик капитализм ўрнини босади. Хизмат кўрсатиш соҳасида фан ва маорифга эътибор беради. Олим, мутахассис ролига юксак баҳо кўрсатилади. Синфларга муносабати, унинг ишлаб чиқаришга эгаллигини инкор қилади. Жамиятни бошқариш олимлар ва мутахассислар қўлига ўтиши тарафдори. Социал тенгсизлик сақланиб қолишини эътироф этади.

Жамиятнинг тузилиши қуйидагича:

1. Тоталитар жамият: - (лот. умумий, бутун, жамики). Авторитар шакллари билан бири. Жамият ҳаётининг барча соҳалари устидан ялпи назорат ўрнатади.

2. Авторитар жамият: - (лот. бошловчи, асосчи, ижодкор, автор) демократик бўлмаган сиёсий режимга асосланган ёки сиёсий онгнинг авторитар шакли. Бу сиёсий ҳукмронлик қилишнинг ўта реакцион давлат тизими. Шахснинг диктаторлик элементлари билан уйғунлашиб кетади.

3. Демократик жамият: - (юнон. халқ ҳокимияти) - халқнинг ҳокимият манбаи эканлиги, давлат ишларини ҳал қилишда қатнашишини билдиради. Ижтимоий тузилма - жамиятнинг ижтимоий асосини ташкил қилади.

Ижтимоий (социал) ҳаракатлар:

Фалсафада: ижтимоий фаолият маъносини билдиради.

Социологияда: - ижтимоий фаолиятнинг энг оддий бирлиги, (онгли ҳаракат) мазмунига эга.

Умуман, ижтимоий ҳаракатнинг 4 хили, типлари мавжуд:

1. Мақсадли-оқилона ҳаракат (оқилон восита).
2. Кадриятли оқилона ҳаракат (этик, эстетик, диний).
3. Аффектив ҳаракат типлари (эмоционал ҳолатлари).
4. Анъанавий ҳаракат (маданий, тақлид билан)¹

Шахснинг ҳуқуқлари ва бурчлари:

- 1) Масъулият.
- 2) Статуслар.
- 3) Бош статус.
- 4) Шахсий статус.
- 5) Ижтимоий статус.
- 6) Кайд қилинган статус.

¹ Умумий социология. Т: ТошДУ, 1999, 70 -бет

7) Аралаш статус

8) Эришилган статус.

Статуснинг элементлари: (Статус: - лат. фуқаро ёки юридик шахснинг ҳуқуқий ҳолати – ҳуқуқ ва мажбуриятлари мажмуи) – Статусни идентификация қилиш биров билан ёки бир нарса билан солиштириш

- статус роли
- статус ҳуқуқлари
- статус диапазони
- статус рамзлари
- статус бурчлари
- статус образи
(имидж)

Статус орқали оламни кўриш

Роллар йигиндиси...

Хулоса қилиб шуни айтиб ўтиш жоизки, «жамият, шахс, гуруҳлар социологиясини ўрганишга илмий ёндашиш мустақил давлатимиз фуқароларининг яшаш тарзи ва маънавий етукликка эришиши» а катта ҳисса қўшади.

Умуман олганда, социология фани илмий жиҳатдан таҳлил асосида давлатни, ижтимоий муносабатларни бошқаришга ҳар томонлама кўмаклашади.

Социология миллий мафқурани шакллантириш, яратиш жараёнида алоҳида ўрин тутади. Эскириб қолган дунёқараш, эскича моддий ва маънавий муносабатлар ўз ўрнини янгисига онсонликча бўшатиб бермайди. Бунинг учун маълум вақт керак. Социология шу вақт давомида маънавиятда рўй бераётган ўзгаришларни аниқлашга ва илмий асосга эга бўлган тадбирлар ишлаб чиқишга хизмат қилади.

Социологиянинг бир бўлаги бўлмиш «шахс, гуруҳлар социологияси»ни ўрганиш кўзланган мақсадга мукамал эришишда ёрдам беради.

ИЖТИМОЙ ТАРАҚҚИЁТ СОЦИОЛОГИЯСИ

Режа:

- 1. Социал тараққиёт ва социал ўсиш тушунчаси, моҳияти, тамоиллари**
- 2. Ижтимоий тараққиёт шакллари: эволюцион, революцион ва реформистик тараққиёт**
- 3. Социал реформалар ва уларнинг турлари**
- 4. Ўзбекистоннинг ҳозирги социал тараққиёти.**

Назорат учун саволлар:

1. Ривожланиш, тараққиёт, ижтимоий тараққиёт тушунчаларининг моҳиятини тушунтириш.
2. Ижтимоий прогресс нима?
3. Регресс нима?
4. Ижтимоий тараққиётга чизиқли ёндошувнинг асослари нима ётади?
5. Тарихий айланма назариясининг моҳияти нимадан иборат? Бу назарияни ким асослаб берган.

6. Ижтимоий тараққиётга ҳозирги замонда шаклланган ёндошувлар деганда нима назарда тутилади?

7. Ижтимоий тараққиётга формасияли ёндошувнинг моҳияти ва камчиликлари?

8. Ижтимоий тараққиётга сивилизасияли ёндошувнинг мазмунини изоҳланг?

Ижтимоий тараққиёт – бу жамият тараққиёти. Жамият тараққиёти бу – унинг ўтмишдан ҳозир орқали келажак сари ўрганиб боришдан иборат бўлган жараёндир. Инсоният бир неча минг йиллик тарихга эга. Унинг ривожланиш жараёнини тарих фани ўрганади. Тарих юнонча *historian* сўзидан олинган бўлиб, ўтмиш воқеалар ҳақида ҳикоялар, бўлиб ўтган ҳодисалар, деган маънони англатади.

Жамиятлар тараққиёти «ижтимоий проғресс» тушунчаси орқали ифодаланади. Прогресс латинча илгариланма ҳаракат, мувофиқлият деган маъноларни ифодалайди. ижтимоий прогресс жамият тараққиётининг ифодалайдиган тушунча ҳисобланади. Прогресснинг зиди, унинг тескараси регресс. Агар ижтимоий прогресс инсоният жамияти тараққиётининг куйидан юқорига, номукаммаликдан мукамаллик сари боришини ифодаласа, регресс – унинг тескараси: жамиятнинг юқори босқичидан орқага, ижтимоий ҳаётнинг куйи даражасига тушиб қолишини ифодалайди. жамиятга олға қараб тараққий этиш – прогрессга ҳос бўлгани сингари орқага қайтиш, издан чиқиш, яъни регресс ҳам ҳосдир.

Инсоният тараққиётининг асосини нима белгилайди? Ижтимоий прогресснинг мезонлари борми? Бу масала ижтимоий фалсафий фикрлар тарихида турлича ҳал қилинган. Масалан, Ғарбий Европа маърифатпарварлари инсон онги, ақлу-заковатини ижтимоий прогрессни белгиладиган мезон, деб ҳисоблаганлар. Кейинчалик, XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатлари ижтимоий прогресс мезонидир, деган қараш илгари сурилди. Ҳозирги давр нуқтаи-назаридан қараганда, ижтимоий прогресснинг мезони жамиятнинг инсонпарварлик даражасидир.

Ижтимоий тараққиёт нима? У қандай тарзда кечади? Тарихий жараёнларнинг моҳиятини нима ташкил этади? Инсоният тараққиёти тарихи қайси йўналишда амалга ошади? Деган саволларга қадимдан олимлар жавоб излаганлар. Тарихий жараёнлар, унинг мақсади, йўналишлари ҳақида қадимдан бир қатор назариялар яратилган.

Булар:

1. Тарихий жараёнлар, ижтимоий тараққиётнинг чизиқли назариялари

2. Тарихий айланма назарияси.

3. Тарихий тараққиёт ҳақидаги ҳозирги замон назариялари.

Тарихий тараққиётнинг чизиқли тараққиёт эканлиги ҳақидаги қарашлар деганда оламнинг яратилишдан бошланган тараққиёт йўли бир йўналишда, текис давом этиши назарда тутилади.

Кўпгина антик давр олимлари тарихий тараққиётни чизиқли тараққиёт сифатида изоҳлаганлар.

Антик давр олимлари Пифагор (э.р.ав. 480-410 йиллар) ва Демокрит (э.р.ав. 460-370 йиллар) инсоният тарихи доимо илгарилама тараққий этган, бу ёввойиликдан олтин асрга қараб борадиган тараққиёт, деб ҳисоблаганлар.

Айрим файласуфлар, масалан Гесиод, Сенека, (мил.ав. 5-4 й., э.р.ав. 6-5 йил) жамият тараққиётини регресс – орқага қайтиш тарзида тушунганлар. Уларнинг фикрича, ижтимоий тараққиёт «олтин аср»дан «темир асри»га қараб боради, яъни орқага қайтади. Бунда жамият емирилади, ахлоқ йўқолади.

Ижтимоий тараққийнинг доиравийлиги тарихий айланма назарияси қадимий Юнон файласуфлари Платон, Аристотель томонидан илгари сурилган. Улар инсоният тараққий этиб боради, лекин бу тараққий доиравий тарзда содир бўлади ва жамият унинг натижасида доимо ўзининг бошланғич ҳолатига қайтади, деб ҳисоблаганлар.

Ўрта аср файласуфлари ижтимоий тараққийни инкор этмаганлар, лекин бу тараққийни Худога боғлаб тушунтирганлар.

Инсоният тарихидан умумийлик ва хилма-хиллик италиялик файласуф Дисамботтиста Вико (1668-1744 й.) томонидан асослаб берилган. У ўзининг «Миллатларнинг умумий табиати тўғрисидаги янги фаннинг асосланиши» китобида ер юзидаги барча миллатлар тараққийнинг уч даври доирасида циклик ривожланиб бориши тўғрисидаги тарихий айланма назариясини ишлаб чиққан. Булар:

1. «Худолар асри» - ҳомийларга бўйсуниб даври;

2. «Қаҳрамонлар асри» - аристократик давлат даври;

3. «Инсонлар асри» - ваколатли монархия ёки демократик республика даври. Ҳар бир босқич охириқибат инкирозга учрайди ва парчаланиб кетади, ва ҳар сафар шу тарздаги айланма ҳаракат такрорланади, деб ҳисоблаган.

Ҳозирги замон фалсафасида тарихий тараққий муаммоси бўйича асосан икки хил нуқтаи-назар мавжуд:

а) Жамият тараққийига формацион ёндошув;

б) Цивилизацион ёндошув.

Тарихий жараёнларга формацион ёндошувга кўра, инсоният тарихини яхлит табиий-тарихий жараён. Бу жараён ижтимоий-иқтисодий формацияларнинг кетма-кетликда ўрин алмашув жараёнидир. Ижтимоий иқтисодий формациялар тўғрисидаги фалсафий таълимот Карл Маркс (1818-1883 йиллар) томонидан илгари сурилган. Бу таълимотга кўра ижтимоий тараққийнинг муайян босқичида турган жамият ижтимоий-иқтисодий формациядир. Жамиятлар тараққийи ижтимоий-иқтисодий формацияларнинг ўрни алмашинуви тарзида кечади. Маркс жаҳон тарихини бир – формациядан иккинчи формацияга ўтишдан иборат чизикли ривожланиш сифатида таҳлил этди. Маркснинг ижтимоий тараққий тўғрисидаги қарашлари тарихини материалистик тушуниш назарияси, деб юритилади.

Ижтимоий тараққийга формацион муносабат тарихнинг моҳиятини тушунишга маълум даражада имкон беради, лекин Маркс томонидан илгари сурилган тарихни материалистик тушуниш назариясининг бир ёқламалиги тобора аён бўлиб, қолмоқда зотан тарихий тараққийнинг ҳама босқичларида ижтимоий-иқтисодий муносабатлар жамият ҳаёти асосини белгилаши шарт эмас. Турли халқлар, мамлакатларнинг тарихини узлуксиз тараққий этиб боровчи ижтимоий-иқтисодий формация сифатида тушуниш етарли эмас. Ҳозирги даврда жамиятлар тараққийини 5 формациядан иборат, тараққийнинг ўзи узлуксиз чизикли ривожланиш тарзида кечади, деган қараш ижтимоий тараққийнинг бутун мураккабликларини тушунишга етарли имкон бермайди.

XIX-XX асрларда ижтимоий тараққийга цивилизацияли ёндошуви қарор топа бошлади. Бу нуқтаи-назарга кўра, инсоният тарихи кўпдан-кўп турли цивилизациялар тарзида намоён бўлади.

Цивилизацияни ёндошув файласуфлар Николай Данилевский, Освальд Шпенглер, Арнольд Тойнби каби олимлар томонидан ишлаб чиқилган. Жамият тараққийига цивилизацияли ёндошув муайян жамиятнинг ижтимоий-руҳий қиёфаси, халқнинг менталитети ҳақидаги фикр юритиш имконини беради.

Цивилизацияли ёндошув жамият тараққиётида маданиятнинг ўрнини тўғри тушуниш имконини беради. Тарихий тараққиёт бу инсоният цивилизациясининг шаклланиши ва тараққиётidir.

Формацияли тараққиёт деганда

1) Ибтидоий жамоа тизими

2) Кулдорлик

3) Феодализм

4) Капитализм

5) Социализм формациялари назарда тутилади.

Цивилизацион муносабат маданий тараққиётни инсон ва жамият ривожланишининг асосий омили сифатида олиб қарайди.

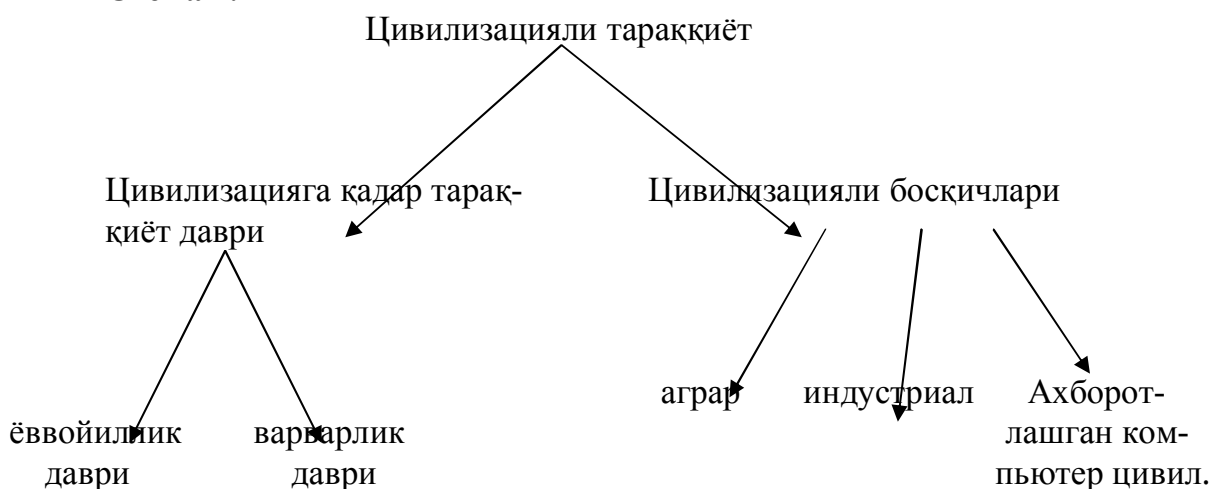
Цивилизацияли ёндошув инсоният тарихига ўзига хос такрорланмас ижтимоий воқелик, деб қарашга асосланган. Бунда ҳар бир цивилизация ўрнининг шаклланиши ва тараққиёти жараёнида муайян асосий босқичларни ўтади. Жамият тарихига цивилизацияли ёндошув формацион ёндошувдан бир қатор хусусиятлари билан фарқланади:

1. У барча жамиятларни эмас, балки жамият тараққиётидаги алоҳида босқич алоҳида цивилизацияларни ўрганишга қаратилган. Формацион қарашда асосий эътибор жамият ҳаётининг иқтисодий омилларига қаратилган бўлса, цивилизацияли ёндошувда маънавий омиллар асос сифатида олинади.

Бу ёндошувга кўра цивилизацияли тараққиёт 2 босқичда намоён бўлади. Бу – а) Цивилизацияга қадар бўлган тараққиёт; б) Цивилизацияли тараққиёт.

Цивилизацияли тараққиётни қуйидаги схема орқали ифодалаш мумкин:

Схема 1.

Николай Данилевский (1822-1885 й.) маданий-тарихий тараққиёт (цивилизация)нинг типларини фаолият турлари асосига қурган. Унинг фикрича, цивилизация фаолиятининг энг муҳим тўрт тури: а) диний; б) маданий; в) сиёсий; г) иқтисодий-сиёсий типларда намоён бўлади. Худди тирик организмларда бўлгани сингари жамиятнинг маданий-тарихий типлари ўзаро бир-бири ва ташқи муҳит билан курашади ва ҳар бир тип тўрт босқични ўз бошидан кечиради: туғилиш, кучга тўлиш, кексايш ва ҳалокат (деградация). Олим маданий-тарихий тараққиёт қонунлари ҳақида фикр юритади.

Немис олими Освальд Шпенглер (1890-1936 йиллар) умуминсоний маданият йўқ, алоҳида, бошқалардан фарқ қиладиган маданият бор, деб ҳисоблайди. У инсоният тарихида 8 маданият тури: Миср, Хинд, Бобил, Хитой, Юнон-рим, Араб, Ғарбий Европа ва Майя маданиятларини кўрсатган. Ҳар бир маданий организм муайян бир давр мобайнида мавжуд бўлади (тахминан минг йил), сўнг цивилизацияга

айланади ва халок бўлади. Маданиятнинг ҳар бир тури ўзининг чуқур мазмунига эга ва инсоният тарихида муҳим ўрин тутати, маданиятлар тақдири, тили ва қалбини англай билиш тарихни англашдир, деб ҳисоблайди олим.

Ижтимоий тараққиётга цивилизацияли, ёндошув вакили инглиз олими Арнольд Тойнби (1889-1975 йиллар) бўлиб ҳисобланади. Тарих, деб фикр юритади олим, алоҳида ўзига хос цивилизациялар тарихидан иборат. Тойнби цивилизацияни динамик характерга эга, деб билади. Ҳар бир цивилизация шаклланиш, тараққиёт, таназзул, емирилиш тарихий босқичларини ўз бошидан кечирази ва ўз ўрнини янги цивилизацияга бўшатиб беради. Арнольд Тойнби ижтимоий тараққиётнинг сабабларидан бири деб маънавий юксалишни кўрсатади. Олим цивилизациялар орасида Ўрта Осиё цивилизациясига алоҳида ўрин ажратган. У ўзининг «Тарихни билиш» асарида цивилизациянинг 13 типини ажратиб кўрсатган. Ижтимоий тараққиёт, тарихнинг моҳияти муаммоси XIX аср охири ва XX асрда немис файласуфи Карл Ясперс америкалик олимлар Олвин Тоффлер ва Франсис Фукуяма қарашларида ўз ифодасини топган. Немис файласуфи Карл Ясперс (1883-1969 йиллар) 1949 йилда нашр этилган «Тарихнинг маъноси ва вазифаси» асарида жамиятнинг объектив қонунлари мавжудлигини инкор этади. У ижтимоий тараққиёт ҳақида «Жаҳоний вақт ўқи» ғоясини илгари сурази ва жаҳон тараққиётининг бири-биридан фарқланадиган тўрт даврнинг кўрсатиб ўтади. Дастлабки икки даврда одамлар тилга эга бўлди, меҳнат қуролларини яратди ва оловни кашф этди. Бунинг натижасида милoddан аввалги 5-3 минг йилликларда Хиндистон, Хитой, Миср, Месопотамия маданияти шаклланди.

Учинчи давр милoddан аввалги 8-2 асрлар – Юнонистондан Хитойга маънавий юксаклик қарор топди. Бу давр чексиз имкониятларни вужудга келтирди. Тўртинчи даврни 17-20 асрларда Европада илмий-техник цивилизациясининг қарор топиш даври бўлди, деб таърифлайди олим.

Америкалик олим Фрэнсис Фукуяма ижтимоий тараққиёт ҳақида «тарихнинг интиққан» ғоясини илгари сурди. У тарихнинг интиқосида жамият ва давлат инсон учун мақбул шаклга кела билади, жамиятда либерал ғоялар ғалаба қозонади. Жамиятни ташкил этилишининг энг мақбул йўли – либерализмдир, деб ҳисоблайди. Олим инсоният тарихининг моҳиятини жамият аъзоларининг барча манфаатларини қондира оладиган, барча асосий зиддиятлар ечимини таъминлай оладиган жамият қуриш ташкил этади, деган хулосага келади.

Ижтимоий тараққиётнинг муҳим муаммоларидан бирини унинг қай тарзда кечиш муаммоси ташкил этади. Ижтимоий тараққиёт диалектик зиддиятли жараён, унинг оқибатида эски, аввалги жамиятнинг ўрнини янги жамият эгаллайди. Демак, жамият тараққиёти унинг бир сифат босқичидан иккинчисига ўтишдир. Бундай ўтиш ўз характерига кўра икки турда намоён бўлади.

- 1) Эволюцион тараққиёт;
- 2) Инқилобий тараққиёт.

Эволюция латинча *evolutio* сўзидан олинган бўлиб, ривожлантириш, авж олдириш маъноларини англатади. Эволюцион ўтиш тадрижий ривожланиш усули ҳисобланади. Бунда ижтимоий тараққиёт аста-секинлик билан содир бўлади. Жамият тараққиётининг инқилобий йўли унинг бир сифат босқичидан иккинчисига портлаш йўли билан, зўрлик йўли билан ўтишдир. Инқилоб арабча сўз бўлиб, ағдарилмоқ, қўтарилмоқ маъноларини ифодалайди. Инқилоб жамият тараққиётининг босқичма-босқич, тадрижийлик ҳолатидан кескин сифат ўзгаришларига ўтиш жараёнларини англатади. Жамиятнинг бир ҳолатидан иккинчисига портлаш йўли билан ўтиши социал инқилоблар орқали амалга оширилади. Ижтимоий инқилоб жамият ҳаётининг

барча соҳалари – иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маънавий ҳаётдаги кескин бурилишларни, кескинсифат ўзгаришларини келтириб чиқаради. Ижтимоий инқилоб деб сиёсий тизимни зўрлик билан ағдариб ташлаш назарда тутилади. Улуғ мутафаккирлар инқилоб вайронгарчиликка асосланганодамларнинг моддий ва маънавий асосларига зарар етказадиган, кадриятларни йўқ қиладиган ижтимоий ходиса эканлигини кўрсатганлар.

Ўз мустақиллигини қўлга киритган Ўзбекистон ижтимоий тараққиётининг эволюцион йўлини танлаб олди. Бу йўл ижтимоий тараққиётнинг «ўзбек модели» номи билан мавжуд. Бу йўл моҳияти Республика Президенти И.Каримовнинг «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли» асарида назарий жихатдан асослаб берилган. Тараққиётнинг «ўзбек модели» ижтимоий ларзаларсиз, инқилобий сакрашларсиз, ўзимизга хос тадрижий йўлдан бориш, бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтишни назарда тутади.

Мавзу: ИЖТИМОЙ БОШКАРУВ СОЦИОЛОГИЯСИ

РЕЖА:

- 1. Ижтимоий бошқарувнинг асослари ва элементлари шакллари.*
- 2. Иқтисод социологияси ва унинг таснифи.*
- 3. Мехнат социологичси. Мехнат ва унинг асосий тузилмалари*
- 4. Ташкилотлар социологияси ва унинг белгилари.*

Таянч иборалар:

Ижтимоий бошқарув, бандлик, бюрократия, мотивация, ташкилот таърифи, мехнат жамоаси, утилитар ташкилот, индустриал жамият, пост-индустриал жамият, товар муносабатлари, мехнат таксимоти, жамоадаги зиддиятлар, М.Вебернинг бошқарувнинг идеал типи.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси - Т.: «Ўзбекистон», 2001.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1. Т.: «Ўзбекистон», 1996.
3. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т.2. Т.: «Ўзбекистон», 1996.
4. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаравон ҳаёт – пировар мақсадимиз. Т.8. Т.: «Ўзбекистон», 2000.
5. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т.9. Т.: «Ўзбекистон», 2001.
6. Умумий социология. Т.: ТошДУ, 2002, 111–116-бетлар.
7. Социология. Маърузалар матни. Т.: ЎАЖБНТ, 2006
8. Абдурахмонов Ф.Р., Саидхўжаев Х.Б. Социология. Маърузалар курси. Т.: ЎРИИВА, 2000, 55–77, 109-бетлар.
9. Социология. Макола. «Иқтисод ва ҳисобат», 2006, №5.

1-масала. Ижтимоий муносабатларнинг унумли тарзда кечишини ҳар хил мезонлар ёрдамида ўрганадиган фан социологик бошқарув деб номланади. Бу фан умумсоциология фанининг ажралмас қисми бўлиб, унинг барча назария ва

амалиётларидан тўла фойдаланади. Инсон иқтисодий фаолияти маълум бир услублар, назариялар, амалиётлар, институт, ташкилотлар орқали бошқарилиб келинса, ижтимоий жараён, ҳодисалар ва муносабатлар эса ҳали унчалик бошқарилиш даражасига ўтгани йўқ. Ижтимоий бошқарув фанига XX аср бошларида Тейлор, М.Вебер, А.Файола каби олимлар асос солдилар. XX аср ўрталаридан бошлаб системали ёндашув усули қўлланила бошланди.

Ижтимоий жараёнларни башорат қилиш ва бошқариш қуйидаги асосий вазифаларни кўзлайди:

1) истиқболни баҳолаш, жамият ижтимоий тараққиётининг муҳим кўрсаткичларини аниқлаш ва унга оқилона етишишнинг самарали воситаларини белгилаш.

2) меъёрларни аниқлаш, истиқболдаги асосий ижтимоий талаб ва уни қондириш имкониятларини белгилаш.

3) таҳдидларни тахминлаш, жамият ижтимоий тараққиётига акс таъсир этиш мумкин бўлган ўзгаришларни аниқлаш ва таҳлил этиш.

Ижтимоий башорат турлари:

1. Истиқболдаги ҳолатларни башорат қилиш: ўтган, ҳозирги ва келгуси замон ҳамда истиқбол анъаналарини башорат этиш.

2. Меъёрий башорат - ижтимоий ҳаётга мос меъёрларни топиш, аниқлаш.

3. Таҳдидлар башорати - ижтимоий тараққиёт издан чиқиш ҳолатининг таҳлилига асосланилади.

Ижтимоий башорат 4 ўзаро мантиқий боғланган босқичларда амалга оширилади:

1. Биринчи босқич - башорат объекти бўйича маълумотлар манбаини ва кўрсаткичларини аниқлаш, башорат дастурини ишлаб чиқиш, башорат мақсади масалаларини белгилаб олишдан иборат бўлади.

2. Иккинчи босқич - башорат қилинувчи объектнинг динамик моделини ишлаб чиқишни ўз ичига олади.

3. Учинчи босқич - башорат қилинувчи жараён моделига кирувчи бошқарув кўрсаткичларини белгилаш, уларнинг ўзгариш тенденцияларини ва чегараларини аниқлаб олиш, турли тахминий вариантларини аниқлаш.

4. Охириги босқич - кўп вариантли башоратни амалга оширишни асослаш ва таҳлилий ҳулосаларни ишлаб чиқишдан иборат.

Ижтимоий башорат масаласини ечишда математик моделлаштириш ва экспертиза усуллардан фойдаланилади.

Ахборот жамият фаолиятининг ижтимоий жиҳатдан ўзига хос тамойилларини ифодалайди ва унинг ёрдамида ижтимоий бошқарув амалга оширилади. Ижтимоий ахборотнинг ўзи гуруҳларга ажратилади.

1. Биринчи гуруҳга ижтимоий гуруҳлар тузилмаси ва ҳолати ҳақидаги ахборотлар кирази.

2. Иккинчи гуруҳга одамларнинг меҳнат ва турмуш шароити ҳақидаги ахборотлардан ташкил топади.

3. Учинчи гуруҳи одамларнинг ҳаёт фаолияти, турмуш тарзи ва бошқа ахборотлардан иборат.

Бошқарув нуқтаи назаридан ижтимоий ахборот:

- ташкилий;
- назорат – ҳисобга олиш;

– натижавий ахборотлардан иборат.

1. Ташкилий ахборотлар ижтимоий бошқарув объекти ва субъекти ўзаро боʻланиши, бошқарув жараёни, бошқарув қарорларининг бажарилиши ҳақидаги маълумотларни ташкил этади.

2. Назорат - ҳисобга олиш, ахборотлар, ижтимоий жараёнларни бошқаришнинг бориши ва унинг бошқарув қарорларига мослиги ҳақидаги маълумотлардир.

3. Натижавий ахборотлар - белгиланган бошқарув тадбирлари, талаблари, қоида ва нормалари ҳақидаги ахборотларни ўз ичига олади.

Ижтимоий бошқарув: сифат ва миқдор кўрсаткичлари орқали амалга оширилади.

Сифат кўрсаткичлари - ижтимоий ҳодиса ва жараённинг таърифий хусусиятлари ва таркибий тузилишининг кўринишлари ҳақидаги маълумотлардир.

Миқдор кўрсаткичли ахборотлар – ижтимоий ҳодиса ва жараённинг миқдорий ўлчов шаклида аниқланган катталикларидан иборат. Бу ахборотлар ЭҲМга асосланган ҳолда математик моделлаштиришни ва у орқали ижтимоий башорат қилишни, таҳлил қилиш ва баҳолашни амалга оширишга имкон беради.

Ижтимоий-худудий бирликларни бошқариш идоралари.

Ижтимоий - худудий бирликлар халқ депутатлари кенгаши орқали бошқарилади. Халқ депутатлари давлат ва фуқаролар мафаатларидан келиб чиққан ҳолда жамият муаммоларини ҳал қилади.

Ўзбекистон Конституциясининг 100-моддасига кўра маҳаллий ҳокимият органлар ихтиёрига қуйидагилар киради:

- қонунийликни, ҳуқуқ-тартиботни ва фуқароларнинг ҳавфсизлигини таъминлаш;
- худудларни иқтисоди, ижтимоий ва маданий ривожлантириш;
- маҳаллий бюджетни шакллантириш ва уни ижро этиш, маҳаллий солиқлар, йиғимларни белгилаш, бюджетдан ташқари жамғармаларни ҳосил қилиш;
- маҳаллий коммунал хўжаликка раҳбарлик қилиш;
- атроф-муҳитни муҳофаза қилиш;
- фуқаролик ҳолати актларини қайд этиш.
- норматив ҳужжатларни қабул қилиш ҳамда Ўзбекистон Конституцияси ва Ўзбекистон Республикаси қонунларига зид келмайдиган бошқа ваколатларни амалга ошириш.

Ижтимоий - худудий бирликларнинг ҳокимият идоралари Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Президент фармонларини, давлат ҳокимияти идораларининг қарорларини ҳаётга тадбиқ этадилар. Шунингдек, ўзларига бўйсунувчи қуйи халқ депутатлари кенгашларини бошқаради.

Ушбу бирликларни вилоят, туман ва шаҳар ҳокимлари бошқаради.

2-масала. XIX аср охири ва XX аср бошларига келиб, иқтисодий ҳаёт социологиянинг тадқиқот объектига айланди. Худди шу даврда ишлаб чиқаришда инсон омилининг етакчилик роли англаб етилди ва бу борадаги тафаккур шаклланиб борди.

Ҳозирги даврда иқтисодий ҳаётни маълум бир концепцияларсиз, мафкуравий мақсадларга асосланмасдан тасаввур қилиб бўлмайди. Шунга кўра Президент Ислом Каримовнинг бозор иқтисодиётига ўтиш даври тамойилларидан бири бўлган «иқтисодиётнинг сиёсатдан устунлиги» тамойили иқтисодий ҳаётнинг маъмурий буйруқбозлик мафкурасидан ҳоли бўлишини, иқтисодиётни эркинлаштиришни кўзда тутади. Иқтисодий ҳаёт инсон маънавий ҳаёти билан узвий боглиқдир.

Президент И.Каримов таъкидлаганларидек, «Бизнинг бозор муносабатларига ўтиш моделимиз республиканинг ўзига хос шароитлари ва хусусиятларини, анъаналар, урф-одатлар, турмуш тарзини ҳар томонлама ҳисобга олишга, ўтмишдаги иқтисодий ётти бир ёклама, бесўнақай ривожлантиришнинг мудҳиш меросига барҳам беришга асосланади».

Иқтисодий ҳаёт сотувчи ва харидор ўртасида маданий, маънавий муносабатларсиз мавжуд бўлмайди. Агар ишчининг мафаатлари, эҳтиёжлари инобатга олинмаса, уларнинг мақсади ва интилишларига шароит яратилмаса, ҳеч қандай техник ва технология муаммоларини ҳал қилишга имконият бермайди.

Гарб давлатларида XX аср 60-йилларида иқтисодий социология фанининг ижтимоийлашуви тенденцияси кучайди. Иқтисодий социологияни бугунги кунда глобал ва хусусий масалаларни ҳал қилувчи фан сифатида тасаввур қилиш мумкин.

Иқтисодий ҳаётни ижтимоий талқин этишга биринчи бор Гарбда Ф.Тейлор эътибор берди. У ишчиларнинг меҳнатга бўлган қизиқишини ўрганди ва 1894 йили меҳнатга ҳақ тўлаш тизимига асосланган назарияни ишлаб чиқди. Бу гоё «иқтисодий одам» концепцияси асосида шу нарсаларга эътибор берилди:

1. Энг қисқа вақтда ишчи қанча кўп ҳажмда иш бажарса, унга шунча ҳақ тўлаш.
2. Ишнинг ҳажмини эмас, балки самарадорлиги ва яхшилигини рағбатлантириш.
3. Ишчиларга кам иш ҳақи бериш ва кўп бериш барабар зарарлидир.
4. Ишловчида юксак ҳақ олувчи бўлишга интилиш ҳиссини уйғотиш, юксакликка интилиб яшаш.

Тейлор концепцияси Америка саноатида Форд томонидан ишлаб чиқаришга тадбиқ этилди, конвейер ишлаб чиқариши шароитида меҳнатнинг самарадорлиги рағбатлантирилди. Собиқ СССРда иқтисод моддий рағбатлантириш ўрнига тенглик тушунчасини майдонга ташлади. Натижада мулкнинг давлат ва кооператив шакли мутлоқлаштирилди. Бу эса ишчини меҳнатдан, мулкдан бегоналашувга олиб келди. Кам иш ҳақи олувчиларнинг иш ҳақи юқори малакали мутахассисларни рағбатлантирмасди.

Ҳозирги социологлар ва иқтисодчилар жамиятнинг қуйидаги кўринишларини тадқиқ этмоқдалар:

1. Анъанавий жамият.
2. Индустириал жамият.
3. Пост индустириал жамият.

1. Анъанавий жамиятда ерга бўлган мулкчилик асосий ўринни эгаллайди. Бойлик ташки манбалар асосига қурилиб, табиат манбааларини эгаллаш, ўзлаштириш кучаяди.

2. Индустириал жамиятда мулкнинг барча кўринишларига бўлган муносабат шаклланади. Йирик машина ишлаб чиқариши қўл меҳнати ўрнига келиб юксак меҳнат унумдорлигига асосланган ишлаб чиқаришни изоҳлайди. Автоматик ишлаб чиқариш вужудга келади. Оммавий ишлаб чиқариш белгига айланади. Ишлаб чиқаришда юксак малакали ишчиларнинг роли ортиб боради, улар мутахассислашади. Натижада машина ёрдамида стандартлашган операциялар бажарилади. Хўжалик соҳасида саноат ва молиявий капитал устунлик қилади. Маҳсулот бозор учун мўлжалланган бўлади. Индустириал жамиятни иқтисодий жамият деб аташ ҳам мумкин. Чунки реал боғлиқ иқтисодга қартилган бўлади. Натижада эркин халқаро иқтисодий ҳамкорлик мамлакат давлатлари қаторига

қўшила боради. Урбанизациялашув таълим тизимига янгича ёндашувни, оммавий маданиятни вужудга келтира боради.

3. Пост индустриал жамиятда интеллектуал мулк, инсоннинг ақл-заковати, билими асосий ўринга чиқиб қолди. XX аср ўрталаридан қатор Гарб давлатлари жамиятнинг учинчи босқич – пост индустриал жамиятга ўта бошлади. Социологияда бу жамият номи ҳар хил, жумладан «информацион» жамият, инсон билими ва информация захираларига кўра жамиятнинг асосий манбаи бўлиб қолади. Замонавий микроэлектроника ва компьютер техникасига асосланмоқда. Булар оммавий ахборотларни вужудга келтиради ва қайта ишлаб чиқаради. Коммуникация тизимида хўжалик тизими тубдан ўзгаради. Табиат манбаларидан, ишлаб чиқариш, металлургия, қишлоқ хўжалиги қисқаради, машина кўлами кенгаяди, аҳоли деярли 50 фоиз шу соҳани ташкил этади. Пост индустриал жамият - маиший хизмат қилиш жамияти деб ҳам юритилади. Ишлаб чиқариш (молиявий, банк, сугурта, савдо, илмий маслаҳат, дастур) ва ноишлаб чиқариш соҳаларида хизматлар (фан, таълим ва бошқа) ўсиб боради. Бунда урбанизация жараёни индустриал жамиятга нисбатан тескари равишда юз беради, қишлоққа саноат кириб боради.

Тейлор фикрига кўра интеллектуал омил биринчи ўринга чиқади. Инсон юксак капитал эмас, балки ўз моҳиятини, билим ва иқтидорини, қадриятларини намоён қилувчи ижтимоий кучга айланади.

Хулоса қилиб шунни айтиш мумкинки, анъанавий жамиятда иқтисодий масалалар инсоннинг табиатга бевосита муносабати орқали ҳал қилинган бўлса, индустриал жамиятда инсон томонидан яратилган сунъий ишлаб чиқариш воситалари иқтисоднинг асосини ташкил этади. Шу боисдан ҳам бу жамият иқтисодий жамиятдир. У иқтисодий муносабатларни белгилайди. Ҳозирги иқтисодиёт ижтимоийлашиб бормоқда. Интеллектуал салоҳият асосий ўринга чиқа боради.

3-масала. Ҳозирги кунда ижтимоий фанлар қаторида, хусусан “Социология” фани олдида шаклланиб келаётган янги ижтимоий муносабатлар ва унинг хусусиятлари, бозор муносабатларига ўтиш жараёни ҳамда унинг келгусидаги ижтимоий оқибатларини, меҳнат муносабатларининг янги шароитидаги ўзига хос жиҳатларини ўрганиш масаласи кўндаланг бўлиб турибди. Социология ва унинг махсус назарияси - меҳнат социологияси доирасида бу муаммоларнинг ҳам назарий, ҳам амалий томонлари ўзаро диалектик боғлиқ ҳолда олиб қаралиши лозим. Меҳнат фаолияти билан боғлиқ бўлган жамият ҳаётининг барча жиҳатлари, жараёнлари конкрет социологик тадқиқот асосида ўрганилади.

Ўзбекистон давлати иқтисодий асосларини, уларнинг таркибий функционал қатламини меҳнат социологияси доирасида ўрганиш муаммоси ҳозирги куннинг энг муҳим масалаларидан биридир. Чунки, ҳозирда меҳнатнинг мазмуни, характери ва унга бўлган муносабат ўзгармоқда. Бошланаётган янги ижтимоий-иқтисодий давр талабларидан бири “Ишлаб чиқарувчиларнинг ҳам, истеъмолчиларнинг ҳам руҳиятини ўзгартириши лозим” бўлган вазифа туради.

Меҳнат социологиясининг предмети билан боғлиқ бўлган кишиларнинг ижтимоий ҳаёт қонуниятлари, меҳнатнинг ижтимоий муаммолари, меҳнат фаолияти жараёнларини ўрганишдан иборатдир. Социологиянинг бу махсус назарияси меҳнат соҳасидаги тадқиқотларнинг хусусий принциплари, категориялари ва усулларидан фойдаланади. Меҳнат социологиясининг таркиб топиши ва ривожланиши Гарб социологияси билан марксистик социологияда деярли бир даврда – XX асрнинг 20-йилларидан бошланди. АКШда меҳнат социологияси Ф.Тейлор, Э.Мейо, К.Левин,

Дж. Морено, Ф.Херцбергларнинг социологик концепциялари асосида шаклланиб, ўзининг юксак илмий даражасига эришди.

Россияда эса шу даврдан бошлаб академик С. Г. Струмилин, академик В. М. Бехтерев, А. К. Гастев, П. М. Корженцев, О. А. Ерманский, Н. А. Вейке, В. В. Добринин, Э. К. Дрезин каби йирик олимларнинг илмий тадқиқот ишчилари билан марксистик асосдаги меҳнат социологияси ривожланди.

АҚШда ва Гарбий Оврўпада меҳнат социологиясига эътиборнинг ортишига, асосан Россия ва бир қатор Оврўпа мамлакатларида рўй берган социал инкилобларнинг содир бўлиши, меҳнаткашларнинг мавжуд сиёсий-иқтисодий тузумга қарши бош кўтариб чиқиши ва синфий курашнинг ортиши сабаб бўлди. XX асрнинг 20-йилларида бир қатор капиталистик мамлакатларда бир неча бор такрорланган, иқтисодий инқирозлар эса сиёсий вазиятни янада кескинлаштириб қўйган эди.

Кандай бўлмасин сиёсий вазиятни юмшатиш ва иқтисодий тангликдан чиқиш муаммоси мавжуд капиталистик ижтимоий-иқтисодий тузумнинг ҳаёт мамот масаласига айланиб қолди.

Буларнинг барчаси эски ишлаб чиқариш муносабатларини ислоҳ қилиш йўли билан, тадрижий суратда янгиланиб бориш, яъни замонавий меҳнат муносабатларининг таркиб топишига олиб келди. Меҳнат социологияси худди шу тарихий миссияни бажаришга хизмат қилди. АҚШда меҳнат социологияси асосан бошқарув социологияси доирасида ўрганиб келинди. Гарбий Оврўпа мамлакатларида эса алоҳида фан сифатида ўрганилиб келинмоқда.

XX асрнинг 70-йилларидан бошлаб Гарб меҳнат социологияси доирасида меҳнатни гуманизациялаш тенденцияси ўрганила бошланди. Меҳнат шароитини яхшилашга кўпроқ эътибор берилди. Гарб социологлариининг фикрича, меҳнат инсонга азоб-укубат эмас, балки, ҳузур бағишлаши керак. Бу тамойил айниқса бизда, келажаги буюк давлат куриш йўлида янада муҳим аҳамият қасб этмоги лозим. Ҳозирги ўтиш даврининг асосий вазифаларидан бири "... сермахсул меҳнат қилиш учун яхшироқ ра\ббат билан имкониятлар яратишдан, иқтисодий йўл танлаш ва фаолият кўрсатиш эркинлигига бўлган кафолатли ҳуқуқни қарор топтиришдан, аҳолининг меҳнат ва ижтимоий фаоллигини оширишдан ҳам иборатдир"

Бу йўлда, меҳнат социологиясининг муҳим вазифаларидан бири меҳнат унумдорлигини оширувчи социологик омилларни ва заҳираларни таҳлил қилиб ўрганишдан иборатдир. Унинг асосий ижтимоий вазифаларидан яна бири, жамият ҳаётида, халқ ҳўжалигидаги иқтисодий муносабатларни, меҳнат соҳаси билан боглиқ бўлган барча ижтимоий муносабатларни ўрганишни ўз ичига олади.

Меҳнат социологияси куйидаги асосий ижтимоий муносабатлар жараёнини ўрганади: ишлаб чиқариш воситаларига ва мулкка бўлган муносабатлар, меҳнат кооперацияси ва тақсимооти, бажарилаётган меҳнатнинг шароити ва мазмуни, меҳнат турларининг ўзгариши,и меҳнатга қараб тақсимлаш, жамият аъзоларининг ижтимоий фойдали меҳнатга бўлган эҳтиёжларининг ўсиб бориши, ишчи ва хизматчиларнинг меҳнат шароити ва турмуш тарзига қараб, турли ижтимоий шарт-шароит ва омиллар таъсирида меҳнат хулқининг ўзгариб бориши, меҳнат хулқи мотивлари ва типлари, шахсий даромадларнинг миқдори ва уни олиш йўллари, меҳнат кадриятлари ва бошқалардир. Республикамиз Президенти И.А.Каримов таъкидлаганларидек: "Бозорга ўтиш дастурини рўёбга чиқаришдаги ижтимоий таянчлардан бири, биринчи навбатда, жамиятнинг ижтимоий фаол қатламларидир. Шу боис ислохотлар иккинчи босқичининг энг муҳим вазифаси ҳар бир киши меҳнатининг қадрини ошириш, унинг ижодий фаолият кўрсатиш имкониятларини номоён этиши учун шароит яратишдан

иборат. Ҳар бир кишининг иқтисодий эркинлигини унинг ўз муваффақияти ҳамда ўз оиласининг фаровонлиги учун иқтисодий масъуллиги билан қовуштириб боришга асосланган иқтисодий муносабатларни қарор топтириш керак. Ўз ижодий қобилиятлари ва имкониятларига таянишни назарда тутган муносабатлар ҳар бир киши фаровонлигининг муҳим ва ягона манбаидир”.

Меҳнатнинг социал шакллари ва шарт – шароитлари умий меҳнат ўзида мураккаб тузилишни ифодалайди. Бунинг натижасида у тўла фанлар қаторида ўрганиш мавзуси бўлиб ҳисобланади. Меҳнат социологиясини таҳлил қилишнинг бир неча йўналишлари мавжуд: бизнес, ишлаб чиқариш ва ҳоказоларни бошқаришнинг тузилиши ва иерархиясини ўрганувчи ташкилотлар социологияси; у ёки бу фаолиятнинг афзалликларини ўрганувчи касблар социологияси, қимматбаҳо ориентациялар, касбга лаёқатлилиқ ва бошқалар; меҳнат фаолияти ижтимоий жараён сифатида; меҳнат унумдорлигини оширувчи ижтимоий омиллар; технологик ва ижтимоий шароитларнинг меҳнат муносабатларига таъсири ва ҳоказо.

Ижтимоий-иқтисодий нуқтаи назаридан меҳнат инсонларнинг табиатга тўғридан-тўғри таъсири жараёнидан иборат бўлиб, унинг натижасида истеъмол баҳоси, моддий ва маънавий манфаат пайдо бўлади. Маркс ва Энгельсларнинг фикрича, бу «шундай жараёнки, унда инсон ўз хусусий фаолияти билан табиат ва ўзи ўртасидаги модда алмашувини воситалайди, бошқаради ва назрат қилади». Ушбу муаллифларнинг асраларида яна бир фикрни келтиришимиз керак, яъни меҳнат бутун инсон ҳаётида биринчи ва асосий шарт-шароитдир, чунончи шу даражадаки, биз айтишимиз керак: меҳнат инсоннинг ўзини яратади. Меҳнат биз томондан кишилиқ жамияти ҳаёт фаолиятининг асосий шакли, турмушнинг муҳим шarti сифатида кўриб чиқилади. Меҳнат тарихан жамиятни табиатдан, инсонни бўлса ҳайвонот олаmidан ажралишига сабаб бўлди ва имкон тугдирди.

Меҳнат жараёни ўз ичига уч лаҳзани киритади: 1) инсоннинг фойдали фаолияти ёки меҳнатнинг ўзи; 2) меҳнат мавзуси, яъни бу фаолиятнинг нимага йўналтирилганлиги; 3) ишлаб чиқариш қуроллари, булар билан инсон ушбу мавзуга таъсир кўрсатади.

Инсониятнинг турли ривожланиш босқичларида меҳнат давр ижтимоий муносабатларнинг ривожланиш кўрсаткичлари ҳисобланган турли шаклларда кўринади.

Ҳозирги пайтда биз доимо эшитиб турадиган иккита ўхшаш тушунчаларни тақсимлашимиз зарурдир: якка тартибдаги меҳнат ва якка тартибдаги меҳнат фаолияти. Биринчи тоифа шахсий иш жойини, яъни ўз субъекти, мажбурият ва функциялар доирасига эга бўлган меҳнат зонасини билдиради - бу меҳнатнинг технологик тақсимотининг таркибий қисмидир. Якка тартибдаги меҳнат фаолияти - меҳнатнинг иқтисодий тақсимоти таркибий қисмидир. Бу фуқароларнинг ижтимоий - фойдали фаолияти бўлиб, у алоҳида бир шахс ва унинг оила аъзолари шахсий меҳнатка асосланган. Бундай фаолият асосини шахсий мулкка бўлган меҳнат воситаси, уй-жой биноси ва қурилмалари, ер, ишлаб чиқариш маҳсулотлари, транспорт воситалари ва ҳоказолар. Якка тартибдаги меҳнат фаолияти жамият ичидаги меҳнатнинг тақсимланиши элемент бўлиб қатнашади.

Меҳнат мазмуни унинг техник функционал томонларини, меҳнатнинг мазмундорлиги эса - социал-психологик тузилишини ифодалайди. Агар хусусий режа бўйича тузилган бўлса, меҳнат мазмунли ва ижодий субъект сифатида кўрилади. Бегона ҳокимликни иродага бўйсундириш - психологик ва ижтимоий йироқлашишга йўл. Мана шунинг учун ишчилар, ходимлар олдида мақсад вазифани қўйиш ва бу

мақсадга эришиш йўллари танлашда, шубҳасиз, унинг фаолиятини нозиклик билан назорат қилиш орқали улар фантазиясига кенг йўл очиб беришга интилиш муҳимдир.

Ишлаб чиқаришда меҳнатни ташкил қилиш, уни бошқаришда, бизнесда, ҳуқуқшунослик идорасида меҳнатни рағбатлантириш ва асослаш катта аҳамият касб этади. Рағбатлантириш - бу тўғри ва қисман шаклда ифодаланган меҳнатни кучайтиришни моддий ва маънавий мукофатлаш тизимидир. Рағбатлантириш – мажбурий меҳнатдан ихтиёрийга қадам. Меҳнат асослари - ихтиёрий меҳнатга бошқача, янада кенгроқ қадам, муҳим инсон эҳтиёжларини қондиришга асосланган фаол меҳнат фаолиятига майиллик (кучли шахсларга, фаол бизнесменларга ва бошқаларга мансублик мавқеини аниқлаб олиш). Асослар қадриятлар ва йўл-йўриқлар билан узвий боғлиқдир. Асослар у ёки бу ҳолатни, далилни субъектив баҳолашга мўлжалланган, улар нисбийдир. Қадриятлар асосида жамият томонидан ниманидир шак-шубҳасиз нормалар сифатида объектив тан олиниши ётади, қадриятлар ахлоқий талаб бўлиб, улар абсолютдир.

«Меҳнат социологияси» дарслиги муаллифларининг ҳаққоний таъкидлашларича, меҳнат мазмундорлигининг асосий элементлари бўлиб, агар уни меҳнат фаолиятининг ижтимоий-психологик тузилиши сифатида тушунилса, қуйдагилар ҳисобланади:

- мақсад - олдиндан сезиладиган натижаларни тан олинган образи бўлиб, таъсир қилишнинг идеал режаси;

- меҳнатга муносабат - унинг асосида меҳнатнинг онглилигини ва мақсадга тегишлиликни ўзиникидек сезиш, атроф олами, шахсий режа бўйича қайта ривожлантириш;

- меҳнатни рағбатлантирувчи омиллар - меҳнат фаоллигига ундовчи ташқи омиллар;

- меҳнат асослари - муҳим бир нарсадек тан олинувчи эҳтиёж, ички рағбатлантирувчи омиллар;

- қадриятлар ва уларга қараб мўлжаллаш - меҳнат фаолиятининг ахлоқий талаби.

Меҳнат жамоаларининг социал характери ва асосий функциялари Меҳнат жамоалари ижтимоий ҳаётнинг ноёб ҳодисасидир, улар ҳозирги жамият ҳаётида муҳим роль ўйнайди. Шу муносабат билан беш жиҳатни таъкидлаб ўтамиз.

Биринчидан, меҳнат жамоалари барча асосий моддий ва маънавий бойликларни яратувчилардир.

Иккинчидан, иш билан банд аҳолининг ҳамма асосий категориялари – барча миллатларга мансуб ишчилар, деҳқонлар, зиёлилар, хизматчилар меҳнат жамоаларида жамланган.

Учинчидан, меҳнат жамоалари – умуминсоний ва синфий, шунингдек бизнинг шароитдаги миллий жиҳатлар диалектикасининг, уларнинг демократик негизидаги ўзаро ҳамкорлигининг, гарчи ягона бўлмасада тимсолидир.

Тўртинчидан, меҳнат жамоалари жамиятимиз социал структурасининг алоҳида «қават»ини ташкил этувчи социал субъектлар бўлиб, буржуа давлатларида уларни социаллаштириш сари бўлган барча ҳаракатларига қарамай, бунга ўхшаш «қават» умуман мавжуд эмас. Ана шу «қават» субъектлари ўзаро меҳнат тақсимооти ҳамда бошқа алоқаларнинг яхлит системаси билан бирлаштирилган. Меҳнат жамоаларининг ўз аъзолари-жонли кишилар билан алоқалари ҳам жуда катта аҳамиятга эга, зеро уларнинг қизиқишлари ва хатти-ҳаракатлари ана шу коллективларнинг ўз фаолиятига қараганда хилма-хилроқ, бойроқдир, чунки у «ўртачалаштирилган» сифатида майдонга чиқади.

Мехнат жамоси ишлаб-чиқариш корхонаси, муассаса ва ҳоказолар базасида фаолият кўрсатувчи социал гуруҳдир.

Бешинчидан, бозор муносабатларига ўтиш муаммоси сабабли, меҳнат жамоаларининг аҳамияти ҳақидаги масала алоҳида актуаллик касб этмоқда.

Сўл-ўнг йўналиши, биз аллақачон кўраётганимиздек, хусусий тадбиркорлик негизларини ҳукмрон негизларига айлантиришга, яъни синфни-тадбиркорлар синфи асосида шакллантиришга, иқтисодиётда мулкчиликнинг турли хил шакллари кўришга интилоқда.

Ўнг-сўл йўналиш иқтисодиётнинг бозорга дахлсиз шакллари устун туришини кўзлайди, тадбиркорликка иккинчи даражали ўрин ажратади, меҳнат жамоаларининг ролини бўрттиради, лекин шу билан бирга улар куч-ҳаракатларининг самарадорлигини кескин оширишга қодир бўлган механизмларни олға сурмайди.

Агар биз меҳнат жамоаларини ривожлантириш асосий ҳаракатлантирувчи кучи деб эътироф этсак, собиқ тоталитар тузум учун ана шундай механизмларни шакллантиришдан муҳимроқ юмуш бўлмайди.

Ана шу муаммога тўхташдан олдин шуни эслатиш керакки, жамиятда ҳар доим ол\а қараб ҳаракат қилиш учун ҳам, бир жойда депсиниб туруш учун ҳам манба бўлиши мумкин бўладиган бир талай зиддиятлар мавжудур. Депсинишда зиддиятлар кўпинча, айниқса жамият ривожланишининг тенг даврларида иллатли доира шаклида майдонга чиқади. Жуда мураккаб муаммоларни охиригача ҳал этиш учун технологик тўнтаришни амалга ошириш талаб қилинади, лекин бунинг учун иқтисодий мақбул шароитлар зарур. кишлоққа саноат томонидан ёрдам кўрсатмасдан туриб, озик-овқат муаммоси мавжудлиги мушкуллашиб боради ва ҳоказо.

Меҳнат жамоаларининг ҳаракатларини уюштириш орқали бутун жамиятимиз учун фойдали бўлган бир қатор мақсад ва вазифаларни рўёбга чиқариш зарур:

1. Меҳнат жамоаларининг куч-гайрати энг йирик техник-иқтисодий, социал, сиёсий, маданий муаммоларни ҳал этишга йўналтирилади. Хўжалик юритиш шакллари танлашда жамоаларнинг мустақиллиги, меҳнатдаги интизом, уюшқоқлик, масъулиятлилиқ, жон қуярлик билан тадбиркорликни бирлаштириш таъминланади. Шу жумладан ўз-ўзини самарали бошқариш негизида тадбиркор-рахбарлар билан ишлаш меҳнат жамоалари ўртасида яқиндан ўзаро ҳамкорлик ўрнатилишига эришилади.

2. «Самараси, конструктив иш йўлида плюрализм» шиори остида меҳнат жамоаларини интеграциялаш потециали кўпайтирилади.

3. Минтақавий дастурларни ишлаб чиқиш ва бажаришда меҳнат жамоаларининг куч-ҳаракатлари бирлаштирилади.

4. Гуруҳий худбинлик, миллатчилиқ ва бошқа салбий тенденцияларга қарши турилади.

Меҳнат соҳасида ижтимоий бирлиكنинг асосий кўриниши меҳнат жамоаси ҳисобланади. Меҳнат жамоаларидаги меҳнаткашларнинг ўзаро муносабатлари, меҳнат жараёнидаги ижтимоий вазиятлар ва меҳнат муносабатлари шулар жумласидандир. Меҳнат муносабатлари меҳнат жараёнидаги иштирокчилар ўртасида юзага келиб, истеъмол қийматини яратиш ва меҳнат кооперацияси ҳамда меҳнат тақсимооти асосида содир бўлади.

Меҳнатнинг ҳуқуқий муносабатлари меҳнат жамоаси касаба уюшмаларининг корхона, ташкилот маъмурияти, хусусий тадбиркорлар билан бўладиган ўзаро ҳуқуқий алоқаларни ҳам ўз ичига олади.

Меҳнат унумдорлиги, маҳсулот сифати, меҳнатни муҳофаза қилиш, меҳнат ва давлат интизоми, ишчи ва хизматчиларга ижтимоий-маиший хизмат кўрсатишни такомиллаштириш билан боглиқ таклифлар, меҳнат жамоаси кенгаши билан касаба уюшмаси қўмитасининг бирлашган кенгашида, корхона маъмурияти иштирокида муҳокама қилинади. Шундан сўнг тушган қўшимчлар ва таклифлар билан қайта кўриб чиқилган жамоа шартнамаси корхона меҳнат жамоасининг умумий йиғилишига муҳокама ва қабул қилиш учун тавсия этилади.

Жамоа шартномаси таркибий қисмлари ва мазмунини меҳнат жамоаси, корхона маъмурияти ва касаба уюшмаси комитети мустақил равишда белгилайди.

Жамоа шартномаси Ўзбекистон Республикаси қонунлари билан белгиланадиган халқ ҳўжалиги тармоқларининг мустақил балансга эга бўлган ва юридик шахс ҳисобланадиган корхона ва ташкилотларда тузилади.

1996 йил 1 апрелда амалга киритилган Ўзбекистон Республикасининг «Меҳнат кодекси» бозор муносабатларига асосланган янги ижтимоий-иқтисодий тузумини таркиб топишида муҳим ўрин тутди. Кодексида меҳнат муносабатларини янги шароитда тартибга солишга қаратилган қонун қоидалар 294 моддани ташкил қилади. Бу қонун-қоидалар меҳнат бозорининг самарали амал қилишига хизмат қилади.

4-масала.Ташкилотлар социологияси ва унинг белгилари.Социал институт (лотинча—institutum, русча лугавий маъноси- установления, ўзбекча маъноларда, биринчидан, низом, қоидалар ёки уларнинг тўпламини, иккинчидан, маҳкама, муассасаларни билдиради). Социал институтлар ёки институционал социология махсус назарий йўналишдир. Социологияга социал институт тушунчаси ҳуқуқшунос фанларидан кириб келган. Юриспруденцияда социал институтлар дейилганда, ижтимоий-ҳуқуқий муносабатларни идора қиладиган ҳуқуқий нормалар (меросхўрлик, мулкка эгалик, оила ва никоҳ институтлари) тушунилади.

Институционал социология – ижтимоий ҳаётни ташкил этишнинг ва идора этишнинг (бошқаришнинг, регуляция қилишнинг) барқарор шаклларини ўргатувчи соҳадир.

Социал институтларни конкрет ташкилот ва гуруҳлардан фарқлаш лозим. Юзаки кўринишда, социал институт муайян вазифани бажарувчи одамлар, муассасалар, идоралар мажмуи сифатида гавдаланади. Мазмунига кўра эса социал институт ва шахсларнинг конкрет вазиятларда амал қиладиган мақсадга мувофиқ, расмий ва норасмий, барқарор, стандартлашган тамойил, нормалар, ўрнашмаларини билдиради.

Социал институт, қисқача таърифда, одамлар социал ташкиллашган ва регуляция қилинадиган фаолиятларни англатади. Социал институтлар хатти-ҳаракатининг нисбатан барқарор шакл намуналарини, авлоддан-авлодга ўтувчи анъаналар, одатларнинг қайта такрор ҳосил қилинишини ҳам таъминлайди. Социал структурага кирувчи ҳар бир социал институт муайян ижтимоий аҳамият вазифаларни адо этиш учун ташкил топади, ҳар бир социал институт фаолият мақсади, унга эришишни таъминловчи конкрет функциялар, ушбу институтга хос бўлган социал позиция ва роллар, шунингдек, мақсадга мувофиқ, керакли хатти-ҳаракатни рағбатлантирувчи ва девиант (огма) хатти-ҳаракатларга қарши қаратилган тазйиқлар (санкциялар) тизими билан тавсифланади.

Жамиятнинг иқтисодий, сиёсий, маънавий, ҳуқуқий ва халқаро соҳаларига хос бўлган социал институтларни ажратиб кўрсатиш мумкин. Сиёсий институтлар муайян ҳокимият мажудлигини, иқтисодий институтлар эса моддий неъматларнинг ишлаб чиқарилишини, тақсимланишини таъминлайди. Жамиятнинг муҳим

институтларидан бири оила ҳисобланади. Унинг фаолияти (ота-оналар, ота-оналар ва болалар ўртасидаги тарбия усуллари) ҳуқуқий ва ижтимоий нормалар билан белгиланади. Бундан ташқари жамиятда бир қатор ижтимоий - маданий институтлар (маориф, соғлиқни сақлаш тизимлари, маданий-тарбиявий муассасалар, фан ва дин институтлари) амал қилади.

Демак, социал институтларнинг энг муҳим қуйидаги турлари мавжуд:

1. Оила – жамиятнинг муҳим институтларидан бири.

2. Ижтимоий-маданий институтлар.

Социал институтлар социал муҳит билан ўзаро таъсирда бўлади. Бу ўзаро таъсир нормал тарзда, шунингдек норманинг бузилиши шароитида ҳам бўлиши мумкин. Ҳар қандай реал жамиятда норматив тартиботга бўйсунмайдиган аномик ҳодисалар бўлиши табиийдир.

Амал қилиш доираси ва вазифаларига қараб социал институтларнинг қуйидаги кўринишларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

1. Реляцион ёзма маълумотларга институтлар. Бу институтлар жинс ва ёшдан тортиб то касб-Машгулот тури ва қобилияти мезонларига асосан жамиятнинг ролга оид таркибини аниқлаб беради.

2. Регулятив (идора этиш) социал институтлари. Бу институтлар шахсий мақсадларнинг жамиятда амал қилиб турган нормаларига дахлсиз ҳолда амалга ошиш чегараларини ва бу чегарадан чиқиб кетилганда қўлланиладиган санкцияларни (бунда социал назоратнинг ҳамма механизмлари ҳам кириб кетади) белгилаб беради.

3. Интегратив (уйғунлаштирувчи) социал институтлар. Бу институтлар бир бутун тузумга жамият манфаатларини қондиришга маъсул бўлган социал ролларни ифодалайди.

4. Анъанавий социал институтлар. Бу социал институтлар одат, маросимлар ва қариндош-уруғчилик томонидан қатъий белгиланган нормалар билан боғлиқдир.

5. Маданий социал институтлар. Дин, санъат, адабиёт билан боғлиқ муассасалар.

Институционал социологияда социал институтларнинг бажарадиган асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

а) жамият аъзоларини такрор ишлаб чиқариш, қайтадан тиклаш;

б) социализация (индивидга ижтимоий аҳамиятли бўлган қадрият ва нормаларни етказишнинг турли хил шакллари);

в) ишлаб чиқариш ва тақсимот;

г) тартибга риоя қилиш ва ахлоқни сақлаб туриш.

Жамият тараққиётининг ҳар бир босқичи унга мос бўлган муайян социал институтлар амал қилинишини тақозо этади. Ҳозирги замон цивилизацияси томон қадам ташлаётган мустақил мамлакатимизда янги мақомга монанд бўлган социал институтлар шаклланиш жараёни рўй бермоқда. Булар иқтисодий соҳада - бозор иқтисодиёти амал қилишига хизмат қиладиган социал институтлар;

сиёсий соҳада - демократик ҳокимият турли бўгинлари фаолиятини таъминловчи социал институтлар ҳамда жамият барча жабҳаларида янги жамият тарзига ҳозирловчи турли хил социал институтлардир. Президент Ислам Каримов изчил тадбиқ қилаётган концепцияга мувофиқ янги социал институтлар анъанавий социал институтларга мутлақо қарама-қарши қўйилмасдан, балки жамиятимизнинг ўтмиши, ҳозирги куни ва келажаги ворислигини таъминлашга хизмат қиладиган, жамиятдан бегоналашмаган, мамлакатимиз минтақасига мос келадиган социал институтлар фаолиятига йўл очиб берилмоқда.

Социал ташкилотлар, уларнинг таркиби ва асосий элементлари

Социал институтлар сингари социал тизим амал қилишини таъминлайдиган ижтимоий структуранинг асосий «хужайра» ларидан бири социал ташкилотлардир. Социал институтлардан фарқли равишда, социал ташкилотлар одамларнинг иш жараёнида муайян вазифаларни бажаришдаги ихтиёрий ёки мажбурий уюшмаси тушунилади. «Ташкилот» атамаси ижтимоий бирлашувларнинг шакли сифатида қўлланилади. Ташкилот аъзоси бўлган одамларнинг манфаатлари умумийлиги ташкилотнинг идеал ҳолига эга, ташкилотнинг мақсади унинг барча аъзолари мақсади билан мувофиқ келиши кўзда тутилади. Социал ташкилотнинг бошқа социал гуруҳлашувлардан фарқи шундаки, уни ташкил этувчи индивид қатъий равишда муайян социал роль ва позицияларни ижро этишларидадир. Жамият социал ташкилотларни турли хилдаги иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва гоёвий мақсадларга эришиш воситаси деб қарайди. Социал ташкилотлар индивидларнинг эҳтиёж ва манфаатларини маълум бир қатъий меъёردа қондирилишига хизмат қилади. Бу меъёр одамнинг мазкур социал ташкилотда қабул қилинган социал норма ва қадриятлардан келиб чиқадиган ижтимоий мақоми билан белгиланган бўлади.

Ташкилотга қуйидагича таъриф бериш мумкин. Ташкилот деб, энг аввало ўзаро боғланган ва ўзига хос мақсадларга эришишга йўналтирилган ижтимоий гуруҳларга айтилади.

Гарб социологиясида социал (ижтимоий) ташкилотларни тадқиқ қилишда, уларнинг психологик қонуниятларига кўпроқ эътибор берилади. Масалан: М.П. Блау, Г. Зиммель социологик назарияларида ижтимоий ташкилотлардаги субъектнинг хулқи ва мотивини психологик асосда тушунтиришга асосланилади.

Америкалик машҳур социолог Ж. Хоманснинг ижтимоий ташкилотларни тадқиқ қилишдаги социология, психология ва позитив мантиққа асосланиш зарурлиги тўғрисидаги фикри, ҳозирги даврда назарий жиҳатдан социологияни ривожлантиришда муҳим аҳамиятга эгадир.

Т. Парсонснинг таркибий функционал таҳлил социологик мактабида ҳам ижтимоий ташкилотларни ўрганишда, жамият ҳаётидаги ижтимоий тартиб, «ижтимоий мувозанат»ни сақлашда психологик иқлимни ўрганишга асосий эътибор қаратилган.

Яна бир Америкалик социолог Д. Белл университет, институтлар ижтимоий ташкилотларнинг марказий ўринларини эгаллайди, деб кўрсатади. Унинг маориф ва фан ижтимоий прогрессни таъминловчи асосий институтлар ҳисобланади, деган фикри ҳозирда бир қатор илғор давлатлар тажрибасида исботланди.

Социал ташкилотлар икки хил функцияни бажаради:

1. Ахлоқ нормалари ва қадриятларни ўзлаштириш йўли билан ижтимоийлашувни таъминлаш, инсонларнинг ижтимоий муносабатларда қатнашувлари учун дастлабки шарт-шароитлар яратиш.

2. Индивид хатти-ҳаракатлари, йўналишлари ва муносабатларини мавжуд тизим доирасидан четга чиқмаслигини назорат қилиш.

Социологиядаги махсус йўналиш социал ташкилотлар назариясига кўра икки хил: 1) расмий ва 2) норасмий ташкилотларга ажратилади, ҳар қандай расмий ташкилот махсус маъмурий аппаратга эга бўлади.

1. Бошқача айтганда, расмий ташкилотлар юқори даражада расмийлашган гуруҳдир. Бу маъмурий аппаратнинг асосий вазифаси - ташкилот мавжудлигини таъминлаш учун унинг аъзолари фаолиятини мувофиқлаштиришдир. Бундай ташкилот аъзоларига вазифа (функция) ни бажариш нуқтаи назаридан қаралади. Бундай индивид биринчи навбатда шахс эмас, балки махсус социал ролни ижро

этувчи ташкилотнинг бўлагидир. Ташкилот нечоғлик мураккаб ва катта бўлса маъмурий аппарат ҳам шу даражада мураккаб вазифаларни бажаради. Ҳар бир ташкилот муайян даражада бюрократлашган бўлади. Бюрократия тизими маъмурий-буйруқбозлик бошқарув тизими билан узвий боғлиқдир. Ташкилотнинг бюрократлашув даражаси маъмурий муаммоларни ҳал қилиш учун сарфланадиган кучлар билан ташкилот мақсадига эришиш учун сарфланадиган кучлар миқдорларининг нисбатига боғлиқдир. Айрим ҳолларда маъмурий мақсадлар ташкилотнинг асл мақсадларини мутлақо четлаштиришлари ҳам мумкин. Бундай ҳол ташкилотни жамиятга эмас, балки, ўз-ўзига хизмат қилишида «бепарволикка» олиб келади.

Социал ташкилотларда қатъий бюрократик тамойилларга асосланган ташкилий иерархия (ташкилот аъзоларининг бир-бирларига нисбатан босқичма-босқич расман тобеликда бўлишлари) муносабатлардан ташқари норасмий муносабатлар ҳам мавжуддир. Бу муносабатлар қатъий маъмурий қоидалар тизими шароитида ташкилот самарадорлигини оширади ва қўйидаги ижобий вазифаларни бажаради: иш вазифасига кўра бўйсунувчи индивидлар ва мансабдор шахслар ўртасида вужудга келиши мумкин бўлган зиддиятларни юмшатади, ташкилот аъзоларининг бирдамлигини мустаҳкамлайди, шахсий кадр-қиммат ҳиссини сақлаб қолади.

Америкалик социолог А.Этциони расмий ташкилотларни 3 та асосий ташкилотга ажратади:

1. Эркин ташкилотлар (кўпроқ жамоат ташкилотлар, хотин-қизлар жамиятлари ва ҳ.к.
2. Утилитар (манфаатли) ташкилотлар. Кооперация, бирлашмалар, фирмалар, давлат муассасалари ва ҳ. к.
3. Мажбурий ташкилотлар. Ахлоқ тузатиш муассасалари, қамоқхона, турма, армия ва ҳ.к.

Норасмий ташкилотлар – ўз-ўзидан, ички сабаблар туфайли вужудга келган кишилар бирлиги сифатида, ташкилий масалаларни расмий қонунларда кўрсатилганидан фарқ қиладиган усулларда ҳал қилишга ҳаракат қилади. Эркин бўйсунушга асосланади. Норасмий ташкилотлар расмий ижтимоий ташкилотларнинг йўл қўйилган хатолари туфайли, яхлит тизимда бузилишлар юзага келганда.

Социологияда ташкилотни таҳлил этишда уч асосий ёндашувни ажратиб кўрсатиш мумкин: 1) рационал; 2) табiiй ва 3) неорационал ёндашувлар. Рационал ёндашув нуқтаи назаридан ташкилот «асбоб» аниқ қўйилган мақсадларга эришиш воситаси деб қаралади. Ташкилот бу ҳолда бир-бирларини алмаштиришлари мумкин бўлган, лекин бу билан ташкилотнинг бутунлигини, яхлитлигини даҳл этмайдиган алоҳида мустақил бўлақлар йигиндиси, мажмуи деб қаралади. Рационал ёндашув кўп ҳолларда ташкилотда мавжуд бўлган норасмий муносабатларни инобатга олмайди.

Рационал ёндашувдан фарқли ўлароқ, табiiй ёндашув тарофдорлари ташкилотни «табiiй бутунлик», ўзига хос организм сифатида ўрганадилар. Бу организм учун табiiй ўсиш, ўз мавжудлигини давом эттириши ва тизим мувозанатини сақлаб қолишга интилиш хосдир. Бу нуқтаи назарга кўра ташкилот қўйилган мақсадларига эришгандан кейин ҳам ўз мавжудлигини давом эттириши мумкин. Асосий вазифа ташкилотдаги мувозанатни таъминлашдир. Ташкилотга табiiй ёндашувда норасмий муносабатларга кўпроқ эътибор берилади.

Ҳар икки ёндашувнинг ижобий томонларни қўшишга интилиш натижасида янги ёндашув - ташкилотнинг неорационал модели вужудга келади. Гарб социологиясида Блау, Гоулднер ва бошқалар рационал ва табiiй ёндашувни

қўшишни, ташкилотдаги рационаллик ва норасмий муносабатларни уйғунлаштиришни ёқлаб чиқишди.

Социал тизимлар ва уларнинг асосий хусусиятлари. Социал институтлар, ташкилотлар ва ижтимоий ҳодисалар турли хил ўзига ҳос кесишмаларда социал тизимни ташкил этади. Одатда тизим дейилганда бир-бирлари билан ўзаро алоқада бўлган ва муайян бутунликни ташкил этувчи, алоҳида тарзда тартиблашган элементлар мажмуи тушунилади. Табиатдаги нарсалар, жамиятдаги ҳодиса ва жараёнлар бир бутун тизимни ташкил этади. Тизимли ёндашувнинг асосий вазифаларидан бири объект тўғрисидаги барча билимларни бир бутун системага келтиришдир.

Социал тизимлар формацион, маданий, индивидуал-шахсий сифат ва даражаларида кўрилиши мумкин.

Формацион ёндашувда жамиятда ишлаб чиқарувчи кучлар ва иқтисодий муносабатлар социал, мафкуравий ва сиёсий муносабатлар социал, мафкуравий ва сиёсий муносабатлардан иборат табиий-тарихий бир бутун системадир.

Социал тизимларнинг мураккаб иерархияси мавжуд. Жамиятнинг ўз бутунлиги энг катта тизим ҳисобланади. Унинг иқтисодий, социал, сиёсий ва мафкуравий каби муҳим ост тизимлари мавжуд. Бошқа ост тизимлар - синфлар, этник тузилма ва ҳоказолардир. Санаб ўтилган ост тизимлар ўз навбатида бир қанча бошқа тизимлардан иборатдир. Социал тизимлар кўп ҳолларда бир-бири билан «кесишган» бўлади, айнан бир индивидларда турли хил тизимлар элементи бўлиши мумкин. Уларнинг ҳар бир босқичлари билан алоқада ёки улардан мустасно равишда нисбий мустақилдир.

Социал тизим қонуниятлари унинг ички атрибутидир. Бу қонуниятларни тизимга таъсир кўрсатувчи қандайдир асосий омил деб қараш мумкин эмас. Социал алоқадорлик қонуниятлари - бу мазкур социал тизим ва унинг тузилиш қонуниятидир. Муайян социал тизим алмашуви бир вақтнинг ўзида тегишли социал алоқадорликларнинг алмашиши ҳамдир, чунки улар социал тизим вужудга келиши билан пайдо бўлади ва социал тизим тарқалиши ёки ўзгариши билан тўхтаб қолади (Индивиднинг ўзи яшаб турган социал тизим қонунларига бўйсунмасдан иложи йўқдир).

Социал тизим қонуниятлари индивид ҳаёт фаолиятини белгилаб беради. Индивид у ёки бу тарзда социал система норма ва қадриятларни қабул қилади, ижтимоийлашади. Унинг фаолияти ижтимоий белгилангандир. Шу билан бирга фаолият кўрсата олишликнинг бир қанча вариантлари ҳам мавжуд бўлиб, улар орасидаги ўзига маъқулини танлаб олиш мумкин.

Социал тизим хилларини кўрсатиш бирмунча шартлидир. Социал тизимни у ёки бу мезон асосида ажратиш социологик тадқиқот вазифаси билан белгиланади.

Айнан бир хил социал тизим (масалан, оила) тенг равишда ҳам социал назорат тизими, ҳам социал институт, ҳам социал ташкилот сифатида қаралиши мумкин.

Бизнинг ҳозирдаги мавжуд жамиятимизни социал тизимнинг муайян кокрет шакли сифатида унинг функцианал ва ривожланиш қонуниятини, ҳар бир бўлакчаларининг ўзига ҳос тамоилларини, ўзаро муносабатларини илмий жиҳатдан ўрганиб, тўғри бошқариш муҳим аҳамиятга эгадир. Чунки ўз вақтида кейинги оқибати олдиндан социологик асосда таҳлил қилинмаган ва олди олинмаган нуқсонлар жамият тараққиётида салбий асоратлар қолдиради.

Социология тарихида жамият ўз ижтимоий эҳтиёжларини қондирувчи кишилар бирлиги сифатида тушунилади. Шу билан бирга жамият айрим кишиларнинг бирлигигагина эмас, балки ижтимоий муносабатлар мажмуаси ҳамдир.

Социология ижтимоий тизимларнинг ривожланиши ва функционал қонуниятлари, ҳаркатлантирувчи кучларини ўрганувчи фандир. У турли ижтимоий ҳодисалар, жамият ва табиат ўртасидаги алоқаларни, шунингдек, шахс, кишиларнинг ижтимоий хулқи, унинг жамиятлари ва ривожланиш қонуниятларини ўрганади.

Ҳозиргача жамият ҳаётини социологик жиҳатдан тадқиқ қилиш асосан, икки йўналишда ривожланиб келди. Биринчи йўналиш: О.Контдан француз социологи Э.Дюркгейм орқали ривожлантирилган элеменлар америкалик олим Т.Парсонларнинг психологик таълимоти дир. Бу йўналишда ижтимоий тизим ўзгариши ташқи кучлар таъсири орқали тушунтирилиб, кўпроқ психологик кишиларга эътибор берилган.

Иккинчи йўналиш: марксистик социологик таълимот бўлиб, унда ижтимоий тизим ички зиддиятлар асосида, ички куч таъсири орқали тушунтирилиб материалистик моҳиятга эга бўлган моддий муносабатларнинг белгиловчи ролига асосий эътибор қаратилган.

Гарб ва америка социологиясида ижтимоий тизимнинг муҳитидаги «мувозанатини» сақлашга асосий эътибор берилади.

О.Конт ва Э.Дюркгейм социологик қарашларга асосланиб, жамиятнинг бир бутунлиги унинг «ижтимоий муҳитидаги доимий мувозанати» ички ва ташқи таъсирини мувофиқлаштириш социологиянинг асосий вазифаси қилиб белгилаганлар. Умуман, ижтимоий тизим таркибидаги ўзгариш ва интеграция сифатидаги Парсонснинг функционал социологик таълимоти мувозанат тўғрисидаги назариясидир.

Маркс социологиясида эса ижтимоий тизимларнинг ўзаро зиддиятчилик характери «муайян мувозанатдан огиш» эмас, балки уларнинг (ижтимоий тизимларнинг) таркибий тузилиш моҳияти қонуниятли икки ривожланишнинг зарурий натижасидир.

Ижтимоий тизимлар моҳиятини бундай тушуниш жамиятда ички ижтимоий зиддиятлар (конфликтлар) синфий курашлар рўй берилиши ва улар жамият ривожининг асосини, моҳиятини белгилашни англатади. Маркс ва Энгельснинг «Ҳозиргача ўтган жамият тарихи – синфлар кураши тарихидан иборатдир» - деган қарашни фикримизнинг далилидир.

Ҳар икки таълимот ҳам жамият ҳаётидаги муҳим белгиларни ўзида мужассамлаштирган.

Социологик амалиёт функционал ўзгаришларсиз, эволюциясиз, революция тушунчаси билан, функционал муносабатлар таҳлилисиз ижтимоий тизимлар ривожланишини фақат зиддият ва конфликтлар орқали асослашга ўрунувчи таълимот жамият ҳаётини бир томонлама ўрганишга олиб келишини кўрсатмоқда.

Буржуа социологияси номи билан аталган Гарб социологик таълимотида ҳам ўзига хос ижобий жиҳатлар билан бир қаторда ижтимоий тизимлар ривожланишининг ички зиддиятчи хусусиятларини ҳисобга олмаслик ҳам жамиятни бир томонлама тушунтиришга олиб келади.

«Жамият ҳаётининг индустриаллашуви объектив равишда, қайси ижтимоий тизимлар бўлишидан қатъий назар, ижтимоий анархиянинг бир хил (ягона)типига олиб боради деган америка социологлариининг фикри ҳозирги тарихий ривожланиш амалиётида таъкидланмоқда.

Ижтимоий тизимларнинг ривожланиши табиий - тарихий жараён тарзида боради. Ҳар бир ижтимоий тизим бошқасининг, юқори даражадаги тизимининг таркибига киради. Ўзи эса қуйи, кичик тартибдаги тизимларни ўз таркибига олади.

Жамият ҳаётида бирон-бир ижтимоий тизим алоҳида равишда, бошқаларидан, ижтимоий муҳитдан ажрагани ҳолда яшай олмайди. Ҳар бир ижтимоий тизим ўзгармас ва абадий эмас. Улар тарихий таракқиёт давомида доимо ўзгариб, ривожланиб боради. Ички, ташқи функционал ва зиддиятли муносабатда бўлади. Ҳар қандай ижтимоий тизим ўзининг таркиб топиш, ривожланиш, гуллаб яшаш ва таназзулига эга бўлади.

Ижтимоий тизимларга тарихийлик хос бўлиб, таркибидаги элемент ва майда тизимларнинг ўзаро алоқадорлиги - уларнинг ривожланиш моҳиятини белгилайди. Ташқи ўзаро алоқадорлик ҳам ижтимоий тизимлараро муносабатлар асосини ташкил қилади.

Алоҳида олинган инсон ва жамият ҳаётидаги барча ижтимоий жараёнлар тизими ўртасидаги муносабатлар ўзаро иорархик тузилишга эгадир. Ўзаро иорархик тузилиш уларни бошқариш имконини беради.

Ижтимоий тизимларни мақсадга йўналганлиги, мослашуви, ўзини қайта тиклаш, функционал ва ривожланиш каби ўзига хос хусусиятларга эга.

Ҳар бир ижтимоий тизим ташқи ижтимоий муҳит билан доимий алоқадорликда бўлади. Кишилар, ижтимоий воқелик, жараёнлар ва гоёлар ижтимоий муҳит элементи сифатида номоён бўлади.

Ҳозирги ижтимоий янги муносабатларнинг таркиб топиши жараёнида ижтимоий муҳитни социологик жиҳатдан таҳлил қилиш илмий-назарий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эгадир.

Ижтимоий тизим ўзгаришининг ижтимоий вазифалари, функциялари билан ўзаро фарқ қилади. Улар муайян иқтисодий, сиёсий, ахлоқий ва бошқа қонуниятлар асосида фаолият кўрсатадилар.

Парсонс фикрига кўра, ижтимоий тизим, энг аввало фаолиятли тизимдир. Масалан, иқтисод, сиёсат, ҳуқуқ каби ўзаро таъсирда бўлувчи ижтимоий тизимлар ахлоққа, маънавиятга фаол таъсир кўрсатадилар.

Ҳар қандай ижтимоий тизимлар икки типдаги: функционал ва ривожланиш қонуниятларига амал қилади. Уларнинг функционал ва ривожланиш хусусиятлари икки омил - ички ва ташқи омиллар билан белгиланади. Ички омилларга: тизим ва унинг компонентлари, компонентларининг ўзаро муносабатлари киради. Ташқи омилларга: ижтимоий тизимларнинг ташқи муҳит билан алоқадорлиги киради.

Ижтимоий тизимларнинг ташқи муҳит билан ўзаро алоқадорлиги уларнинг асосий мавжудлик ва яшаш шарти билан белгиланади. Ташқи ижтимоий муҳит мувозанатини сақлаш ва ўзгаришини ҳисобга олиш - ижтимоий тизимнинг функционал ўзгариши ва ривожланишини социологик жиҳатдан тадқиқ қилиш биринчи даражали аҳамиятга эга.

Демак, социологияда ижтимоий тизимларни ички ва ташқи жиҳатдан ташкил қилиш мақсадга мувофиқдир.

Жамиятнинг моддий ишлаб чиқариш жараёни социологияда ижтимоий тизим сифатида олиб қаралади. Моддий ишлаб чиқариш тизими - ижтимоий ҳаёт социал бўлиб, кишиларнинг моддий неъматлар ишлаб чиқариш фаолияти билан боғлиқдир. Моддий ишлаб чиқариш, ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатларидан ташкил топади. Моддий ишлаб чиқариш - жамиятнинг иқтисодий асоси бўлиб, иқтисодиёт билан боғлиқ бўлган барча тизимлар ва улар ўртасидаги муносабатларни ўз ичига олади.

«Сиёсий тизим» - жамиятни бошқариш билан боғлиқ бўлган тизим ҳисобланади. Бу тизим таркибига барча сиёсий ташкилотлар, давлат, ҳукуқий

органлар (суд, прокуратура, милиция, камоқхона ва бошқалар), сиёсий партиялар, жамоат ташкилотлари ва улар билан боғлиқ бўлган сиёсий муносабатлар киради.

Ўзбекистоннинг ҳар бир фуқароси учун қонуний равишда ва унинг қундалик ҳаётида мулкка эга бўлиш, иқтисодий фаолиятда тўла эркин бўлиш, ўзи меҳнат қиладиган соҳани ва иш шаклини танлашда эркин бўлиш ҳуқуқи таъминланиши даркор. Меҳнат қилиш ҳуқуқи, тадбиркорлик ила шугулланиш имконияти ҳамда ўз меҳнатидан даромад олиш ҳуқуқи, меҳнатга яроқли аҳолининг иш билан бандлиги муаммосини ҳал этиш билан чамбарчас боғлиқ. Мавжуд муаммони ҳал этиб беришда меҳнат социологиясининг роли каттадир.

Юқорида келтирилган фикрлардан хулоса қилиб айтганда, меҳнат социологияси жамият иқтисодий ҳаётининг юксалишида муҳим аҳамиятга эгадир. Шу жиҳатдан меҳнат социологияси иқтисодиёт социологияси билан чамбарчас боғлиқдир. Иқтисодий муносабатлар таркибини ўрганишда меҳнат социологиясининг аҳамияти бекиёсдир.

Назорат ва мустаҳкамлаш учун саволлар

1. Социал институтлар тушунчасини таърифланг.
2. Социал ташкилотларнинг таркибий тузилишини изоҳланг.
3. Расмий ва норасмий ташкилотларнинг фарқларини кўрсатинг.
4. Социал тизимлар нимани англатади ва уларнинг қандай турлари мавжуд.
5. Ўзбекистоннинг сиёсий тизими ва унинг таркибий тузилишини тушунтириб беринг.

МАҲАЛЛА ВА МАҲАЛЛИЙ БОШҚАРУВ СОЦИОЛОГИЯСИ

Режа:

1. Ўзбекистонда маҳаллий бошқарув тизими шакли
2. Маҳалла узини - узи бошқарув тизимининг муҳим ижтимоий органи
3. Маҳалла субъекти ва унинг қурилишлари
4. Маҳалла демократияси

Таянч иборалар

Консультатив, экспрессив, референдум, манипуляция (ҳаспўшлаш), дезинформация (сохта ахборот), позитив, негатив, коммуникация, менталитет, миграция, маҳалла демократияси, Нодавлат Нотижорат Ташкилот.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси - Т.: «Ўзбекистон», 2001.
2. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт-пировард мақсадимиз. Т.8. – Т.: «Ўзбекистон», 2000, 350, 503-бетлар.
3. Алиқориев Н.С. Умумий социология. Т.: ТошДУ, 1999.
4. Инсон тараққиёти тўғрисида ҳисобот. Т.: ТошДУ, 1998.
5. Бекмуродов М. ва бошқалар. Социология. Маърузалар матни. Т.: ЎАЖБНТ, 2000, 140–160-бетлар.

1-масала. Ўзбекистонда маҳаллий бошқарув тизими шакли. Ўзбекистон тараққиётининг бош йули жамиятни демократ-лаштириш, адолатли, очиқ фуқаролик жамияти қуришдан иборатдир. Ўзбекистон янги жамият қуришда адолат ва ҳақиқат гоёсига асосланмоқда. Республикамизда одамлар ўз қобилияти ва эҳтиёжларини тоула намоеъ қилиш ва амалга оширишлари учун зарур бўлган дастлабки тенг имкониятларни, шу жараёни вужудга келтирадиган ҳуқуқий механизмни яратишга катта эътибор берилди. Негаки, бусиз адолатли жамият қуриб бўлмайди. Ана шундай имкониятлар яратилгандан кейингина, ҳар бир инсоннинг тақдири, турмуши, жамиятдаги оўрни унинг ўзига, салоҳиятига, меҳнат қилиш истаги, оқил-у уддабуронлигига боғлиқ бўлади.

Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш масалалари фуқаролик жамиятини ҳақлантиришнинг ажралмас қисмидир. Ватанимиз тарихи гувоҳлик берадики, Ўзбек жамиятида жамоа бўлиб яшашнинг синалган шакли маҳалладир. „Маҳалла“ сузи арабча „Маҳаллун“ сузидан келиб чиққан бўлиб, аҳоли яшайдиган жой, гузар, уй-жой мавзелари деган маънони англатади. Маҳалла шаҳарлар ичидаги кичик ҳудудий бирлик бўлиб, оутмишдан мерос бўлиб келмоқда. Маълум бир маҳаллада истиқомат қилувчи одамлар фақат қуни-қоушничилик ришталари билангина эмас, балки ички тартиб-қоида, маънавий-ахлоқий нормалар, урф-одатлар, анъаналар, умумий манфаатлар ва мажбуриятлар билан ҳам боғлиқдир. Агар Европа мамла-катларидаги шаҳарларда одамлар ижтимоий келиб чиқишига қараб „аслзодалар квартали“, „камбағаллар квартали“ ва ҳоказоларга бўлиниб яшаса, бизнинг Ватанимиздаги маҳаллаларда аҳолининг турли ижтимоий табақалари ёнма-ён яшаб келмоқда.

Маҳалла ҳаётининг жамоа бўлиб яшаш тарзи жамоатчилик асосида фаолият юритадиган ўзини-ўзи бошқариш тизимини келтириб чиқарди. Маҳаллага унинг ҳудудида яшайдиган аҳоли томонидан сайлаб қўйиладиган оқсоқол бошчилик қилган.

Эл ишончига сазовор бўлган оқсоқол катта-ю-кичикнинг бошини қовуштириб, маҳалладошларнинг оғирини енгиллаштириш ишлари билан шугулланарди. Маҳалла оқсоқоли, унинг маслаҳатчилари маҳалладошларнинг туйлари, маъракалари, расм-русумларининг бошида турар, уларни керакли рузгор ашёлари—идиш-товоқ, самовар-чайнақ, стол-стул, курпача-ю дастурхон билан таъминларди. Шунингдек, оилавий низоларни бартараф қилиш, бир-бири билан келишолмай қолган келин ва қайнонанинг орасига тушиш, қуни-қушни уртасидаги келишмовчиликларга ҳакамлик қилиш, бебошроқ ёшларни тартибга чақириш сингари вазифаларни ҳам бажарарди.

Халқимизнинг турмуш тарзи, руҳий-маънавий эҳтиёжидан келиб чиққан бундай жамоатчилик бошқаруви - - маҳалла қумиталари давлат ишларига аралашмаса-да, совет тузуми „маҳалла“ сузини маҳаллийчилик ўзаги деб билар, фаолиятини чеклашга уринарди. Бироқ аҳолининг норозилигига сабабчи бўлмаслик учун маҳаллаларни таққилай олмади, лекин уни жамиятни бошқариш тизимига киритмади. Маҳалла қумиталари ўзининг ҳаётчанлиги туфайли мазкур даврда ҳам ўзини сақлаб қололди. Тошкент шаҳрида ва республиканинг бошқа йирик шаҳарларида унлаб, юзлаб маҳалла қумиталари фаолият юритарди.

Улар аҳолига яшаш жойи, оила таркиби тугрисида маълумотномалар ҳам берарди. Маҳалла оқсоқолига давлат томонидан маош ҳам берилмасди.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, йирик шаҳарларда қад кутарган куп қаватли бинолар, гавжум бўлган турар жой мавзелари, кварталлари маҳалла мақомига эга эмасди, уларда маҳалла қумиталари ҳам тузилмасди. Ниҳоят мустақиллик шарофати билан 1992- йил бошларидан бошлаб бундай мавзе (квартал)ларга ҳам маҳалла мақоми берилиб, уларнинг ҳар бирига жойлашган ҳудудининг тарихий аталишига мос

келадиган номлар қуйилди. Янги маҳаллаларда фуқаролар йиғини утказилиб, маҳалла оқсоқоли ва масул котиблар сайланди.

Собиқ Иттифок даврида Ўзбекистон қишлоқ ва посёлка (шаҳарча)ларида вакиллик бошқарав органлари тузилган бўлиб, улар қишлоқ советлари ёки посёлка советлари деб аталарди ва фаолият юритарди. Мазкур советлар мустақил ҳокимият органи бўлмай, халқ депутатлари туман ёки шаҳар кенгашлари, уларнинг ижроия кумиталарига бўйсунар эди. Ўзбекистон давлат мустақиллиги қулга киритилгач, маҳаллага муносабат тубдан узгарди, маҳаллӣ узим - узи бошқариш тизими тубдан ислоҳ қилинди. Бу борада фуқароларнинг узини-узи бошқариш органлари тизимини давлат ҳокимияти тизимидан ажратиш томон йул тутилди. Биз фуқаролик жамиятини қуришга интиломқдамиз. Бунинг маъноси шуки, давлатчилигимиз ривожлана борган сари бошқарувнинг турли хил вазифаларини бевосита халққа топшириш, яъни узини-узи бошқариш органларини янада ривожлантириш демакдир.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида узини-узи бошқариш органларини шакллантиришнинг ҳуқуқий асослари уз ифодасини топди. Ўзбекистон Конституциясининг 105- моддасида „Шаҳарча, қишлоқ ва овулларда, шунингдек улар таркибидаги маҳаллаларда ҳамда шаҳарлардаги маҳаллаларда фуқароларнинг йиғинлари узини-узи бошқариш органлари бўлиб, улар икки ярим йил муддатга раисни (оқсоқолни) ва унинг маслаҳатчиларини сайлайди“, деб белгилаб қуйилди.

1993- йил 2- сентабрда „Фуқароларнинг узини-узи бошқариш органлари тугрисида“ Ўзбекистон Республикасининг Қонуни қабул қилинди. Унга биноан, қишлоқ, посёлка (шаҳарча)ларда давлат ҳокимияти вакиллик органлари -- қишлоқ, посёлка советлари тузилмайдиган бўлди, уларнинг урнига узини-узи бошқариш органлари — маҳалла кумиталари тузилди. Шундай қилиб, фуқароларнинг узини-узи бошқариш органлари маҳаллий ҳокимият тизимидан ажратилди. Бироқ улар бир-биридан мутлақо ажратилган ҳолда фаолият курсатмайди, уларнинг боглиқ томонлари мавжуд. Улар уртасидаги муносабатларнинг ҳуқуқий асослари „Маҳаллий давлат ҳокимияти тугрисида“ ги қонунда белгилаб қуйилган. Ҳар иккаласи ҳам маҳаллий аҳамиятга молик масалаларни ҳал қилади. Халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар кенгашлари фуқароларнинг узини-узи бошқаришни ривожлантиришга кумаклашади, узини-узи бошқариш органлари фаолиятини йуналтириб туради. Фуқароларнинг узини-узи бошқариш органларини шакллантиришга давлат ҳомийлик қилмоқда. Бу борада Ўзбекистон Президентининг Республика „Маҳалла“ хайрия жамгармасини тузиш тугрисида 1992-йил 12-сентабрдаги ҳамда „Маҳалла“ хайрия жамгармасига маблаг ажратиш тугрисида 1992- йил 8- октабрдаги фармонлари катта ижтимоий аҳамиятга эга бўлди. Давлат ҳомийлигида Республика „Маҳалла“ жамгармаси, вилоят, шаҳар, туман „Маҳалла“ жамгармалари ташкил этилди. Маҳаллалар фаолиятини ёритувчи „Маҳалла“ газетаси (1994- йил) таъсис этилди. Давлатнинг „Маҳалла“ жамгармалари орқали курсатаётган ҳомийлиги маҳалла кумиталарининг уз ҳудудларида истиқомат қилувчи кам таъмин-ланган оилаларга, ногиронларга, ёлғиз кексаларга моддий ёрдам бериш, аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш борасидаги ишларига катта кумакбўлмоқда.

Фуқароларнинг узини-узи бошқариш органларининг ваколатлари, вазифалари Ўзбекистон Республикасининг „Фуқароларнинг узини-узи бошқариш органлари тугрисида“ ги қонунда аниқ белгилаб қуйилган. Фуқароларнинг узини-узи бошқариш органларининг вазифалари:

1. Фуқароларга жамият ва давлат ишларини бошқаришда қатнашиш ҳуқуқини амалга оширишда кумаклашиш;

2.Уз ҳудудларида ижтимоий ва хужалик вазифаларини ҳал қилиш, оммавий-маданий тадбирларни утказиш;

3.Давлат ҳокимияти органларига Ўзбекистон Республикаси қонунларини, Президент ва ҳукумат ҳужжатларини, халқ депутатлари кенгашлари ва ҳокимликларнинг қарорларини бажаришда ёрдамлашиш мақсадида фуқароларни бирлаштириш.

Фуқаролар йиғини коллегиал орган бўлиб, уни раис (оқсоқол) тегишли халқ депутатлари Кенгаши ёки ҳоким билан келишган ҳолда, заруратга қараб чақиради. Фуқаролар йиғини, барча аҳолини йиғиннинг иложи бўлмаган ҳолларда, белгиланган вакиллик меъёрлари асосида утказилади. Раис (оқсоқол), унинг маслаҳатчилари фуқаролар йиғинида сайланади. Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқол) доимий ишловчи бугин. Раис уз маҳкамасига эга бўлиб, унинг миқдори раис уз вазифасини бажаришга имконият яратадиган даражада тузилади.

Ўзбекистонда фуқароларнинг узини-узи бошқариш органларини такомиллаштириш, зарур ҳолатларда йириклаштириш тадбирлари курилмоқда.

2-масала. Маҳалла – (арабча «маҳалла» - жой, ўрин, макон) – Ўзбекистоннинг муайян тарихий шароитларида, асрлар давомида шаклланиб, фаолият кўрсатаётган, аҳоли яшайдиган маъмурий-ҳудудий бирлик, уюшма. Маҳалла ўзини -ўзи бошқарув тизимининг муҳим миллий ижтимоий органи бўлиб, у Ўзбекистондаги ижтимоий ҳаёт тарзининг маҳаллий кўринишдаги шакли ҳамдир.

Маҳаллалар 1917 йилгача бўлган даврда жуда кенг иш олиб бориб, маҳаллий аҳолини бирлаштирувчи, уюштирувчи ташкилий тузилма бўлиб келган. Маҳалла ўзбек халқининг кундалик ижтимоий ҳаётини ва турмушини ташкил қилишда излаб топган ва асрлар давомида такомиллаштириб келган ҳаётий амалидир. Аммо шунга қарамадан, шўролар даврида ҳукмрон тузум ва мафкура маҳаллаларни расман тан олмади. Бироқ аҳолининг чуқур норозиликка сабаб бўлмаслик учун маҳаллаларни тақиқлаб ҳам қўя олмади, уни жамиятни бошқариш тизимига киритмади. Маҳалла ўз моҳияти, фаолияти мазмуни ва шакллари билан шарқона фикрлаш, иш кўриш тарзи каби халқимизнинг ўзига хос фазиалатларини акс эттиради. Маҳаллалар аҳолини аҳил-тотув яшашга, сидқидилдан меҳнат қилишга, касб ўрганишга, шулар орқали ҳаёт кечиришни енгиллаштиришга чақиради.

Маҳалла ва маҳаллий бошқарув социологиясида 2 та муҳим масалага эътибор бермоқ лозим. Булар:

1. Маҳаллий ҳокимият органлари.
2. Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари.

1. Маҳаллий ҳокимият органларига Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 9-104-моддаларига мувофиқ вилоятлар, туманлар ва шаҳарларда ҳамкорлик бошчилик қиладиган халқ депутатлари Кенгашлари ҳокимиятнинг вакиллик органларидир. Улар давлат ва фуқароларнинг манфаатларини кўзлаб ва ваколатларига тааллуқли масалаларни ҳал этадилар. 1993 йил 2 сентябрда «Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида» қонун қабул қилинди. Ўзбекистон Республикасининг 100-моддасига биноан маҳаллий ҳокимият органлари ихтиёрига қўйидагилар киради:

1) Қонунчиликни, ҳуқуқ-тартиботни ва фуқароларнинг ҳавфсизлигини таъминлаш.

2) Ҳудудларни иқтисодий, ижтимоий ва маданий ривожлантириш¹.

3) Маҳаллий бюджетни шакллантириш ва уни ижро этиш, маҳаллий солиқлар, йиғимларни белгилаш, бюджетдан ташқари жамғармаларни ҳосил қилиш.

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т.: «Ўзбекистон», 1999, 24-бет.

- 4) Маҳаллий коммунал хўжаликка раҳбарлик қилиш.
- 5) Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш.
- 6) Фуқаролик ҳолати актларини қайд этиш.
- 7) Норматив ҳужжатларни қабул қилиш ҳамда Ўзбекистон Республикаси қонунларига зид келмайдиган бошқа ваколатларни амалга ошириш.

2. Фуқароларнинг ўзини-ўзи (маҳаллий) бошқариш органлари. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 105-моддасига биноан «Шаҳарча, қишлоқ ва овулларда, шунингдек, улар таркибидаги маҳаллаларда ҳамда шаҳарлардаги маҳаллаларда фуқароларнинг йигинлари ўзини-ўзи бошқариш органлари бўлиб, улар икки ярим йил муддатга раисни (оқсоқолни) ва унинг маслаҳатчиларини сайлайди»¹.

Маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари таркибини фуқаролар йигинлари, хусусан маҳаллалар ташкил этади. Жамиятда ўзини-ўзи бошқарув тизимининг муҳим органи бўлган маҳалла – бу ҳудудий, касбий, турли ёшга оид ва бошқа шу каби турли хил ижтимоий гуруҳларнинг қизиқиши ва иродасини ўзида мужассамлаштириб, уларни ижтимоий ҳаётга жорий қилувчи умумий ҳамда алоҳида ҳолатларни намоён қилади.

Мамлакатимиз Президенти Ислом Каримов «Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда» асарида таъкидланганидек, «Маҳаллий ҳокимият органлари ва фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари бажарадиган вазифалар доирасини кенгайтириш, уларга давлат ваколатларининг бир қисмини босқичма-босқич топшириш лозим. Бунда энг муҳими, аҳолининг касб ва ижтимоий таркиби манфаатларини янада тўлароқ ифодалаш ва ҳимоя қилишда нодавлат, жамоат тузилмаларининг ҳуқуқ ва мавқеиларини ошириш даркор. «Кучли давлатдан кучли фуқаролик жамияти сари» деган сиёсий қурилиш дастурининг моҳияти ана шунда яққол намоён бўлади. Айнан шундай ёндошув фуқароларнинг ўзларига-ўзлари ҳаёти ва бутун жамият ҳаётини бошқаришда ва тенг ташкил этишда кенг иштирок этиш учун имконият яратади»².

Шу боисдан ҳам маҳалла ва маҳаллий бошқарув социологияси айнан ана шу фуқароларнинг ўзини ўзи маҳаллий бошқариш органлари фаолиятини ва унинг ижтимоий жиҳатини таҳлил қилади.

Демак, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқаришнинг маҳаллий куйи органи бўлган маҳалланинг аввало ҳуқуқий асослари қуйидаги жиҳатлар билан белгиланади:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси (айнан 21 – боб 105 – моддада у ўз ифодасини топган).
2. 1993 йил 2 сентябрда Олий Кенгаш томонидан қабул қилинган «Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида» ги қонун.
3. 1999 йил 14 – 15 апрелда Олий Мажлис томонидан «Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида» ги қонуннинг янги таҳрири унинг асосий мақсад ва вазифаларини, ижтимоий моҳиятини ифода қилиб берган.

Мустақиллик йилларида маҳаллаларга бўлган муносабат тубдан ўзгарди. 1992 йил 12 сентябрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Республика «Маҳалла» хайрия жамғармасини тузиш тўғрисида» ги Фармони қабул қилинди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 17 октябрда «Республика «Маҳалла» хайрия жамғармаси фаолиятини ташкил этиш масалалари тўғрисида» ги 480-сонли қарори қабул қилинди. 1992 йили Республикамізда 8 мингга яқин, Тошкентда 279 маҳалла мавжуд эди. 1993-1994 йилларда мамлакатимизда 12 мингдан ортиқ маҳалла

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т.: «Ўзбекистон», 1999, 25-бет.

² Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қулимиз билан қураимиз. Т.7. – Т.: «Ўзбекистон», 1999, 389-бет.

қўмиталари тузилди. 2000 йилга келиб Ўзбекистонда 13 мингдан ортиқ, Тошкент шаҳрида эса 481 дан кўпроқ маҳалла фаолият юрита бошлади. «Оила-маҳалла-мактаб» концепцияси ҳамкорлик дастури ишлаб чиқилди. Бу бошқа давлатларда учрамайдиган ноёб дастурдир.

1999 йил 14 апрелдаги «Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги янги таҳрирдаги қонуннинг 7-моддасига мувофиқ:

- 1) бозор иқтисодиёти шароитида маҳаллалар фаолияти эркинлаштирилди;
- 2) маҳаллалар ҳокимият тизимидан чиқарилди;
- 3) қатор имтиёзлар берилди;
- 4) боқимандалик кайфиятидан озод этилди¹;
- 5) «Кучли давлатдан кучли фуқаролик жамият сари» қадам ташланади.

Натижада маҳаллаларда одолатли, демократик жамиятнинг негизига айланиб бормоқда.

Демак, маҳаллалар ўзини-ўзи бошқарув тизимида қуйидаги ижтимоий вазифаларни, функцияларни бажариб келмоқда:

1. Маҳалла – она маскан. Оила кўз очиб кўрган даргоҳ бўлса, маҳалла Ватан ичидаги Ватандир. Ватан – энг олий қадриятдир.

2. Маҳалла – аввало соғлом ижтимоий муҳитдир. Бу ерда кучли таъсирга эга бўлган жамоатчилик фикри маҳалла аҳлининг ҳуқ-атвори, ўзаро муносабатларни адолат ва маънавий мезонлар асосида тартибга солиб туради. Шу маънода маҳалла, Президентимиз Ислом Каримов таъбири билан айтганда ҳақиқий демократик дарсхонасидир.

3. Маҳалла – таянч маркази. Кам таъминланган, кўп болали оилалар, ёлғиз кексалар ва ҳ.к. таянчи ҳисобланиб келмоқда.

4. Маҳалла – маънавий-ахлоқий қадриятлар, анъаналар маскани.

5. Маҳалла ёшларни касб-корга йўналтирувчи, ишсизларни меҳнат билан таъминловчи ижтимоий ҳимоя ҳамдир.

6. Маҳалла – тарбия маскани. Бир болага етти қўшни ота-она

7. Маҳалла – оила тинч-тотувлигини, жипслигини мустаҳкамлайдиган жой. Отанг – маҳалла, онанг – маҳалла ибораси деб бежиж айтилмаган.

Умуман, маҳаллалар ўз ҳудудида ишлаб чиқаришни ташкил этиши, кичик корхоналар очиши, ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотни сотиши, унинг бир қисмини маҳалладаги эҳтиёжмандларга бепул тарқатиш, ўз ҳудудидаги аҳолини иш билан таъминлаши, аҳолига маданий-маиший хизмат кўрсатиши мумкин.

Ҳозирги пайтда маҳалла қўмиталари, бозор иқтисоди қонунлари асосида, ўз ишларини ташкил қилишлари учун барча имкониятлар очиб берилди. Улар олди-сотди, тўй-марака маросимлари ўтказиш, хашарлар уюштириш, маҳалладаги оилавий низоларни бартараф этиш, беморлар ҳолидан хабар олиш ишлари билан шугулланадилар. Кўпчилик маҳаллаларнинг ўз масжиди бор, турли маъракалар учун керакли ашёлар (дошқозон, палос, идиш-товоқ, чойнак-пиёла, тобут ва бошқалар) мавжуд. Эндиликда ҳар бир маҳалла ўз маданий марказини куриб, шу ерда чойхона, нонвойхона, сут-қатиқ дўкони, турли ўйинлар масканига эга бўлмоқда. Маҳалла қўмитаси - ташаббускор жамият ташкилотидир. Маҳаллада хўжалик ва маданий қурилиш, унинг ҳудудини ободонлаштириш, уй-жойларни ва ҳудуддаги шаҳар хўжалигини сақлаш, озодаликни таъмин этишда, омма куч-гайратини бунёдкорликка

¹ Халк сузи. 2001 йил 4 декабрь.

йўналитиришда муҳим аҳамият касб этмоқда. Маҳаллаларнинг иш фаолияти хорижий мамлакатларнинг диққат эътиборига тушмоқда.¹

3-масала. Маҳалла бошқарув тизимида муҳим аҳамиятга эга бўлган субъект тушунчасига эътибор қаратишлик илмий мазмун касб этади. Маҳалла субъектининг ўзига хос хусусиятини ундаги бошқарув функцияси бажаради. Чунки айнан шу функция орқали маҳалланинг самарали иш фаолияти намоён бўлади. Хар бир маҳала ўзига хос географик жойлашувга, ўзига хос турмуш тарзига эга бўлганлигидан келиб чиқиб, бу муҳим маконда истикомат қилаётган аҳолининг турли миллатга ёки бир миллатга мансублигидан асосланиб, хар бир маҳалланинг ўз ижтимоий – иқтисодий ривожланиш дастурини яратиш мақсадга мувофиқ. Маҳала бугунги кунда фуқароларнинг муштарак фаолиятини, уларни жамиятнинг турли доирадалар ижтимоий муносабатларини, давлат ва жамият бошқарув структурасини ташкил этишдаги ҳамда ижтимоий жамоаларнинг фаолиятини таъминловчи ва шу билан биргаликда ўз аъзоларининг ижтимоий масалар борасидаги саволларига жавоб беришдаги иштирокини белгилайди. Кузатишлар ва олиб борилган тадқиқотлар асосида Ўзбекистон ҳудудида маҳаллаларнинг қуйидаги 4 та асосий қисмига ажратиш мумкин:

- 1) Шаҳарлардаги анъанавий маҳаллалар
- 2) Шаҳарлардаги кавртал маҳаллалар
- 3) Шаҳарчалардаги маҳаллалар
- 4) Кишлоқ маҳаллалари

Маҳаллалар ижтимоий ҳаётида қуйидаги вазфаларни бажаради:

1. Оила муҳофазаси
2. Ободонлаштириш, кўкаламзорлаштириш ва тозалик
3. Ижтимоий ҳимояда фаол иштирок этиш.
4. Маънавият ва ижтимоий ҳуқуқни шакллантириш.
5. Сиёсий фаолликни ошириш ва хоказо.

Социолог П.А.Сорокин фикрича, «Инсон ижтимоий организм бўлиб, табиатдаги барча тирик организм сингари яшаш учун муҳим бўлган барча шароитлар эҳтиёж сезади». Ҳукуматимиз томонидан маҳалла масаласига эҳтибор қаратилаётганлигининг сабабларидан бири у ижтимоий алоқадорликни шакллантирувчи ва кишиларни ижтимоий гуруҳ сифатида боғловчи жараёнларнинг мавжудлигидир. Бу жараёнлар: а) индивидлар, б) муносабатлар, в) ташаббускорлик. Бу ҳолатлар кишиларни янада жипслаштиради.

4-масала. Фуқароларнинг ўз-ўзини бошқаруви масалалари демократиянинг ажралмас қисми бўлиб, у халқ ҳокимиятини амалга ошириш билан чамбарчас боғлиқдир. Ўзбекистон Республикаси демократик давлат қуриш сари одимлар экан, бу таърифни характерловчи ҳамма хусусиятларга жавоб бериши керак. Бинобарин, фуқаролик жамиятини қуриш бир қанча ваколатли вазифаларни давлатдан маҳаллий ҳокимият органларига, жамоа тузилмаларига ва фуқароларнинг ўзини- ўзи бошқариш органларига босқичма-босқич топширишни кузда тутди. Янги тегишли қонунлар қабул қилинган, фуқароларнинг ўзини- ўзи бошқариш органлари ваколатлари анча кенгайди.

Эндиги муҳим вазифа ана шу ваколатларни амалга оширишнинг таъсирчан механизмини яратишдир. Ҳуш, "маҳаллий аҳамиятга" эга вазифалар нима дегани?

¹ Абдуллаев М. ва бош. Муштараклик. Илоҳий-оммабоп лугат. Тошкент: «Шарқ», 1998, 113-114-бетлар.

давлат ишларига уларнинг алоқаси қанақа? "Маҳаллий аҳамиятга молик" масалаларнинг маълум доираси жойларда уз ечимини топиб, давлат "биносининг" юқори қаватларида содир буладиган ишлар доирасидан фарқ қилади. Демак, маълум доирада ҳал этиладиган юмушларнинг мавжудлигини тан олиш керак. Бирок, уларни ҳал қилиш ҳам давлат вазифасига қиради. Чунки бошқарувчи тизим сифатида давлат ҳам умумдавлат, ҳам маҳаллий ишларни амалга оширади. Маҳаллий ишлар сирасига асосан ҳал этилишдаги бевосита натижалари маълум ҳудудий бирлик манфаатлари билан чегараланган ишлар қиради. Охир-оқибатда бундай ишларнинг натижалари умумдавлат ишларига ҳам таъсир қилади, албатта. Масалан, халқ, таълимига оид натижалар иқтисодиётнинг турли соҳалари учун мутахассислар тайёрлаш сифатига таъсир этиш баробарида хужаликлар фаолияти яқунларини ҳам четлаб ўтмайди. Ҳудди шу ҳолни соғлиқни сақлаш, экология ва ҳатто коммунал хужалиги билан биргаликда маҳаллий ободонлаштириш соҳаларида ҳам кузатиш мумкин.

Қадимги юнонлар демократия терминини ишлаб чиққанларида табиий-ижтимоий жараёнга эътиборни қаратган эдилар. Яъни кишилар ўзлари яшаётган жойга ҳос бўлган имкониятларни яратадилар. Демак, демократия - бу халқ ҳокимияти ёки халқ бошқарувчи сифатида оммани турли табақалари ижтимоий фаоллигини тақозо этади. Ўз-ўзидан равшанки, халқ иштирок этадиган ва ўз ижтимоий моҳиятини мумкин қадар тўла намоён эта оладиган халқчил тизим - бу ўзини ўзи бошқарув тизимидир. Халқ бошқарув тизимида фаол иштирок этар экан, у ўзининг ижтимоий-сиёсий фаолиятини ошириб боради, демак у жамиятнинг маънавий ва идтимоий ҳаётига кириб боради. Ҳамда тобора уни жамият тараққиёти ва раванки ўйлантриб қўяди.

Шахснинг ижтимоий муносабатларига киришиши йиғилиб қолган муаммолар ҳамда ҳар хил воқеликлар ва тафсилотлар тўғрисида ҳукм юритиш ёки ҳулоса чиқариш имкониятини беради. Бу ҳолат ўз навбатида фуқароларнинг сиёсий фаоллик ролини ортиб бориши учун замин хизматини бажаради. Кузатишлар шуни кўрсатадики, яъни маҳалла муносабатларида барча қатламлардаги кишиларнинг иштирок этиши бир текис ҳолда кечади. Бу эса жамиятда ўрта қатлам муносабатларига киришиш оқибатида маҳалланинг одамлар ҳаётига яқинлиги, аҳоли турмуш тарзи ва қурулдилик ҳаёти билан уйғунлиги кўп жиҳатдан жамиятда демократик жараёнларни чуқурлаштириш имкониятларини янада тезлаштиради.

Одмиларнинг ҳатти-ҳаракати, воқеликка ва ҳар қандай янгиликка нисбатан муносабати, энг аввало юксак ахлоқ-одоб, шарқона вазминлик, ота-боболаримизга ҳос мулоҳазаамандлик, қийин ва мураккаб вазиятларда шахсий манфаатлардан умумдавлат ва умумхалқ манфаатларини устун қўйиш, жамоа учун яшаш каби инсоний фазилатларга қаратилган. Бу ва шунга ўхшаган миллий қадриятлар даражасига кўтарилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси «Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида»(1999) янги таҳрирдаги қонуннинг 6-моддасида айтилгандек, «Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари фаолиятининг асосий принциплари демократизм, ошқоралик, ижтимоий адолат, инсонпарварлик, маҳаллий аҳамиятга молик масалаларни ечишда мустақиллик, жамоатчилик асосида ўзаро ёрдам»¹ деб белгиланган. Айтиш мумкинки, Ўзбекистонда амалга оширилаётган маҳалла демократияси, унинг халқ ҳаётига яқинлиги, аҳоли турмуш тарзи ва қурулдилик ҳаёти

¹ Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Қонуни. «Постда» газетаси. 1999 йил 22 январ.

билан уйғунлиги сабабли кундалик ҳаёт тарзимизда қайтадан қарор топаётган бошқарув тизими сифатида ўз ифодасини топмоқда.

Жамият тараққиётидаги ҳар қандай ўзгаришлар, янгликлар, айниқса инсоният ривожига катт туртки берадиган жараёнлар, кашфиётлар ўзи-ўзидан юз бермайди. Бунинг учун аввало асрий анъаналар, тегишли шарт-шароитлар, тафаккур мактаби, маданий-маънавий муҳит мавжуд бўлмоғи лозим. Иқтисодий тараққиёт суръатлари авж олган сари одимларнинг маърифатга интилиши ҳам кучайиб бориши зарур.

Ўзбекистон Республикасининг асосий куч-қудратининг манбаи- бу халқимизнинг умуминсоний қадриятларига содиқ қолганлигидир. Ўзбекистондаги ана шундай умуминсоний қадриятларга сарчашмаларидан бири маҳалла тизим юқорида тўхталиб ўтган эдик. Унинг нуфузини ошириш, ижтимоий сиёсий Президентимиз И.Каримов «Туркистон» газетаси мухбири берган саволларига – «Маҳалла, таъбир жоиз бўлса, кишилиқ жамиятида алоҳида тарбиявий аҳамиятга молик бўлган ўзига хос маскандир дейиш мумкин. Бу ноёб тажриба аҳолининг маҳалла бўлиб яша тарзи жаҳоннинг бошқа мамлакатларида кам учрайди. Шунинг учун ҳам инсонни жамияти билан бирга яшашга ўргатадиган, шу руҳда тарбиялайдиган бирламчи бекиёс макон – бу маҳалладир», деб жавоб қайтариши ушбу тизимнинг оммабоп жараёнга айлантириш айти муддао эканлиги тўғрисидаги гоёя деб ифодаласа бўлади.

Маҳаллийчилик ҳақида. Маҳаллийчилик – бу уруғ аймоқчилик феодализм жамиятларига хос бўлиб бу қон қариндошлиқ алоқалари билан боғланган одимларнинг бирлигидир. Уруғ жамоаси ўз бошлигининг номи билан аталади. Бу эса аъзолари учун обрўли одам ҳисоланади, уруғнинг манфаатларини жамоасининг нисбатан маҳуд одамидан ташқари ифодалар эди. Айнан уруғ аймоқ ўз аъзоларини ҳимоя этар, ула а ҳомийлик қилар ва ёрдам беради.

Маҳаллийчилик – миллий давлатчиликнинг зидидир... Бир японшунос «Японлар орасида ҳам ўзаро рақобат кучли. Бир-бирлари билан келишмовчиликлар бўлиб туради. Аммо масала япония манфаатларига бориб тақалгудек бўлса ҳозиргина бир - бирларига қарама-қарши бўлиб турган икки япон кишиси бирлашиб, давлат, миллат манфаатлари учун мустаҳкам ҳимоявий бирликни намоёниш этадилар» деб ёзган эди.

Демак ҳулоса қилиб айтганда маҳаллийчилик таҳдиди қуйидагилардан иборат:

1. Республика миқёсида – вилоятлараро бўлинишига олиб келиш мумкин.
2. Вилоятларда – туманлараро бўлинишга йўл очади.
3. Шаҳар туман даражасида – маҳаллалар, жамоа хўжаликлари орасида бўлинишга олиб келади.
4. Маҳаллий даражада: қишлоқлараро бўлиниш юз бериши мумкин.
5. Жамоа хўжалиги бўйича – уруғлараро бўлиниш.
6. Қариндошлиқ белгиларига қараб бўлиниш.
7. «МЕН» нинг (шахсий) манфаатидан келиб чиқиб бўлиниш қабиладар.

Маҳаллийчилик – миллий давлат вужудга кириб олиши мумкин бўлган рақ ҳужайрасига ўхшайди. Чунки:

1) Давлат иқтисодий қудратининг бир нечта гуруҳ кишилари томонидан сўриб, ўгирланиши, талон-тарож қилинишини ҳимоя қилади.¹

2) Ўзбек халқи ичида ўзаро бегоналиқ уруғларини кўкартиради.

3) Буюк ишларнинг ўртамиёна кадрларга топширилишига, истедодли кадрларнинг майда-чуйда ишлар билан ўралашиб қўйилишига олиб келади.

¹ Хуррият. 1998 йил 4 феврал

4) Организм – давлат кучсизлашади, ислохот сусаяди.

Шу боисдан ҳам Президентимиз Ислом Каримов ана шу маҳаллийчиликка қарши кураш масаласи ҳар доим кўрсатиб келмоқда. «Лекин, - деган эди у, - қариндош-уруғчилик, ҳудудий ёки этник принциплар асосида давлат тузилмаларда тор гуруҳчилик манфаатлари билан иш кўрадиган, айнан шу манфаатларини биринчи ўрнига қўядиган уюшмалар (кўпинча норасмий уюшмалар) умумий ишга, умумдавлат, умумхалқ манфаатларига зарар келтирадиган ҳолда шаклланиб, ўз мақсадларига эришиш учун аъзоларини мавжуд давлат, ҳокимият ва бошқа погоналарда юқори кўратишга ҳаракат қилар экан, бу ҳол хавфли бўлиб қолади. Ана шунда жамиятнинг барқарорлиги ва хавфсизлигига реал таҳдид солувчи маҳаллийчилиги ва уруғ-аймоқчилик ҳақида гапиришга тўғри келади».¹

Биз адолатли, демократик давлат ва фуқаролик жамияти курмоқчи эканмиз, жамоатчиликнинг ижтимоий ва сиёсий фаоллигини оширишимиз, лоқайдликни бартараф қилишимиз зарур.

Собиқ Иттифок даврида ҳамма соҳаларнинг марказлашган тарзда давлат томонидан берилган буйруқ ва кўрсатмалар орқали бошқарилиши жамиятда бепарволик, масъулиятсизлик каби салбий иллатларнинг шаклланишига сабаб бўлди. Жамият, давлат бу каби салбий иллатларни йўқотмай, ўз фикрига эга бўлган, эркин фикрловчи ёшларни тарбияламай туриб мақсадга ва тараққиётга эриша олмаймиз. Шу сабабли ҳозирги кунда иқтидорли ёшларни қўллаб-қувватлашга, таълим-тарбия тизимини туб ислоҳ қилишга давлатимиз томонидан катта эътибор берилмоқда.

Бўлиб ўтган сайловларда, хусусан 1999 йил 5 декабрдаги Олий Мажлисга ва 2000 йил 9 январда Ўзбекистон Президентини сайлашда, шунингдек, 2002 йил 27 январда ўтакилган референдумда икки палатали парламент тузиш гоёси, Ўзбекистон Республикаси Президентининг конституциявий ваколат муддатини 7 йиллик қилиб белгилаш жараёнида кенг жамоатчиликнинг фаол иштирок этиши, мамлакатнинг келажаги кимларнинг қўлига топширилишини англаган ҳолда ўз номзодларини кўрсатишлари Мустақил Ўзбекистоннинг бўл\усидаги тараққиёти, жамият аъзоларининг манфаатларининг нечоғлик қондирилиши, ҳуқуқий давлатчилик асосларининг яратилиши ана шунга ва яна бир бор жамоатчиликнинг онгли иштирокига боғлиқдир.

Президентимиз И. А. Каримов таъкидлаб кўрсатганларидек, “Ўз-ўзини бошқаришнинг ҳалқимиз анъаналари ва қадриятларига жуда хос бўлган усули — маҳаллалар тизими сўнгги йилларда жуда катта нуфузга эга бўлиб бормоқда... Энг адолатли муҳит, энг адолатли ижтимоий шароит, вазият фақат маҳаллада бўлиши мумкин. Ҳеч бир корхона, ҳеч бир давлат идораси ёки жамоат ташкилоти бу борада маҳалла билан тенглаша олмайди»¹.

Назорат ва муҳокама учун саволлар:

1. Маҳалла бошқаруви деганда нимани тушунасан ?
2. Маҳаллий бошқарув социологиясида асосий масалалари таърифи?
3. Ўзбекистонда жамоатчилик фикрини ўрганиш соҳасида қандай ишлар амалга оширилмоқда?
4. Маҳалладаги ижтимоий муаммолар?
5. Маҳалла субъекти ва унинг қурилишлари?
6. Ўз-ўзини бошқариш органларининг таркиби?

¹ Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йулида. «Ўзбекистон», 1998 й. 98-бет

¹ Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан колсин. Т.2. – Т.: «Ўзбекистон», 1996, 281-бет.

7. Махалланинг маънавий ҳолатини изохланг?
8. Ўзбекистонда Ижтимоий жамоатчилик фикрини ўрганиш мақсади фаолияти ҳақида нима биласиз?

МАЪНАВИЙ ҲАЁТ СОЦИОЛОГИЯСИ.

Режа:

1. Фан ва дин социологияси
2. Маданият ва ахлоқ социологияси

Таянч иборалар

Ижтимоий муносабат, интерпретация, кооперация, механик бирдамлик, органик бирдамлик, таназзул, рецептив, бегоналашув, фан социологияси, фан методлари, инновацион технология, атеизм, дунё динлари, ақидапарастлик, маърифатчилик ҳаракати, фуқаролик динлари, маданият тушунчаси, маданий статика, маданий динамика, маданият комплекси, элитар маданият, ахлоқ тушунчаси, жамоатчилик фикри, ахлоқ категориялари.

Адабиётлар

1-масала. Фаннинг табиат ҳамда жамият ҳаётидаги урни ва роли бек.иёс булиб, инсон фаолиятининг ижтимоий функциясини, дунёқарашини, ижтимоийлашув жараёнларидаги иштирокини, унинг сиёсатда, маданиятда, таълимдаги таъсир кучини ўрганиш масалаларини узининг тадқиқот предмети сифатида белгилайди.

Фан социологияси мазкур тадқиқот йўналишларининг функционал тизимини кенгрок, ижтимоий доираларда ишга туширади, шунингдек, назарий жихатдан асослаб беради, амалий фаолиятларни режалаштиради ва бошқарув микёсида мавжуд ташкилий формаларни оптималлаштириш йўли билан ривожлантиради.

Фани ва уни ташкил этувчи тизимий ҳамда таркибий жихатларнинг функционал тахлили амалий социологиянинг методлари: суров, анкеталаштириш, тест, статистик маълумотларни қайта ишлаш ва ҳ. к. ларга таяниб амалга оширилиши мумкин. Бунда илмий фаолиятни юзага чиқариш усуллари, яъни маблаг билан таъминлаш тизими, штат жадваллари, илмий кадрларни тайёрлаш схемаси аниқ, курсатилиши зарур. Зеро, фан социологияси тадқиқот масалаларининг оқилона қурилишини қулай вариантларда жамлаш, расолаштириш, иш вақтини таксимлаш, жамоа сонини аниқлаш, илмий ходимларнинг ёш жихатдан тартиби, уларнинг психологик жихатдан мослиги ва ҳ.к.ларни аниқ баён қилади.

Бозор иқтисодиёти сиёсатининг ижтимоий ҳаётга кириб келиши фанга ҳам ўз таъсирини утказди. Бирок, янги ислохотларнинг амалга оширилиши турли ижтимоий табақаларда турлича кечаётганлиги, жамиятнинг янги муносабатларга қуникиши жуда секин кечаётганлиги сабабли ҳар бир соҳада, шу жумладан, фанда ҳам талай қийинчиликларни юзага келтирмоқда. Холбуки, ҳар бир фан учун керакли маълумотларни туплаш, тахлил этиш, тузатиш, ҳисобот тайёрлаш социология предмети орқали амалга оширилади.

Жамиятнинг қутилмаган инкироз палласига тушиб қоишига йўл қўймаслик борасида фан социологияси қучли маънавий таъсир этувчи манбага айланиши, утиш

даврида динамизм рухида шиддатли суръатлар билан иш юритмоги зарур. Фан социологияси жахон микёсида кенг камровли мулохазаларга сабаб булмокда. Айниқса, 1970 йиллардан бошлаб А.А. Зворыкин (Россия) бу муаммоларни хал килишга куп уринди. Лекин тоталитар режим, ижтимоий-сиёсий муносабатлардаги бюрократизм окибатида бу масалалар хал этилмай колди. Вахоланки, турли хил муаммоларни социологик урганиш натижаларидан хоозирги бозор муносабатлари шароитида хам унумли фойдаланиш мумкин. Ижтимоий-психологик муаммолар илмий жамоа ва муассасалар доирасида хал килиниши лозим. Жамоа ва индивидуал меҳнат килиш, илмий фаолиятда илмий ходимнинг шахс сифатидаги роли, фан учун мутахассислар тайёрлаш, уларнинг етуклигини таъминлаш ва такомиллаштириш каби масалалар фан социологияси учун марказий муаммолардан хисобланади.

Фан социологиясига каратилган асосий эътиборни жахон микёсида АК,Ш давлати мисолида кенг эътироф этиш мумкин. Америкалик социолог Ж. Жиллин: «Америка, гражданлар уруши туфайли бузилган ижтимоий-сиёсий тартибларни тиклаш учун, фикрлайдиган шахсларга ва ижтимоий фикр билан хисоблашувчи фукараларга кучли эҳтиёж сизди», деб шархлайди. Америка биринчилар каторида социологик методлар асосида иш тутиш тартибларини илмий муассасаларга кенг ёйди. Социология фани тизимлашган тарзда сиёсий арбоблар ва ишбилармонлар мадади туфайли тез ва жадал ривожланди.

Фан соҳосида социология методларининг тадбики, XIX аср охирида социология муаммоларига бағишланган тармок журналининг чиқиши билан бошланди. 1895 йил Чикаго университетидан «Амерка социология журнали» журнали чиқиши факат фан соҳасида эмас, балки сиёсат ва иқтисод соҳаларида хам муҳим воқеа булди. Журнал узининг асосий максadini куйидагича ифодалаган эди:

- 1) ижтимоий концепциялар ва назариялар учун фонд ташкил этиш;
- 2) социологияни мустақил илмий фан предмети сифатида тан олиш;
- 3) социологияни умумий моддий фаровонликка кумаклашишга хизмат килдириш;

Хар кандай «уиламай мантикий фикрловчи»ларга карши иш олиб бориш.

Шуни айтиш жоизки, мутахассис илмий ходимларнинг бошка соҳаларга ишга кетиб қолиши, яъни илмий потенциалнинг бузилиши фанни хар томонлама тахлил ривожланиш йулларини излашга мажбур килади. Бинобарин, илмий потенциалнинг сони ва сифати фан ривожининг боскичи ва натижасига бевосита таъсир килади.

Ходимларни турли хил тамойилларга асосан куйидагича баҳолаш мумкин:

Мутахассислик мезони. Бунда мутахассис илмий ходимларнинг фан тармоклари ва мутахассислиги буйича таксимланиши ифодаланади.

Институционал мезон. Бунга илмий даражали мутахассисларнинг фан тармоклари, ижтимоий институтларга таксимланиши киради. Уз навбатида институционал кисмларни:

- а) олий укув юртлари;
- б) ФА нинг илмий тадқиқот институтлари;
- в) тармок. вазирликларининг олий укув юртлари ва тадқиқот институтлари;
- г) бошқарув тизимлари (хукук-тартибот, ижрочи, суд органлари);
- д) молия-хужалик ташкилотлари ва тизимлари ташкил этади.

3. Илмий фаолият ва узига хослик мезони. Бунда касбий маълумоти узгача, лекин фан соҳасида (специфика — узига хос хусусиятга эга булган) мутахассис хисобланган ходимлар хусусида тахлил килинади.

4. Демография — этник мезон. Бунда ходим демографик, ёш, жинс, этник, миллий ва х.к. белгилари оркали ифодаланади.

5. *Регионал мезон.* Фан соҳасидаги илмий ходимнинг ҳудудий минтака буйича таксимланиши киради.

Илмий ходимни баҳолашда унинг илмий даражаси ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлмаса-да, у тайёрлаган диссертация фан учун аҳамиятли, шу соҳага киритилган илмий ҳиссаси деб тушунилади.

Шахснинг шаклланиши учун кадрлар билан узлуксиз, комплекс равишда қуйидаги тартибда иш олиб бориш зарур:

мафкуравий фаолиятларни такомиллаштириш;

кадрларни илмий-тадқиқот режалари буйича тугри таксимлаш;

юқори илмий маънавиядаги мутахассис кадрлар тайёрлашни йулга қуйиш;

илмий тадқиқот ишлари натижалари билан давлат — жамият талабларини бажариш ва илмий ходимларнинг шахсий эҳтиёжларини тула қондириш;

жадал суръатларда кадрларларни тайёрлаш ва устириш учун ишлаб чиқариш корхоналари билан биргаликда иш олиб бориш.

Илмий ходимларнинг ижодкорлик қобилиятини устиришда раҳбарларнинг бошқарув қобилияти ҳал қилувчи роль уйнайди. Жамоа ва ҳар бир илмий ходимнинг ижодкорлик қобилиятини 'шакллантириш учун раҳбар билан ходимлар уртасида узаро] ишончга таянган ҳамкорлик муносабати урнатилиши зарур. Жамоа билан ходимларнинг иш натижалари самараси мунтазам баҳолаб борилиши лозим. Бунда:

иш натижаларининг ҳилма ҳил соҳалар учун аҳамият қасб этишини англаш керак;

раҳбарлик томонидан жамоанинг эришган ютуқларини мунтазам баҳолаб бориш орқали маънавий-психологик муҳитни яхшилаш лозим;

юқори савияда бажарилган ишларни муносиб равишда тақдирлаш, қолганларига керакли бўлган шароитни яратиш, яхши натижага келтириш;

баҳолашни маҳорат билан юқори малақада, мунтазам, вақтида, асосли тарзда олиб бориш зарур.

«Илм масканларида факатгина фикр эркинлиги, чинакам ижод ва изланиш ҳукмрон бўлмоғи зарур»,

Илмий фаолиятнинг самарали олиб борилишида оммавий ахборот воситалари етакчи роль уйнайди. Холбуки, у ёки бу корпорациянинг илмий, ишлаб чиқариш соҳаларидаги, ҳаёт тарзидаги таъсирини ифодалаш, ижтимоий фикрни тугри баён этиш, самарали ишларни оммалаштириш ижтимоий-иктисодий муаммолар ҳал қилиниши сиёсатини тулик олиб боришнинг асосий йулдир. Бунда асосий диққат илмий элитага қаратилади] (элита - илмий муҳитнинг энг сара намояндалари, давлат сиёсатида дастурий, молиявий таъминот ва ҳуқуқий масалалар ҳал қилинишида иштирок этувчи юқори лавозимдаги олимлар киради).

Муҳим илмий йуналишга ҳомийлик қилиш концепциясида мамлакатдаги мавжуд иқтисодий қийинчиликларга фаннинг баъзи бир зарурий фундаментал йуналишлари давлат томонидан ёрдам берилиши қўзда тутилади. Натижада фанда муайян жиддий институционал ва иқтисодий жихатдан объектив зарурат қилиб чиқиши мумкин. Фаннинг иқтисодиётида реформаланиши, мослашуви зарур бўлиб, бу уз урнида фан тармоқлари ва соҳаларининг нечоғли макбул ривожлантирилишига боғлиқ. Демак зарурий илмий йуналишларни аввал назарий, сунгра институционал шаклда, хуқуқий асосда таъминотини режалаштириш йулга қуйилади.

Давлат бошқаруви таъминоти илмий йуналиш доирасидаги мактабларнинг ҳозирги қўнда факат «омон» қолиши учун балки жаҳон андозалари буйича замонавий талаб ва тақлифга мос равишда барпо қилинишига қўмаклашиши керак. Зеро воқеликни умумий ва тадбиқий изчилликда тасвирлаш объектив тараккиёт

конунларини очиб бериш, илмий фаолиятда моддий - техника ва информацион таъминловни мухтасар тарзда таҳлил қилиш имкониятини тугдиради.

Таъкидлаш жоизки, фан ва илмий муассасалар миллий истиклол гоёсини ҳаётга сингдиришда муҳим урин тутади. Фан социологияси айниқса "Мафкуралар қурашининг жаҳоншумул жараёнини урганиш, унинг мониторинги, бу қурашнинг умумбашарий ва минтакавий муаммоларини аниқлаш, мафкуравий таҳдидлар ва уларга қарши қурашнинг самарали йўллари ҳақидаги илмий асосланган тавсияларни ишлаб чиқишда¹ ҳам муҳим рол уйнайди.

Ижтимоий ҳаётнинг муҳим жабгаси бўлган дин ва диний эътиқод масаласи социология фанининг муҳим объектларидан бири ҳисобланади. Социология ҷамият ҳаётини урганар экан, шу ҳаётнинг муҳим таркибий қисми бўлган ва айни пайтда унга қучли таъсир утқазувчи омил — дин доимо унинг диққат марказида бўлган. Социология фанининг асосчиси ҳисобланувчи О.Конт ҷамият тараккиётини даврларга бўлар экан, асосий мезонлардан бири сифатида динга мурожаат қилади. Унинг таснифида инсоният уз ривожиди уч босқични босиб утади. Бўлар қуйидагилар: теологик, метафизик ва илмий босқичлар. Конт фикрича, ҳар учала босқичда ҳам дин муайян роль уйнайди.

Диннинг ижтимоий ҳаётдаги урни ва ролини таҳлил қилиш учун, аввало, дин узинима? деган саволга ҷавоб топиш керак. Бу савол жунгина туюлса унга ҷавоб бериш анча мураккаб, Бу саволга диншунослик, социология ва фалсафадаги турли оқиимлар турлича ҷавоб берадилар. Бу ҷавобларнинг аксарияти эса бир-бирига зид ва бир-бирини инкор қилади.

Шуролар даврида чиқарилган фалсафа ва атеизмга оид адабиётларда дин воқеликнинг қишилар онгидаги фантастик инъикоси, деб таърифланган ва у халқ учун афъюн, деб эълон қилинганди. Бу адабиётларда диннинг асосий белгиларидан бири илохий қучга, яъни худога ишониш, деб белгиланарди. Холбуки, дунёда шундай динлар борки, уларда худо тушунчаси умуман йўқ. Социология ва диншуносликка оид мавжуд адабиётларни таҳлил қилиш уларда динга қуплаб таърифлар берилганини қурсатади. Биз бу таърифлар қаторига яна биттасини қушиш урнига диннинг узига хос белгиларини санаб утмоқчимиз. Улар қуйидагилар:

I. Муайян эътиқод ва таълимотнинг мавжудлиги. Ҳар бир дин дунёни уз нуктаи назарча изохлайди ва ишонувчиларда муайян эътиқод шакллантиради.

II- Маросим ва расм-русумлар. Ҳар бир дин узига хос маросим ва расм-русумларга эга.

III. Диний маросим, расм-русумлар муайян қисмининг қакат белгиланган жойларда ҷамоа бўлиб баҷарилиши. Масалан, яҳудий ва христиан динида ибодатнинг асосий қисми қакат синагога ва черқовда баҷарилади. Ислом динида эрқаклар томонидан уқиладиган намоз асосан ҷоме масжидларида уқилади. Динлар сеҳрғарликдан аввало мана шу белги билан яъни муайян маросимларни муайян жойларда баҷарасалар, диндорлар диний маросим ва ибодатларнинг асосий қисмини ҷамоа бўлиб баҷарадилар.

Санаб утилган белгиларнинг учаласи ҳам дунёвий динларнинг барчасида мавжуд. Бу динлар қуйидагилар: иудаизм, христианлик ва ислом.

Иудаизм (яҳудий дини) улар ичида энг қадимийси бўлиб, милотдан тахминан минг йиллар олдин шаклланган. Бу дин уша даврда мавжуд бўлган бошқа динлардан фарқли уларок, яққа худони тан олган. Милотий эранинг дастлабки асрларида яҳудийлар дунёнинг мамлақатларига тарқаб кетдилар, лекин бирор мамлақатда иудаизм расмий дин сифатида тан олинмади. Қуп жойларда бу дин вақиллари таъқиб остига олинди. Иқкинчи жаҳон уруши йилларида миллионлаб яҳудийлар

нацистларнинг концлагерларида улдириб юборилди. Уруш тугагач, Исроил давлати ташкил топди ва унда иудаизм расмий дин сифатида эътироф этилди.

Христианлик даставвал секта сифатида иудаизм таркибида вужудга келди ва Кичик Осиё, Юнонистон ва Римда таркала бошлади. Император Константин даврида бу дин Рим империясининг расмий дини деб эълон қилинди. Милодий эра давомида христианлик Гарб мамлакатларида асосий дин бўлиб келмоқда. Христианликнинг православие, католицизм, протестантлик каби бир неча тармок ва окимлари мавжуд.

Ислом дини VII асрда шаклланди. Бу диннинг асосини беш рукн ташкил қилади: 1-Иймон; 2. Намоз; 3.Руза; 4.Закот; 5. Хаж.

Исломда суннийлик ва шиа йуналишлари бўлиб, улар ҳам уз навбатида бир катор мазхабларга булинади. Мусулмон дини дунёнинг беш китъасида ва деярли барча мамлакатларда мавжуд. Саудия Арабистони, Ливия, Бирлашган Араб Амирликлари, Иордания, Жазоир, Покистон, Эрон каби катор мамлакатларда ислом расмий дин деб эълон қилинган. Ислом динида ҳам муътадил ва акидапараст окимлар мавжуд.

Уч олабий диндан ташкари, буддавийлик, индуизм, кунфучилик, каби динлар ҳам куп миллионлик тарафдорларига Индуизм милоддан аввалги мингйилликда шаклланган. Бу дин тарафдорлари эга. Индуизм милоддан аввалги минг йилликда шаклланган. Будин тарафдорлари асосан Хиндистонда истикомат қилади.

Бу дин таълимотига кура, Ерда тугилиш, улиш ва кайта тугилиш жараёни абадий кечади. Янги тугилганлар танасига аввал улганларнинг рухи жойлашади. Бу рухнинг аввалги хаётдаги мавкеига мос равишда инсонлар ижтимоий хаётда уз мавкеларига эга буладилар. Шундай қилиб, бу дин одамларнинг касталарга булинишини илохий сабаблар билан изохлайди.

Буддавийлик, кунфучилик ва даосизм динлари учун умумий хусусият шундаки, уларнинг тарафдорлари худони эътироф этмайдилар. Буддавийлик милоддан аввалги VI асрда Неполда яшаган Судхарт Гаутама таълимотидан бошланади. Унга кура, инсонлар тугилиш ва кайта тугилиш доирасидан уз хохиш ва эхтиросларидан воз кечиш оркали чиқишлари мумкин. Буддавийликнинг асосини нирвана тугрисидаги таълимот ташкил қилади. Бу дин Таиланд, Бирма, Непол, Шри-Ланка, Хитой, Япония, Корея сингари мамлакатларда тарқалган.

Кунфучилик милоддан аввалги VI асрда яшаган Кун-Фу-Чи таълимотига асосланади.У Будда билан бир вақтда яшаган бўлиб инсоннинг табиат билан уйрунлашиш йулларини ахтарган.

Гарбда социологиясининг фанга айланиши О.Конт номи билан боғланса-да, ундан куп асрлар аввал ҳам Гарб ва Шарк олимлари дин ва жамият муаммоси устида куп бош котирганлар. Бу масалада Марказий Осиёда етишиб чикдан улкан алломалар Юсуф Хос Хожиб, Абу Али ибн Сино, Мирзо Улугбек, Алишер Навоий, Захриддин Мухаммад Бобур сингари унлаб ва юзлаб олиму фузалолар чукур фикрлар биддирганлар. Кичик бир бобда диннинг ижтимоий хаётда тутган урни тугрисида Марказий Осиёлик олимлар билдирган фикрларнинг барчасини камраб олиш имкони йук. Шунинг учун Марказий Осиёдан етишиб чиккан олимлар ижодида диннинг жамиятда тутган урнига катта эътибор берилганини таъкиддаб утмоқчимиз. Бу олимлар диннинг ижтимоий хаётдаги урнини тахлил қилар эканлар, бир динни мадх этиб бошқасини танкид қилиш йулидан бормадилар. Улар турли динларнинг жамият тараккиётига утказётган таъсирини тахлил қилишда кузатиш, киёслаш ва тарихийлик усулларидан кенг фойдаландилар. Хусусан, Абу Райхон Беруний узининг катор асарларида, айникса «Хиндистон» китобида турли қабилалар, элатлар ва халклар хаётида динлар қандай роль уйнаганини чукур тахлил қилиб берди.

Гарб ва Шарк олимлари дин ва диний окимларнинг одамлар ва жамият ҳаётига утказадиган таъсири тугрисида канчалик чуқур фикр билдирмасинлар, дин социологияси махсус илмий йуналиш сифатида XIX аср охири ва XX аср бошларида шаклланди.

Дин социологиясининг шаклланиши М. Вебер номи ва илмий фаолияти билан борлиқ. Социология фанининг асосчиларидан бири ҳисобланадиган немис олими М. Вебер ижодида динни социологик таҳлил қилиш марказий уринни эгаллайди. Барча динларни инкор қилиб, уларни халқ учун афъюн, деб эълон қилган Маркс таълимотидан фарқи уларок, Макс Вебер дин ва жамият муносабатини таҳлил қилар экан, умуман дин тугрисида эмас, муайян даврдаги муайян дин ёки диний оким тугрисида фикр юритди.

Макс Вебернинг фандаги энг катта хизматларидан бири, унинг христиан динидаги протестантлик мазхабининг иқтисодий тараккиётга утказган таъсирини кашф этишида бўлди. Унинг назариясига қура, бойликни, бойлик орттиришга интилишни унча хушламайдиган христиан дини мазхаблари иқтисодий тараккиётга муайян даражада тусиклик қилганлар. Бойликни худонинг неъматини, унга интилишни эса бандаларнинг бурчи деб талқин қиладиган протестантлик эса иқтисодий тараккиёт ва капиталистик муносабатларнинг ривожланишига кучли туртки берди. Вебер талқинида, протестантлик капитализм вужудга келишидаги асосий сабаблардан бири эди.

Вебер издошлари унинг фандаги хизматларини қуқларга қутариб макташди. Унинг хизматларини эътироф этиш билан бирга, шуни ҳам таъкидлаш лозимки, у иқтисодий тараккиётга фақат бир диний мазҳаб — протестантликнинг утказган таъсирини кенг тадқиқ қилди.

Динларни таҳлил қилар экан, М. Вебер улар саноат капитализми ривожланишига ҳов бўлмоқда, деган ҳулосага келди. Молиявий муносабатларга чекловлар қуйиш, ижтимоий ҳаётга пассив муносабатни тарғиб қилиш орқали бу динлар, Вебер фикрича, ижтимоий тараккиётга тускинлик қилади. Унинг талқинида христиан дини, айниқса протестантлик мазҳаби ҳаётдаги адолатсизликни пассив қузатиб утирмай, уни бартараф қилиш учун фаол қурашга чақириш орқали ижтимоий тараккиётга катта туртки беради.

Ислом динидаги окимлар, мазҳаблар, йуналишлар турлича бўлиб, уларнинг барчаси фақатгина узлари мансуб бўлган мазҳаб ёки йуналиш ҳақиқий ислом дини экани, бошқалар эса йулдан адашганлар, деб даъво қилишади. Бошқа динларда бўлгани каби исломда ҳам ақидапараст (фундаменталистик) ва муътадил окимлар уртасида қураш борган. Ақидапараст окимларнинг вакиллари динни илқ пайдо бўлиш давридаги ҳолатга қайтармоқчи бўладилар. Аслида эса бу гоёлар мавжуд тузумдан норозилик аломатини бўлиб, ижтимоий тараккиёт йуналишини орқага буриш учун уриниш ифодасидир.

Марказий Осиёда ақидапарастларнинг кескин ҳуружларидан бири XX аср бошларида юз берди. Хижоздан кириб келган ақидапараст окимлар Марказий Осиёда ижтимоий тангликни келтириб чиқардилар. Бидъатга қарши қураш никобида улар ижтимоий ҳаётда юз берган барча янгиликларни йуқ қилиш учун қураш бошладилар.

Ақидапарастларнинг ижтимоий тараккиётни ортга қайтариш учун қилган ҳаракатларига қарши тараккийпарвар маърифатчилар ҳаракати вужудга келди. Тарихда жадиличлик номини олган бу ҳаракат намояндалари халқки илм-маърифатли қилиш, диний эътиқодда мутаассибликдан муътадиллик томон юз тутиш гоёлари билан чиқдилар.

Маърифатчилик ҳаракатини вужудга келтирган асосий сабаблардан бири диний фикр илмини талкин қилишда усули қадимия ва усули жадидия уртасидаги мунозара ва қурашлар орасида эди. Бу уринда шуни таъкидлаш жоизки, XIX аср охири ва XX аср бошларида диний ақидапараст атамаси муомалада деярли булмаган. Унинг урнида «қадимчилар» атамаси кенг қулланилган. Қадимчилар динни «асил» ҳолига қайтариш, янгиликларидан ҳимоя қилиш учун ҳаракат қилганлар. Усули жадидия тарафдорлари, яъни маърифатчилар меъёрларни белгилашда жамиятда юз берган ва бераётган ўзгаришларни ҳисобга олиш, янгиликларини қуллаш тарафдори эдилар. Бу икки йўналиш уртасидаги тортишувлар аввал мунозара ва баҳс, кейин эса тўқнашув ва қон туқишлар шаклида юз берди. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, маърифатчилар тортишувларни факат мунозара ва баҳс йўли билан ечишга интиланлар. Ақидапараст қадимчилар эса очик мунозарада маърифатчиларни енгилшга қўзғатиш, қўч ишлатиш ва қон туқиш йўлига ўтганлар. Бу усул, яъни назарий ва маънавий масалалар бўйича мунозараларни қўч ишлатиш йўли билан ҳал қилишга ўриниш диний ақидапарастликка ҳос бўлган экстремистик усулдир. Маънавий ва мафқуравий масалаларни мунозара йўли билан эмас, қўч ишлатиш орқали ҳал қилишга ўриниш ақидапарастларнинг қўчилигидан эмас, ожизлигидан қўвоҳлик беради. Чўнки ўлар муаммони маданият мунозара йўли билан ечишга рози бўлишса, ютқазиб қўйишга ақллари етарди. Қўҳна тарихда доимо шўндай бўлиб қелган. Ақидапарастлар назарий ва мафқуравий баҳсларни ҳар доим ҳўнрезликка айлантйришга ўринганлар.

Маърифатчилик ҳаракати қадимчилик, яъни диний ақидапарастликнинг жаҳолат йўли, миллат учўн ҳатарли йўл эканини ҳалқка тушўнтийриш мақсадида майдонга қикди. Шў мақсад йўлида ўлар маърифат ва мафқура соҳасида ҳам назарий, ҳам амалий фаолият олиб бордилар. Қадимчилар, яъни диний ақидапарастлар ҳам жим турмадилар. Аввалига ўлар маърифатчиларни назарий жихатдан енгмўкчи бўлдилар. Лекин маърифатли зиёлилардан иборат ҳаракатни бў соҳада енга олмасликларига ўларнинг қўзғатиш етди. Дўнёда қўп марта такрўрланган ҳодиса, ақидапарастдикнинг диний, назарий тортишўвларида енгилйиши ва зуравонликка ўтийиши Туркистонда ҳам қайтарилди. Ақидапарастлар энди қарши террор йўлига ўтдилар.

Октябрь тўнтариши арафаси ва ўндан кейинги дастлабки йиллар ақидапарастларнинг маърифатчиларга қарши ҳўнрезликлари енг авжга минган давр эди. 1918 йил феввалида ақдапараст Бўҳоро қўзиси маърифатчиларни қўфир деб эълон қилди ва ўларни қўрган жойда ўлдирийиш тўгрисида фатво қикарди. Бў уринда маърифатчилар ҳеч қачўн ислом динига, айникса ҳанафийлик мазҳабига қарши фаолият олиб бормаганларини эслаш лозим. Ўлар диндор одамлар эдилар. Ўларнинг Туркистондаги етакчиси Мамўдхўжа Бехбўдий Самарқанд муфтийси эди. Ўлар ўзлари яшаган даврга ҳалифалик даври нўқтаи назаридан эмас, XX аср ибтидоси нўқтаи назаридан реал қарардилар. Хўдди шў нарса ўларнинг Бўҳоро Қўзиси ва бўшқа ақидапараст ўламўлар тўмонидан қўфир, деб эълон қилинишига сабаб бўлди.

Қўзининг фатвосига қўра, «Қимда-қим ёқали қўйлагига тўгма қадалган бўлса, қўстюм қийган қишилар ҳам, қимда-қи соқоли қиска бўлиб, мўйлови ўзўн бўлса ҳам, қим ағар ўз бўласини янги усул мақтабига берган бўлса, қимда-қим газета ўқиса, ёқи газета ўқийдиганлар билан борди-қелди қилса, рус тилини оз-мўз биладиганлар ҳам қўфирлардир». Мана шў санаб ўтилган белгилар асосида одамларни тўтиб олиб қалтаклаш, ўлдирийиш бўшланди. Шў олатақирдан фўйдаланиб, қўпчилик қадимчи ақидапарастлар ўз мўҳўлифларини, яъни янгиликка интилган, аммо ҳанафий мазҳаб доирасидан қетга қикмаган жўда қўп мўсулмонларни ҳам йўқ қилиб юбордилар. Тўполонлардан гаразли мақсадлари йўлида фўйдаланиб қолмўкчи

булганлар уз душманлари ёки узига ёкмаган одамларни ҳам улдириб юбораётганини билган амир, 1918 йил 5 мартда фармон чикарди. Унга кура, жадидликда гумон килинганлар Аркка олиб келиниши керак эди. Бир неча кун ичида Арк махбусларга тулиб кетди. Кадимчи акидапарастлар томонидан улимга махкум этилганлар шу даражада куп эдики, жаллоднинг кули кулига тегмасди. Хар канча тез ва чаккон ишламасин, у уз вазифасини тула бажаришга, яъни махкумларнинг бошини танасидан жудо килишга улгурмасди. Шунинг учун у мана шу кунларда узига шогирдлар олганди. Хаваскор жаллодлар ҳам бир неча минг кишини дорга осишда устозларига кумак беришган. Бухородаги хунрезликка ухшаш ходисалар бу куламда булмаса-да, бошка хонликларда ҳам уша ердаги кадимчи акидапарастлар таъсирида содир этилган эди.

Маърифатчиларнинг етакчилари жон сакдаш учун амирликдан ташкарига чикиб кетишга мажбур булди. Колганлари эса акидапарастлар томонидан суйиб ташландилар ёки дорга осилдилар. Суйилганлар орасида Туркистон жадидларининг етакчиси Махмудхужа Бехбудий ҳам бор эди. Динни байрок килиб хунрезликлар килган кадимчи акидапарастлар Бехбудийга улим олдидан икки ракаат намоз укишга ҳам рухсат бермадилар. Шу ходисанинг узи ҳам уларнинг хакикий башарасини курсатади.

Амирликдан анча узокда — Тошкентда яшаган Абдулла Авлоний ҳам кадимчилар томонидан улимга хукм килинади. Бундай хукмга сабаб эса у нашр килаётган «Турон» газетасида босилган миллатни, халкни уйғонишга, тараққиётга ундовчи мақолалар эди. Факатгина матбуот оркали тавба-тазарру килиш Авлонийни улимдан саклаб колди. Бу тавба Авлоний эътиқодидан воз кечгани сабабли эмас, тактик мақсадларда килинган эди. Бундай мисолларни маърифатчилар хаётидан куплаб келтириш мумкин, охир-окибат диний акидапарастлар жадидлар харакатига катта зарар етказдилар.

Диний акидапарастлар киргинидан омон колган маърифатчилар коммунистик акидапарастлар киргинига дучор булдилар. 20-30-йилларда коммунистик тузум жадидларнинг кадимчилар киргинидан тирик колганларини кириб битирди. Шундай килиб, жадидлар икки акидапараст террористик кучлар, диний акидапарастлар ва коммунистик акидапарастлар томонидан таъкиб ва киргин килиндилар. Чунки улар тарғиб килган маърифат ва истиклол мафкураси халифаликни тикламокчи булган диний акидапарастларнинг ҳам, калтани чузиб, узунни узиб барчани тент килмокчи булган коммунистик акидапарастларнинг ҳам мафкурасига тугри келмас эди.

XX аср бошларида Марказий Осиёда жуда куп хунрезликларга сабаб булган диний акидапарастлик аср сунгида ҳам ижтимоий тангликни келтириб чикаришга уринди. Шурулар тузумининг охирги йилларида хокимиятнинг бушашгани ва кишилар онгида мафкуравий бушлик вужудга келганидан фойдаланиб, акидапарастлар узларининг мавкеларини мустаккамлаб олишга харакат килдилар. Уларнинг бу харакати Узбекистан мустакилликни кулга киритган дастлабки йилларда ҳам давом этди. Узларини етарли кучга эга, деб хисоблаган акидапарастлар Узбекистондаги конституциявий тузумни зурлик йули билан ардаришга уриндилар. 1999 йил 16 февралда Тошкентда булиб утган портлатишлар, бундан олдинрок, Фаргона водийсида ва бошка баъзи вилоятларда булиб утган салбий ходисалар шундан гувохлик беради. Лекин аср бошида маърифатпарвар кучларга каттик зарба берган акидапарастлар аср сунгида уз килмишлари туфайли халкнинг кахр-газабига учради. Мана шу ходиса ҳам диний окимлар радикаллашиб акидапарастликка айлана боргани сари ижтимоий тараққиётга тусик булиши ва аксинча, муътадил окимлар

ижтимоий баркарорликка баракали ижобий таъсир курсатиши мумкинлигини тасдиқлайди.

XX аср урталарида социология фанида «фукаролик динлари» тушунчаси пайдо булди. Бу тушунча илохий кучлар ва ходисаларга эмас, ижтимоий турмушдаги нарсаларга сизилишни англатади. Масалан, Буюк Британия, АКШ каби мамлакатларда байрок мадхияга чексиз хурматни, тахтга утириш ва иннаугурация маросимларини бу тушунча тарафдорлари диний маросимлар билан тенглаштирадilar. Собик Совет Иттифокида Маркс, Энгельс, Ленин шахслари амалда илохийлаштирилган эди. Улар шаънига, айниқса, Ленин шаънига бирор танкидий гап айтиш ман қилинган} уларнинг ишлари ва гапларини факат махд этишга ижозат берилган эди. Бу ходисалар XX аср иккинчи ярмидаги диний социология йуналишларида фукаролик динлари, деб аталди.

Шундай қилиб дин социологияси ижтимоий фикрда дин атамаси билан боглик булган барча ижтимоий жараёнлар ва ижтимоий хулқни урганади. Мустиқил Ўзбекистонда динга миллий қадрият сифатида қаралиши халқ онгида ушбу ходисага нисба-тан турри холис муносабатнинг шаклланишига замин булди. Бу борадаги ёшлар ва фикр тарбиясининг асосий йуналиши ҳам ислом динига хос булган инсонпарварлик тамойилларини онгга сингдириб боришни такозо этади.

3-масала. Маданият ва ахлоқ социологияси «Маданият» (арабча «маданият» — мадиналик, шаҳарлик, таълим-тарбия қурганлик) — кишиларнинг табиатни, борлиқни узлаштириш ва узгартириш жараёнида яратган моддий, маънавий бойлиқлар ҳамда бу бойлиқларни қайта тиклаш ва бунёд этиш йуллари ва усуллари мажмуи. «Мадина» сузи мусулмонларнинг азиз тутадиган жойи — Мадина шаҳри номидан қелиб чиққан, чунки илк мусулмонлар таълим-тарбияни асосан Мадинада олганлар. Маданият моддий ва маънавий ишлаб чиқариш, ижтимоий ва узаро муносабатлар, сиёсат, оила, ахлоқ, хулқ., ҳуқуқ., таълим, тарбия, ижод, илм-фан, хизмат курсатиш, турмуш тарзи қабилар билан бирга ривожланади, жамиятнинг таракқиёт даражасини акс эттиради.

Маданият тушунчаси кенг ва тор маъноларда ишлатилади. Кенг маънода — маданият тушунчаси инсониятнинг бутун тарихий таракқиёт жараёнида яратган барча моддий ва маънавий бойлиқларининг йигиндисини акс эттиради. Тор маънода — маданият тушунчаси жамиятнинг маънавий-эстетик турмуши даражасини ифодалаш учун қулланилади.

Маданият атамаси кенг маънода қулланилиб, жамиятнинг ишлаб чиқариш, ижтимоий ва маънавий ҳаётида қулга қиритган ютуқлар мажмуи, бирор ижтимоий гуруҳ ёки халқнинг маълум даврда қулга қиритган шундай ютуқлари даражасини, уқимишлилик, таълим-тарбия қурганлик зиёилик ва маърифатлилик ҳамда турмушнинг маърифатли киши 'эхтиёжларига мос қеладиған шартлари йигиндисини билдиради БМТ Бош Ассамблеясининг қарорига қура 2000 йил «Халқаро тинчлик маданияти йили» деб эълон қилинганлиги бежиз эмас.

Социологияда «маданият» тушунчаси математикадаги «сонлар», физикадаги «гравитация», химиядаги «модда» тушунчалари каби муҳим аҳамиятга эга. Маданият — инсонлар фаолият натижаларининг мажмуи уларок, узида икки ҳолатни, яъни маданий статикани (маданиятнинг нисбатан туррун қуринишлари) ва маданий динамикани, яъни маданиятнинг узгарувчан жихатини мужассамлаштиради.

Маданият ходисаси XX аср бошларидан эътиборан социологиянинг алоҳида йуналиши сифатида тадқиқ этила бошланди. Бугунги қунга қелиб, маданият кенг тасниф доирасига эга булган ходиса сифатида моддий ва маънавий, оммавий, меъёрий (норматив), сиёсий, ахлоқий, ҳуқуқий, анъанавий, меҳнат-қасбий, ишлаб чиқариш ва х..к. маданият хилларига ажратилган ҳолда тадқиқ этилмоқда.

Маданият кишиларнинг яратувчилик фаолияти, мақсадли саъй-ҳаракатлари натижасида моддий ва маънавий қадриятлар бўлиб, шахсни шакллантириш ва камолотида муҳим омил бўлган ижтимоий ҳодисадир.

Илмий адабиётларда маданиятни асосан моддий ва маънавий маданиятга бўлиш расм бўлган. Маданиятни моддий ва маънавий маданиятга бўлиш инсон фаолиятининг икки асосий соҳаси — моддий ва маънавий ишлаб чиқариш билан бевосита боғлиқ. Моддий маданият моддий ишлаб чиқариш билан боғлиқ ижтимоий фаолиятнинг барча соҳалари ва натижаларини ўз ичига олади. Моддий маданиятнинг муҳим элементлари ишлаб чиқариш, транспорт, алоқа воситаларидир. Моддий маданият тушунчаси доирасига техника воситалари, уй-жойлар, биналар, архитектура обидалари, кийим-бош, уй-рузрор буюмлари, истеъмол воситалари деб аталадиган нарсалар ҳам қиради.

Маънавий маданият маънавий ишлаб чиқариш, ижтимоий онг шаклларига таъсир ўтказиш билан боғлиқ бўлган фаолиятнинг барча соҳаларини қамраб олади. Маънавий маданият намоён бўлишининг турли шакллари, яъни табиий ва ижтимоий барака тугрисидаги ҳар хил тасаввурлар ва гоёлар, назариялар, таълимотлар, илмий билимлар, санъат асарлари, ахлокий ва ҳуқуқий нормалар, фалсафий, сиёсий қарашлар, мифология, дин ва ҳ.к. ана шундай фаолият натижасидир.

Моддий ва маънавий маданият бир-бири билан ўзвий боғлиқ: Биринчидан, ҳар иккаласи ҳам маданиятнинг ўзвий, ўзига хос қисмлари эканлигини унутмаслик керак, иккинчидан, инсон фаолиятининг маҳсули бўлган қўлгина нарсалар ҳам ақлий, маънавий, ҳам жисмоний меҳнат натижаси сифатида пайдо бўлади.

Маданиятнинг шаклланиши ва ривожланиши ворисийлик аъёналарига боғлиқ бўлиб ўзидан оддинги авлодлар яратган қадриятларни ўзлаштиришдан бошланади ва янги қадриятлар яратиш йўлида таянч вазифасини ўтайди. Ана шу икки жараён — эскилик билан янгилик ўртасидаги объектив зарурий боғланиш ворислик деб аталади. Лекин бунда тараккиётга хизмат қиладиган прогрессив ворисликни ўнга тусик бўладиган реакция ворисликдан фарқлаш лозим бўлади. Маданиятга ижобий (позитив) ва салбий (негатив) таъсир этувчи ворислик ҳам мавжуд.

Маданиятда аъёналар омилнинг роли бекиёс. Ҳалқ маънавий мероси, аъёна ва ўрф-одатлар туфайли кишиларнинг тарихий, маданий тажрибаси тупланиб, авлоддан-авлодга ўтиб боради. Маданий аъёналар деганда, қават маросим ва ўрф-одатларнигина тушунмаслик керак. Маданий аъёналар айни вақтда авлодга-авлодга ўтиб борадиган, тарихан қарор топган ва ижтимоий онгнинг таркибий қисмига айланган гоёлар ва билимлар, қадриятлар, қарашлар ва тасаввурлар, ҳуққ ва дид нормалари ва ҳ.к. қаб омилларни ҳам ўз ичига олади.

Маданият бевосита қадриятлар билан боғлиқ бўлиб, ўнинг турлари қуйидагилар:

1. Инсон яшаб турган моддий муҳит билан боғлиқ бўлган қадриятлар.

2.. Аъёналар, ўрф-одатлар ва маросимларда намоён бўладиган ахлокий қадриятлар.

3. Инсоннинг ақл-идроқи ва амалий фаолияти заминида шаклланган меҳнат малақалари ва қўлқималари, қил им ва тажрибалари, қобилият ва истеъдодларида намоён бўладиган қадриятлар.

4. Одамлар ўртасидаги жамоавийлик, ҳамқўлқ, ҳайрихоҳлик, ҳамжихатликка асосланган муносабатларда намоён бўладиган қадриятлар.

5. Кишиларнинг ёши, қасби, жинси ва ирқий ҳусусиятлари билан боғлиқ бўлган қадриятлар. Юқорида баён этилган қадриятлар, ўз навбатида:

умуминсоний қадриятлар

минтақавий қадриятлар

миллий кадриятлар

диний кадриятлар турларига булинади.

Маданият социологиясида ижтимоий институтлар муҳим аҳамиятга эга. Ижтимоий институтлар деганда кишиларнинг ижтимоий фаолиятлари ташкилланадиган ва амалга ошириладиган муассасалар ва уларда ижтимоий феъл-атвор, ҳаракатларнинг мувофиқлаштириливи тушунилади. Ижтимоий институтларнинг қуринишлари:

Мувофиқлаштирувчи (реляцион) институтлар (жинс, ёш касб тури, қобилиятларга оид мезонларни аниқлаб бeрувчи ижтимоий институтлар).

Бошқарув (идора этиш) институтлари.

3) Бирлаштирувчи (интегратив, уйрунлаштирувчи) институтлар.

4) Анъаналар билан боғлиқ ижтимоий ҳуққни мувофиқлаштирувчи институтлар (одатлар, маросимлар, қариндош- уруғчилик муносабатларидан иборат фаолиятларни ташкилловчи)

5) Маданий ижтимоий институтлар (дин, санъат, адабиётга доир фаолиятларни мувофиқлаштирувчи)¹.

Маданият социологиясида одамларнинг интеллектуал, ахлокий, эстетик фазилатлари, амалий саъй-ҳаракатларига интилиш қизиқиш ҳамда эҳтиёжлари муҳим аҳамиятга эга.

Маданият ҳодисаси тараккиёт, цивилизация тушунчалари билан бевосита боғлиқ бўлиб, бу борадаги алоқадорлик ҳусусида ҳам алоҳида тухталиш мақсадга мувофиқдир.

«Цивилизация» (лот. фуқаролик, фуқароликка оид, давлатга оид¹ деган маъноларни билдиради). Бу тушунчани шотланд тарихчиси ва файласуфи А. Фергюссон (1723-1816) жаҳон тарихий жараёнининг маълум бир босқичини ифодалаш учун ишлатган бўлса, француз маърифатпарварлари ақл-идрок ва адолатга асосланган жамиятга ҳос бўлган атама маъносида ишлатган эдилар. Ҳар қандай цивилизация:

1) муайян ижтимоий ишлаб чиқаришнинг илғор технологиясига

2) ривожланиб бoрувчи маданий алоқалар, кадриятлар, фалсафий қарашлари, одоб-ахлоқ нормаларига

3) ижтимоий ҳамкорликнинг позитив шакл ва услубларига эга.

Демак, цивилизация — жамият ривожига мантикий, прогрессив босқич бўлиб, ижтимоий ва маданий ривожланиш даражаси сифатида маданият тушунчаси билан бевосита боғлиқдир.

Маданият социологияси уз предметини ойдиллаштиришда маданий статика (мувозанат) ҳамда маданий динамика (ривожланиш) ибораларини қўллайди. Маданий статика (мувозанат) элементларига моддий маданият ва номоддий (маънавий) маданиятга ҳос бўлган омиллар, эришилган натижалар қиради. Маданият ҳодисаси маданият мажмуи омиллини ҳам уз ичига олган. Маданият комплекси (мажмуи) маданий объектлар ва ҳислатларнинг йигиндиси бўлиб, унга:

маданий реаллик;

маданий мерос;

маданий мероснинг аҳамияти;

унинг объектив баҳоси;

маданий университетлар;

турмуш тарзи тушунчалари қиради.

Бундан ташқари, маданият социологиясида маданий ёки ижтимоий нормалар категорияси ҳам бўлиб, унга одамлардаги қуниқмалар, дид, қилиқ, кадриятлар, диний

этикодлар, одатлар, анъаналар, билим ва илм, расм-русумлар, жамият аъзоларининг ахлоқ кодекси ва бошқалар қиради.

Маданият шакллари асосан уч турли маданият шакли фаркланади: 1.Элитар маданият 2.Халқ маданияти 3.Оммавий маданият.

1. Элитар маданият (французча — «энг сэра» сузидай олинган) ҳар қандай ижтимоий¹ тузилманинг бошқарув жихатларини мувофиқлаштириш ҳамда ривожлантириш функцияларини амалга оширувчи олий, имтиёзли катламидир. Элита ҳақидаги назариялар даставвал Платон, Аристотель, Ницше ва бошқаларнинг қарашларида баён қилинган бўлиб тизимли қурлинишга XX аср бошларида В. Перетто, Г. Моска, Михельслар томонидан келтирилган. Ҳозирги Гарб социологиясида элита турли хил талқин этилади. Бунда элита ҳокимиятга йуналган, сиёсий жихатдан энг фаол одамлар (Моска), жамиятда энг қўл оғир, маком, бойликка эга бўлган, оммага ийсбатан ақлий ва ахлоқий устунликка эга одамлар (Х.Ортега-и-Гассет), жамиятнинг ноижодий қўлчиларидан фарқ қилувчи қисми (Тоинби), энг малакали мутахассислар, менежерлар ва бошқарув тизимидаги олий хизматчилар (технологик детерменизм) дид, деб изоҳланади. Ҳозирги замон социологиясининг йирик олимлари Миллс, Рисмен, Белл асарларида элита назарияси янада ривожлантирилмоқда.

Киборлар (юқори тоифа аҳолий маданияти эса жамиятнинг имтиёзли табақаларига мулжаллангандир. «Санъат санъат учун» қонидаси маданиятда нафис санъат, мумтоз мусика, факат киборларгина мутоала қиладиган бадиий адабиёт намуналарини назарда тутди. Бундай маданият намуналари мураккаб бўлиб, улар махсус интеллектуал-эстетик макомга эга бўлган, юксак дид вақиллари учун яратилади.

2.Халқ маданияти аҳоли орасидан етишиб чикдан, фавқулудда истеъдодга эга шахслар томонидан бунёд бўлган маданият. Халқ ижодининг муаллифлари одатда номаълумдир. Жумладан, афсоналар, эртақлар, достонлар («Гуругли», «Алпомиш» ва х..к.) шулар жумласидан бўлиб, улар яққа (масалан, бахшилар), гуруҳий (қушиқ, ёки уйин ижроси) ёки оммавий (масалан, сайиллар, халқ байрамлари) қурлинишга эга бўлиши мумкин.

3. Оммавий маданият — XX аср урталарида оммавий мулоқот ва ахборот воситаларининг жамият ҳаётига қўқур қириб бориши ва барча ижтимоий гуруҳлар учун етарли бўлиши натижасида шаклланган ва моҳиятан барча ёшдаги аҳоли учун тушунарли бўлган маданият намуналари (оммавий эстрада мусикаси, цирк ва х.к.). Оммавий маданият одатда киборлар ёки маданиятга нисбатан қамроқ бадиий қадрга эга ва у омма томонидан узлаштирилишига мулжаллаб яратилади. Шу уринда таъқидлаш жоизки, миллий истиқлол гоёси «Маданият ва санъат соҳалари фаолиятининг бутунлай тижорат асосида ташқил этилишига, гоёвий бадиий жихатдан саяз, миллий қадриятларимизга ёш асарларнинг етакчи урнини эгаллаб олишга йўл қўймаслик»¹ муҳим аҳамият қасб этади.

Ахлоқ ижтимоий онг шакли сифатида муайян халқ, элат ёки уюшманинг асрлар давомида шаклланган ҳулқ-атвор, ҳатти-ҳаракатлар, ҳис-туйру ва қишилар уртасидаги узаро реал муносабатлар тизимини ифода этади. Ахлоқ муайян халқнинг атроф муҳитга, қишиларга ва уз-узига бўлган муносабатлари сифатида, бир жихатдан, маҳаллий-миллий ҳусусиятга эга бўлса, иккинчи жихатдан, миллатнинг умумжамият талабларига уйғун мувофиқлигини таъминловчи умуминсоний ҳусусиятга ҳам эгадир.

Ахлоқ ва ижтимоий муносабатлар учун муштарак манбалардан бири, табиийки, тил ҳисобланиб, у ижтимоий ахборотни сакловчи, ифодаловчи ва етказувчи муҳим восита бўлиб, қишилар ҳатти-ҳаракати, феъл-атворларини (ахлоқий таъсир-таъйик,

ишонтириш, тушунтириш, рағбатлантириш, жазолаш ва х..к.) бошқариш омилидир. Тил мулоқот калити ижтимоий муносабатларга тарихий-табиий маҳсулидир.

Ахлоқ ва жамоатчилик фикри ходисаларининг боғлиқлиги инсоният таракқиётининг илк босқичи ва ундан кейинги даврларида намоён бўла бошлаган бўлиб, у қабила ҳамда элатлар маиший ва ижтимоий онгида уз таъсирини утказа бошлаган.

Маиший ҳаёт доирасида ахлоқ асосан қуйидаги йуналишларда намоён бўлган: а) муносабатлар. в) фаолият. Ахлоқий сифатлар инсонинг хатти-ҳаракатларида намоён бўлиб, унинг ғносеологик, иқтисодий ва ижтимоий келиб чиқиши, ҳозирги мавқеи ва ахлоқий қарашларига ишора ва гувоҳлик бериб турган, ахлоқий сифатлар ёки хатти-ҳаракатлар илк кишилиқ тарихи, яъни инсониятнинг заминга дастлабки қадамлар қуйилишидан шаклланиш босқичига кирган ва шу боисдан ҳар бир халқ, элатларда у узига ҳос ва бетакрордир. Худди шунингдек, миллат ва элатлар ижтимоий онгининг муайян ҳолати ҳисобланмиш жамоатчилик фикри ҳам узининг шаклланиш манбаларининг салмоғи, реал қучга айланиш суръати, уюшқоқлик даражаси, ҳиссий-эмоционал потенциаллари ҳамда мантикий-интеллектуал асосларига қўра миллий, иқлимий, маҳаллий ҳамда регионал узига ҳосликларга эгадир.

Ахлоқ асрлар давомида одамларни жамоага, уюшувга, бошқалар манфаатини шахсий манфаатлардан юқори қўйиб, ёндошувга ундаб келган. Бу хусусда улут донишмандлар ибратли фикр-қарашларни илғари сурганлар. Ҳазрат Баҳовуддин Нақшбандий айтир эдилар: «Ҳар ким узгаларни хоҳласа, "узини хоҳлабди, кимки узгани хоҳламабди, билсинки, узини хоҳламабди»¹.

Шарқ ахлоқ қоидалари нафакат шахсни уюшувга ундайди, балки уюшган ҳолда ҳам кишининг шахс сифатидаги бир бутунлиги барқарор турмоғи, жамоавий интеграция доирасида ҳам руҳий ботиний яхлитлик сақланмоғи зарурлиги, умумий бир бутунлик қўлаб сержило ва мустақил яхлитликлар йиғилмасидан иборатлигини ёрқин ифодалайди. Жамоада шахс бир бутунлиги емирилмайди, умумлаштиришлар негизига қўрбон этилмайди, балки мантикий мувофиқлик мезони доирасида уйғун бирлашув жараёни табиий равишда амалга оширилади. Айни чоғда шуни эътиборда сақлаш керакки, ҳар қандай уйғунлашув улчовсиз, чегарасиз бўлмаслиги, ҳар бир ҳаракатда мезон ҳисси ва ақлий ҳушёрлик бўлиши халқимиз феъл-атвориға ҳос анъанавий белгидир.

Жамоада узликни англаш, аммо унда гегемонлик ҳуқуқини талаб этмаслик, мақсадга интилишда қамтар ва қамсуқумлик даҳоларимиз илғари сурган муқаддас шиорлардан эди. Ҳазрат Баҳовиддин Нақшбандий уқтирган «Хилват дар анжуман (анжуманда хилват ёҳуд жамоада узликда қолиш), сафар дар ватан (ватанда сафар, ёҳуд уз улқангда мутолқ, эмаслигинг, бу фано замонда меҳмонлигингни доимо ҳис этишинг) ва зохирда халқ билан, аммо ботинда ҳақ билан бўлиш»² хусусидаги уғитлари фикримизнинг исботидир.

Мовароуннаҳр халқлари ахлоқ тизими жамоатчилик фикрининг салмоғини, унинг ҳақ, ва ислом қоидаларига нечоқли мувофиқ қилишиға боғлиқ эканлигини алоҳида қайд этади. Шу жамоа аъзоларининг туғри ва ҳалоллиги ғуноҳ ишлардан қанчалиқ узларини фориғ тута қилишлари билан ҳам улчанишиға эътибор қаратади. Айни чоғда жамоа аъзолари ғуноҳ йулға қирғудек бўлсалар, уларни тарбиялаш ишидан бўйин товламаслик зарурлиги ҳам уқтирилади. «Бу тоифа аҳлидан ҳар ким бир ғуноҳ қилса, унга чора-тадбир бор, бироқ, ундан юз уғириш раво эмас»¹.

Ҳазрат Баҳовуддин Нақшбандий айни чоғда ахлоқнинг буюқ қудрати ва салоҳияти, унинг чексиз имқониятларига юқсак баҳо беради. Халқни айблаш нотуғри ва беҳуда иш эканлигини уқтиради. Мабодо, эл-улус туғри ахлоқ изнидан ва хатто

хак йулидан адашган холда хам унга тушуниш кузи билан карамок, лозимлиги, халкни бевосита эмас, билвосита усулларда тарбияламок жоизлигини тайинлайди.

Улуг хазрат яна бир уринда «Ширк (динга риоя этмаслик) умум, яъний оддий халкдан кечиримлидир, аммо хусус (хос бандалардан) кечиримли эмас»², дея хар бир хатти-харакат учун шахсий масъулият хиссининг оширилишига даъват этади.

Зеро, инсон бир умр шаклланади, тарбияланиб боради. Аслида инсон уз хаётини бутун умр давомида маъкулрок тартибларга тушириш, жамият талабларига мувофиқрок йуналишларга солиш ташвишлари билан яшаб утади, шу боисдан хам жамоатчилик фикри жамият ахлокий қарашлари, талаб ва йуриқларига хар жихатдан борлик булиб келади.

Жамият жамоатчилик фикри оркали шахс зиммасига ижтимоий тузум, шаклланган ахлокий қарашлар, анъана ва урф-одатлар мантигидан келиб чикувчи купгина талаблар, саъй-харакатлар, иш юритиш, турмуш тутишда қатор мажбуриятларни хисобга олиш масъулиятини хам юклайди. Ахлокий қарашларнинг жамоатчилик фикри ҳосил этиш имкониятлари қанчалик катта булса, унинг оммага таъсир доираси шунчалик теран ва таъсирчан булади. Шу боисдан хам хар бир ахлокий талаб ва қоида жамият томонидан тула маъқулланган ва узоқлаштирилган булиши зарур, шахснинг жамият ҳаётига булган иштироки қанчалик юқори булса, унинг ахлоқ тизимида ижтимоий масъулияти ва вазифалари салмоғи хам шунчалик катта булади. Шахснинг ижтимоийлашув жараёни эса меҳнат, фаолият билан қамбарчас боғлиқдир.

Инсониятнинг онгли фаолияти бошланган илк даврларда инсоннинг ташқи дунё билан боғлиқлигини англатувчи илк мафкуравий йуналиш тотемизм, яъни ибтидоий жамоа қишисининг уз қелиб қиқишини турли хил хайвон- қушларга олиб қориб қакаш нуқтаи назари қуқур илдиз отди. Бу хусусият хар хил элатларда турлича намоён булиб, тегишли хайвонларда уз утмишини қуриш, шу хайвонлар билан боғлиқ қасаввур, қамзлар, одат қамда иримлар тизимини хам юзага қелтирди. Мисол урнида хиндларда сигир, қозоқдарда уққур от, инглизларда бургут, узбекларда афсонавий Хумо қуши ва ҳоқазоларни қелтириш жоиздир. Тотемизм халқларнинг ташқи дунё билан боғлиқ. илдизларини излаш хоҳиш-истақлари, табиат билан уйқунлашув, ундан химоя излаш, қамқор топиш интилишларидан гувоҳлиқ беради. Бу хусусда қенгрок маълумотлар махсус адабиётларда атроқлича баён этилади¹.

Тотемизм халқлар маънавиягининг шаклланишида, табиийқи, муҳим босқич хисобланиб, у илк мафкуравий қилсила сифатида элатларнинг этник жихатдан уз- узини англаш қобиляти қамда этник асослардаги жамоатчилик фикрини тарқиб топтиришда қатта ақамият қасб этади.

Бу давр маънавиятида ахлокий қоидалар қарқи қозларда ифодаланмаган булса- да, уруг умумий қарашларида муҳрланган оғзақи йусинда ифодаланувчи барқа ахлокий талаблар сузсиз ва беқаму-қуст бақарилиб қориши билан эътиборлидир. Шу боисдан хам уруг тарқибда жисмонан уз-узини сақлаш инстинкти ва саъй- харакатлари билан бир қайтда жамоа умумий фикрининг муътадил сақланиб туриши, турли антагонистик қарашлар авж олиб қетмаслигининг олдини олиш учун қам муайян мафкуравий иш доимий тарзда олиб қорилган. Жамоа тарқибдаги қишилариинг ана шундай ахлокий фаолияти бошқа ижтимоий ташқилий меҳнат турларидан ажқалиб турган ва ақамияти жихатидан қуйи мақкеларда булмаган.

Матриархат тузумнинг патриархат тузум билан алмашинуви жамоатчилик фикридаги ахлоқ моҳиятини қам тубдан узқартириб юборди. Истеъмол муносабатларидан ишлаб қикариш муносабатларига, тақ.симотдаги адолат ва тенглиқ шарт-шароитларидан ишлаб қикариш натижақида эришилган неъматларни

узлаштиришдаги тенгсизлик ҳолатларига утилиши матриархат ҳукмронлиги даврига тамомила чек қуйилди. ахлокий қарашлар манзараси ҳам тубдан узғариб, ота образи илохийлаштирила бошланди, отага сизиниш, отага хизмат, иззат-иқром чегаралари кенгайди. Қўп хотинлик, қўллар ва қўрилар асраш, эрқакларнинг рўзгор ташвишларидан узоқлашуви, уруғ таркибидан эрқак бошчилигида алоҳида оилаларнинг ажралиб чиқа бошлаши, эрнинг оиладаги ҳукмрон мавқеи ва бошқалар шулар жумласидандир. Табиийки, патриархат ахлоқ қоидаларининг жамият ҳаётида мустаҳкам урнашуви учун яна минг йиллаб вақт қўрбон қилинди. Шу уринда таъкидлаш жоизки, айрим халқлар хусусан, ўзбек халқи ўз маънавияти мазмунида матриархат ва патриархат даврлари асоратларининг энг яхши анъаналарини сақдаб қола билган. Айниқса, миллатимиз маънавий олами замирида бир йўла икки маданият — аёллар ҳамда эрқаклар маданияти алоҳида-алоҳида амал қилиб келгани, уларнинг бир-бирига ўзвий боғлиқликда бўлгани ҳолда, айни чоғда нисбатан мустақил сакланиб ва ривожланиб келганлиги фикримизнинг далилидир. Аёллар маданияти эрқакларники билан бир хил замон ва макон доирасида ҳаракат қилганликларига қарамай ҳудудий (ичқари ва ташқари ҳовли), мазмуний (ўзига ҳос ахлокий нуқтаи назарлар), рамзий (урф-одат, ирим-расмлар) жиҳатларга қўра фарқли ривожланиб келганлар. Истикомат ва фаолият макони бўлган ичқари ҳовли аёллар маънавияти тулақонли намўён бўладиган жой вазифасини, шунингдек, ижтимоий эҳтиёж ва истеъмол талабларига мувофиқ маданий ишлаб чиқариш қўринишларини ҳам яққол ифода қилган. Бу хусусда муайян қамолот даражасида эканлиги эътироф этилган ўзбек аёллар шеърлари, мусикаси, аёллар ҳаракатига ҳос қанқовуз, дўтор қаб мусика асбоблари, қаштачилик, қиламдўзлик, сузана, зардўзлик синқари санъат турларининг ичқари ҳовлида аёлларимиз қўллари ва қалбидан яратилганлиги фикримизнинг қўвоҳидир. Шунингдек, фарзанд тарбиясида ичқари ҳовли қичик ёшли болаларнинг ҳаётга ахлоқан бенуқсон етқазилишида, қомил инсонлар бўлиб етишувида мустаҳкам замин вазифасини ҳам утаганидир.

Шу боисдан ҳам ўзбек халқи яхлит, тулақонли маънавий меросининг икки йўналиши — аёллар ва эрқаклар маданияти мавзуси алоҳида ва маҳсус тадқиқ этилиши мақсадга мувофиқдир. Айни чоғда ўзбек аёллари дунёсида ўзига ҳос мустақил ахлоқ қоидалари тегишли урф-одатлар, анъана ва маросимларда яққол ифодаланиб келмоқда. Ҳозиргача қўпгина қечқа қишлоқларда амал қилиниб қелаётган тўй ва маърақаларда эрқаклардан айрича утқазилувчи ранг-баранг урф-одатлар, расм-рўсmlар шунга мисолдир.

Шуни алоҳдда қайд этиш лозимки, ҳар қандай ахлокий қоида ва талаблар жамият томонидан эътироф этилиб, жамоатчилик фикрида мустаҳкамланган ҳолдагина умрбоқийлик қасб этади, Шу боисдан ҳам ахлоқ жамоатчилик фикрининг асоси ва унга бевосита боғлиқ ижтимоий онг қўринишидир.

Ҳар қандай сиёсий тизим биринчи галда ахлоқ асосларини ўзгартиришга интилади. Ҳозирги қўндаги ижтимоий муносабатлар мазмунига бозор иқтисодиёти унсурларининг тезқор қириб қелиши ахлокий қарашлар ва бу қарашларнинг ифодаси бўлган жамоатчилик фикри мазмунида ҳам қатта ўзгаришлар бўлишига олиб қелиши шубҳасиздир.

Ўзбекистан ҳуқумати бозор иқтисодиётига қадам қўйишда амалда реал бўлган «Шоқ усули ёҳуд тотал бозор» сиёсатида иш тутмади. Донишманд Президентимизнинг оқилона раҳномлиги натижасида бозор иқтисодиётига тадрижий ўғиб бориш сиёсати мамлакатимизда илк дафъа жуда улўғворлик билан қўлланилдики, ҳозирги пайтда бу тажриба маҳсус урганила бошланди. Бу жараёнда, аввало анъанавий ахлоқ тизимига раҳна солинмаслиги, инсоний қадриятлар

таназзулига йул куймаслигига, шахс ва жамоа манфаатлари уртасида шаклланган мувозанат меъёри бузулмаслигига алоҳида аҳамият берилди. «Ахлоқ,— деб таъкидлайди Президент И.Каримов, — бу аввало инсоф ва адолат туйғуси, иймон, ҳалоллик дегани. Қадимги аجدодларимиз комил инсон ҳақида бутун бир ахлоқий талаблар мажмуини, замонавий тилда айтсак, шарқона ахлоқ кодексини ишлаб чиққанлар. Киши калбида ҳаромдан ҳазар, нопоқликка, адолатсизликка нисбатан муросасиз исён бўлиши керак, шундай одамгина лафзини саклайди, бировнинг ҳаққига ҳиёнат қилмайди, садокатли бўлади, ватани, халқи учун жонини фидо этишга ҳам узини аямайди»!. Бундай ҳаёт тарзини ҷамият ахлоқи ва ҷамоатчилик фикригина бошқариб туради. Абу Наср Форобий айтганларидек, «Мамлакат аҳолиси хушхулққа эга бўлмаган тақдирда ҳокимиятга эҳтиёж тугилади»¹.

Ҷамоатчилик фикри ҷамият ахлоқининг ифодаси тарзида намоён бўлгани сабабли, у ахлоқнинг узи бўлиб ҳам туюлади. Француз олими Берж бу ҳусусда кизикарли мулоҳазани уртага ташлайди: «Ҷамоатчилик фикри ахлоқда жуда ухшаб кетади, чунки ҳар иккаласи ҳам ҷамоани ҳукм утгазиб бошқаради»².

Ҷамоатчилик фикрининг ҷамоани катта ишонч билан бошқаришига асосий сабаб шундан иборатки, у кишилар орасидаги ахлоқий муносабатлар тизимига бевосита ва билвосита таъсир курсатади. Ахлоқий қарашлар эса кишиларнинг кундалик турмуш тарзи орқали уларнинг орзу-умидлари, мақсадларига эришиш йулидаги қураш ва бахсларда тугилади ва бу ҳатти-ҳаракатлар мазмунининг ҷамоатчилик фикри томонидан баҳолана бориши жараёнида шаклланади.

Ахлоқий тушунчалар кишиларнинг оддий-одатий турмуш тарзида, кундалик ҳаёт жараёнида таркиб топиб, унинг амалий фаолиятига бевосита таъсир курсатади.

Ҷамоатчилик фикри ижтимоий онгнинг муайян ҳолати сифатида кишиларнинг атроф-муҳитга муносабатига ва амалий фаолият жараёнларига бевосита таъсир утқазади. Шу боисдан ҳам ахлоқий қонунлар эл наздидан айрича ҳолатларда амал қила олмайди, ёхуд ҷамоатчилик фикри асрлар мобайнида шаклланган ахлоқий негизларсиз ҳеч қандай таъсир - таъйикка эга бўла олмайди. Зеро, инсон утмиш хотираси, маънавий мерос ва қадриятларсиз, уз халқининг ғалаба ва мағлубиятларсиз тарихий истикболдан ҳам маҳрум бўлиши шак-шубҳасиздир. Шу боисдан ам ҳар қандай мустабид тузум энг аввало халқнинг утмиши ва утмиш билан бевосита борлиқ, бўлган ахлоқий қарашлар негизини қупоришга интилади.

Сунгги йилларда умуминсоний қадриятлар ва умупланетар ахлоқ нормаларини ишлаб чиқишга бўлган саъй-ҳаракатлар бирмунча қулоқ ези. Умуминсоний ахлоқ тамойиллари мазмунининг ҷамоатчилик нуқтаи назарий, унинг ҷамоавий баҳоси асосларига қурилиши лозимлиги бугунги кунда аиникса, долзарб масала сифатида қун тартибига чиқарилмоқда. Хусусан, америка олими Арчи Бам жаҳон файласуфларининг XV конференциясида (қонгрессида) умумжаҳон ахлоқ қоидаларини ишлаб чиқиш зарурияти пишиб етилганлиги ҳамда мазкур катта тадбирнинг тарихий жараёнларда шаклланган ва синовдан утган инсоний муносабатлар, гуманистик тамойиллар асосидагина таркиб топтириш лозимлигини алоҳида уқтиради. Бунинг учун эса сайёрамизнинг барча аъзолари учун умумий ягона ахлоқ қоидаларини тузиб берувчи қумита ташкил этиш зарурлигини уртага қуйди.

Умумжаҳон ахлоқи асосларини яратиш гоёси қарчи бугунги кунда ҳеч қимда шубҳа уйғотмаса-да, қун йиллар мобайнида мазкур ижтимоий интилишга бир ёқлама ёндошиш, яхшидан иллат, савобдан қусур излаш тенденцияси ҳукм суриб қелди.

Табиийки, халқаро ахлоқ қоидалари қуч ёқи қулоқ воситасида ҳаётга жорий этилмайди. Умуминсоний тамойиллар негизига қурилувчи бу ахлоқий қоидалар қават ҷамоатчилик фикри орқалигина бошқарилади ва назорат қилиб борилади.

Хулоса сифатида куйидагиларни алоҳида кайд этиб утишни зарур деб хисоблаймиз:

ахлоқ жамоатчилик фикрининг уйғониш, шаклланиш ва амал килишнинг узвий манбаларидан саналган ҳолда халқ ахлоқи яхлитлигининг юзага келишида жамоатчилик фикри ҳам муҳим урин тутади, бу икки ижтимоий ҳодиса ҳамма ҳолатларда мустаҳкам алоқада бўлиб туради, бир-бирини тулдириб бойитиб боради;

жамоатчилик фикри узининг шаклланиш манбаларининг салмоғи, кишиларнинг уюшқоқлик даражаси, аҳолининг ҳиссий-эмоционал потенциали, мантикий-интеллектуал имкониятларига, шунингдек, миллий, иқлимий маҳаллий ва регионал шарт-шароитларга боғлиқдир;

ахлоқ ва жамоатчилик фикрининг узаро алоқадорлик меъёри жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий формациясига, яъни тараккиёт учун танланган ривожланиш дастурига, мантикий йўналишлар узига ҳослигига, халқ маънавияти ва миллий узига ҳосликлар омилларига боғлиқдир;

4)Совет тузуми даврида «аввал иқтисод, кейин сиёсат» ақидасининг амал килиши, иқтисод, сиёсат «аввал материя сунг онг» деган моддийчилик шиорларининг гоёвий таъсир-таъйиқи остида шакллантирилганлигини пухта ҳисобга олиш зарурдир. Маънавиятнинг бирламчилиги, умуминсоний тамойиллар устуворлигини эълон қилиб, озода жамият қуришга қиришган Ўзбекистонда нафақат иқтисодий, балки чуқур маънавий бўҳронлар ботқоридан муваффақият билан чиқ.илмоқда ;

жамоатчилик фикри халқ, анъана ва урф-одатларига мустаҳкам таянади ва уларнинг жамият ҳаётида амал қилишига имконият яратади. Зеро, анъаналар ахлокий қарашларнинг прогрессив жиҳатларини авлоддан авлодга етказувчи муҳим омили, халқнинг узига ҳос қиёфасини сақлаб қолиш ва ҳи моялаш мезонидир;

ахлоқ категориясининг муайян уруғ, қабиласи, эл-элат ва халқ микёсларидан халқаро микёсларга ушиб утиши, умуминсоний тамойиллар негизидаги умумпланетар ахлоқнинг тарқиб топишида жамоатчилик фикри узига ҳос қуприк вазифасини утайди. Айни чоғда жамоатчилик фикри ва ахлоқ, жамиятда умумий муроса ва мадоранинг турғун маромини таъминлаш йўлида узаро муносабатликда, тадрижий такомил жараёнидаги мувофиқликда ривож топа боради, бир-бирини тулдиради, бир-бирига уйғун тарзда мукаммаллашади.

Республикаимизда социал муносабатлар муаммолари жаҳон илмий тафаккурининг ҳар хил йўналишлари натижалари асосида тадқиқ қилинаётганлигини алоҳида таъкидлаш жоиздир. Бу муаммоларни янги, юқори илмий даражада тадқиқ қилиш имкониятлари вужудга келди. Энди бу муаммони конкрет социологик тадқиқот билан ўрганиш жоиз. Чунки социология нафақат бу муаммони, балки бутун ижтимоий ҳаёт жараёнларини кенг қамровда, комплекс характерда ва амалий натижалар асосида чуқур тадқиқот қилади.

Назорат ва мустаҳкамлаш учун саволлар

- 1.Фан социологиясининг предмети.
- 2.Фаннинг ижтимоий ишлаб чиқаришдаги урни.
- 3.Дин тушунчаси.
- 4.Ислом дини маънавий кадрият сифатида талқин этинг?

- 5.Маданият тушунчаси ва унинг мазмуни ?
- 6.Маданият шакллари ва унинг хилма-хиллиги.
- 74.Ахлоқ тушунчаси.
- 8.Умумжаҳон ахлоқини яратиш йулидаги изланишлар.

СОЦИОЛОГИК ТАДКИКОТЛАР

Режа:

- 1.Социологик тадқиқотнинг мақсади ва вазифалари
- 2.Социологик тадқиқот усуллари
- 3.Социологик тадқиқотларни ташкил этиш ва утказиш усуллари
- 4.Социологик тадқиқот натижаларини таҳлил қилиш ва умумлаштириш

1-масала. Социология фанини эмпирик социологик тадқиқот жараёнисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Эмпирик сўзи қадимий юнонча бўлиб, тажриба маъносини англатади. Эмпирик социологик тадқиқот деганда, янги дастур ва услубият билан амалий асосда ижтимоий ҳаёт ҳодиса ва жараёнлар тўғрисида олинган эмпирик маълумотларни таҳлил қилиш, умумлаштириш асосида зарур амалий таклифлар, тавсиялар ишлаб чиқишдан иборат. Эмпирик социологик тадқиқотда ижтимоий фактларни излаш, тасниф қилиш, тўплаш муҳим аҳамиятга эга. Ижтимоий факт деганда, илмий асосланган, муайян вақт давомида реал ижтимоий воқеликнинг алоҳида жиҳатларини тасниф қилиш орқали олинган маълумотларга айтилади.

Ҳозирги бозор муносабатларига ўтиш жараёнида жамиятда рўй бераётган муҳим ўзгаришларни, кишилар ўртасидаги муносабатларни амалий социологик тадқиқотларсиз илмий асосда ўрганиб бўлмайди. Жамиятни илмий бошқариш доимо амалий социологик тадқиқот натижаларига таянмоғи зарур. Мавжуд ижтимоий муаммоларни ҳал этиб боришда, жамиятнинг ижтимоий ривожланишида ва унга режали прогноз бериш билан уни илмий асосда бошқаришда амалий социологик тадқиқот натижалари муҳим вазифаларни бажаради.

Социологик тадқиқот дастури ва унинг таркибий тузилиши

Илм фанда тупланган барча билимлар Дастур ва эмпирик тадқиқотлар методларида амалга ошади. Дастур тузиш эмпирик тадқиқотларнинг биринчи натижасидир. Дастур бу асосий назарий-методологик шарт-шароитларни баён қилиш ва тадқиқотларнинг босқич ва методларини тузишдир.

Дастур нима ва унинг функциялари нимадан иборат? Дастур бу турли илмий воситаларни (принциплар, тушунчалар, методлар) асосли тавсифи бўлиб, социолог булар ёрдамида зарур билимларга эга бўлади ва аниқсизликдан аниқликка утади. Дастур даражаси тадқиқотлардаги зарурий информациянинг сифати билан белгиланади. У социологияда ишлаб чиқилган билиш воситаларни уз ичига олиб, социолог зарур билимлар олиш учун қандай методологик, назарий, методик ва иш тартиби (процедура) масалаларини ечиш кераклигини аниқлайди.

Дастур 2 бўлимдан иборат: назарий-методологик ва иш тартиби (процедура) бўлимларидир. Дастурнинг асосий пунктларини мантикий тартибда санаб утаемиз.

Назарий-методологик булим:

1. Муаммо куйиш.
2. Тадкикот максади ва вазифаларини аниклаш.
3. Тадкикот объекти ва предметини аниклаш.
4. Муаммонинг назарий тахлили, асосий тушунчаларини белгилаш.
5. Объектнинг системали тахлили.
6. Тушунчаларни назарий ва эмпирик интерпретацияси.
7. Гипотезани аниклаш.

Иш тартиби (процедура) булим:

1. Тадкикотни принципиал режасини тузиш.
2. Тадкикот туплаш методи ва техникасини танлаш.
3. Танланган методларни тузиш ва асослаш.
4. Олинган билимларни анализ килиш методларини аниклаш.
5. Олинган билимларни гипотенуза буйича анализ усулларини белгилаш.
6. Объект тадқиқотини утказиш.
7. Хулосаларни белгилаш, янги тушунчалар, фактлар, назариялар, тенденцияларни ифодалаш

МУАММО КУЙИШ

Дастурнинг ҳар бир пунктини куриб чиқамиз. Аввал муаммо куйиш керак. Купинча социологлар олдида муайян бир масалани куядилар. Корхона ёки муассаса ижтимоий буюртмачи сифатида билимга буюртма беради. Ижтимоий буюртмада билимга интуитив эҳтиёж сезилганлиги туфайли ноаниқ характерда бўлади. Буюртмачини узи илмий муаммони куя олмайди. Чунки бунинг учун профессионал билимлар зарур бўлади. Муаммони илмий ифодалаш социологнинг вазифасидир. Бунда Р. Мертон айтиб утган бир канча шарт-шароитларни эътиборга олиш керак: илмий манфаатлар (объективлик), буюртмачи манфаати (илмий манфаат билан ҳар доим ҳам мос келадими), тадқиқот қилинувчилар манфаати (тадқиқотга ишонч), тадқиқот ва уларнинг натижаларини урганилувчи жараёнга таъсири.

Муаммо куйишнинг иккинчи талаби — мавжуд илмий билимларни ноилмий билимлардан аниқ ажратишдир. Информация етишмаслиги ва муаммони кам урганилганлиги туфайли баъзида уларни ажратиш қийин бўлади. Энг асосийси такрорланишликларга, тривиаллик, сохта муаммоларга берилмаслик. Бунинг натижасида муаммони куйиш тадқиқот қилинаётган объектни олдиндан анализ қилиш ва урганишни талаб қилади.

Учинчи талаб қуйилаётган савол умумий тушунчалар ва абстракткатегорияларидан эмас, балки муайян аниқликдан иборат бўлиши керак. Шунинг назарда тутиш керакки, муаммо муайян ҳулқ-атвор, фикрлар, индивидлар муносабатларининг курсаткичлари ёрдамида эмпирик даражада урганилиши керак. Муаммони кенг қуймаслик керак, чунки уни тажрибавий йул билан текшириб бўлмайди. Буқуйидаги узига хос муаммолар: эффективлик, стабиллик, бошқариш ва ташкил қилиш муносабатлари ҳақидаги муаммолардир.

ТАДҚИКОТ МАКСАДИ

Тадқиқотнинг мақсад ва вазифаси. Дастурнинг ушбу қисмида социологик тадқиқот буюртмачи ва бажарувчилар ўртасидаги муносабат ўзаро келишиб олинади. Тадқиқот учун сарф қилинадиган харажатлар: молиявий меҳнат ресурслари ҳисоблаб чиқилади.

Социологик тадқиқот мақсади турлича бўлиши мумкин. Масалан, муайян ишлаб чиқариш корхонасида меҳнат унумдорлигини кўтариш муаммосини социологик тадқиқот қилиш зарур бўлса, бунда асосий мақсад меҳнат унумдорлиги пастигининг асосий сабабларини аниқлаш, мавжуд яширин иқтисодий имкониятларни кидириб топиш ва мавжуд шарт-шароитни ўзгартиришдан иборат.

Муаммо куйилгандан сунг тадқиқот мақсад ва вазифаларни аниқлаб олиш лозим. Мақсад — бу онгда олдиндан наокалган тадқиқот натижасидир. У муаммони урганиш даражаси, ижтимоий буюртма, тадқиқот манфаатларига боглик булади. Объект ривожланишининг турлари, тузилмаси, узгарувчанлиги ва тенденциялари эмпирик тадқиқотни умумий мақсади ҳисобланади. Бу фактлар турли мақсадларда кулланилиши мумкин

а) назария таркиб топиши ва ривожланиши учун назарий хулосалар олишга, масалан, низонинг турларини урганиш низоназариясини ривожланишига олиб келади;

б) турли соҳаларни урганиш методларининг эффсктивлиги ва уни билиш имконияти ҳақидаги хулосаларни олишда, масалан контент-анализ, сурок, имкониятлари;

в) ишлаб чиқариш, ҳукукий, сиёсий ёки маданий фаолиятини ривожлантириш учун амалий маслаҳатлар ишлаб чиқиш учун олинадиган хулосалар;

г) кам урганилган соҳа бўйича информация туплаш учун. Бундан ташқари бошқа мақсадлар куйилиши ҳам мумкин.

Демак, эмпирик социологик тадқиқот мақсади назарий, методик, амалий, информацили булиши мумкин. Мақсад тадқиқот жараёнини ташкил килади ва эътиборни қаратишга ёрдам беради.

Мақсадни ифодалаш муаммога ва ижтимоий манфаатларга боглик. Тадқиқотда турли хил мақсадлар кузланган бўлсада, аммо бир марказий мақсад булиши шарт.

Масалан, талабаларни динга муносабати муаммоси тадқиқот қилинганда мақсад куйидагича ифодаланган: онгнинг қадриятлари тузилмасида диннинг урни ва студентлар тузилмасида диннинг урни ва студентлар ҳулк-атворида унинг аҳамиятини аниқлаш.

Тадқиқот вазифалари.

Мақсад маълум бир вазифаларни счиш нағижасида амалга ошади. Агар мақсад тадқиқот нима учун утказилади деган саволга жавоб берса, вазифа тадқиқотларни қандай утказиш, куйилган мақсадга қандай эришишни, нимадан бошлаш керак, қандай назарий, методологик ва методик характерга эга булган масалаларни ечиш зарур деган саволга жавоб беради.

Мақсад бир қанча вазифаларга булинади. Юкорида айтилган тадқиқотларда вазифалар куйидагича ифодаланган:

диндорлик ва унинг компонентларига тушунча бериш;

студентлар диндорлигининг назарий типологиясини бериш;

диндорликни эмпирик референтларини ишлаб чиқиш ва бошқалар.

Асосий ва асосий эмас вазифаларни ажратиш керак. Бу вақтни тугри тақсимлаш, тадқиқотда эътиборни энг муҳим вазифаларга қаратишга ёрдам беради. Тадқиқотни кейинги босқичлари, куйилган вазифаларни счишдан иборат.

ТАДКИКОТ ОБЪЕКТИ ВА ПРЕДМЕТИ

Мақсад ва вазифалари куйилиши тадқиқотнинг объект ва предметини аниқлашга олиб келади. Социологик тадқиқотларнинг объекти турли соҳалари изланилаётган муаммони узида акс эттирган ижтимоий воқеликни микропроцесслари бўлиши мумкин. Эмпирик тадқиқот объектини аниқлаганда муаммодан келиб чиқиш керак. Купинча меҳнат жамоалари объект бўлиб хизмат к.илади. Лекин бу объектни жуда кенг ва аниқ, бўлмаган талқинидир. Юқорида келтирилган мисолда эмпирик тадқиқотлар объекти талабалар гуруҳи эмас, балки уларнинг онгидир, чунки муаммо талабаларнинг диндорлигини аниқлашдир. Тадқиқот қилинаётган муаммонинг «таркатувчиси» — талабаларнинг онгидир, аниқроғи, онгнинг қадриятлар тузилмасидир. Объект қанчалик аниқ бўлса метод шунчалик турри танланган бўлади. Мисол учун эмпирик тадқиқотларнинг типик объекtlари одамлар фикри, коллективдаги муносабатлар, бошқариш методларининг ва меҳнатни ташкил қилишнинг эффективлиги, сиёсий жараённинг баҳолаш ва х. к. Предмет муаммо билан мос келиши мумкин, лекин муаммо эмпирик тадқиқотларнинг предметига нисбатан кенгрокдир, чунки муаммода асосий назарий билимлар ётади. Эмпирик тадқиқотлар предмети бу муайян масала бўлиб, объектдан келиб чиқдди ва тадқиқотда чегаралангандир.

Талабалар диндорлигини урганилаётганда предмет қуйидагича қуйилган: «Талабалар онгининг тузилмаси ва ривожланиш тенденцияси». Тадқиқот предмети мавжуд социологик муаммонинг асосий масалаларидан бири ҳисобланади. Бир хил муаммоли ҳолатда ягона эмпирик тадқиқот объекти бўйича тадқиқот предмети бўладиган бир неча йўналишлар бўлиши мумкин. Бошқача қилиб айтганда, тадқиқот предмети шаклланганда, мавжуд муаммони ечиш йўллари бўйича илмий фараз тузилади, шу билан бирга, социологик тадқиқот ўтказиш усуллари ва шаклларига таъриф берилади.

Социологик тадқиқот объекти деганда, социологик йўналтирилган ижтимоий ҳодиса, жараён ва тузилмалар тушунилади. Ҳар қандай социологик тадқиқот объекти тизимли хусусиятига, асосан вақт, маконий имконият ва миқдорий ўлчов чегарасига эга бўлади. Эмпирик социологик тадқиқот дастурининг назарий-услубий даражасида тадқиқот объектини танлаш муҳим аҳамиятга эга. Ҳал қилиниши зарур бўлган муаммо характери, унинг долзарблиги, тадқиқот мақсади ва вазифаси тадқиқот объектининг қандай бўлишлигини белгилайди. Агар тадқиқот объектининг унчалик катта бўлмаса, социологик жиҳатдан уни тўлалигича қамраб олиш имконияти бўлса, бир бутун ҳолда тадқиқот объекти қилиб олиниши мумкин. Баъзан эса мураккаб социологик тадқиқот олиб бориш ёки тадқиқот объектини тўлалигича қамраб олиш имконияти бўлмайди. Шунинг учун бундай вазиятда тадқиқот объектининг нисбатан аниқ чегараси белгилаб олиниши шарт. Агар тадқиқотчи томонидан илмий фараз ишлаб чиқилган бўлса, эмпирик маълумотлар ва тадқиқот натижалари шу ишчи фаразнинг тўғри эканлигини текширишга, уни тасдиқлашга ёки бекор қилишга хизмат қилади. Эмпирик тадқиқот фарази бўлмаса, унда социологик тадқиқотнинг илмийлик даражаси паст бўлади.

Дастур таркибидаги амалий қисмнинг муҳим жиҳати — эмпирик тадқиқот услубиёти, техникаси, жараёни ва усуллари асослашдан иборат.

Социологик тадқиқот услубиёти — хусусий социологик усуллар мажмуи фойдаланилади. Метод /усул/ тушунчаси кенг маънода билимлар тизимини юзага келтириш ва асослаш усули, воситаси демакдир. Социологияда усул сифатида умумсоциологик принциплар ҳам, ижтимоий воқеликдаги жараёнлар ва ҳодисаларни билишдаги хусусий принциплар ва конкрет усуллар — математик-статистик усуллар,

социологик ахборотни йиғиш усуллари: кузатиш, сўроқлар, эксперимент ва ҳужжатларни ўрганиш усули ва бошқалар тушунилади.

Социологик тадқиқот техникаси – махсус усулларининг бирлигини англатиб, у ёки бу усулдан унумли ва ўз ўрнида фойдаланишни ифода қилади.

Социологик тадқиқот жараёни – тадқиқотни ташкил этиш усули, воситаси, барча билиш ва ташкилий фаолиятнинг тартиб билан бориш жараёнини англатади.

Амалий социологик тадқиқот олиб бориш жараёнида конкрет тадқиқот усулларининг аҳамияти катта. Улар ёрдамида дастлабки эмпирик маълумотлар йиғиб борилади. Улар кузатиш, сўровлар, ҳужжатларни ўрганиш ва эксперимент усулларидир.

Социологик маълумотларни йиғиш усуллари

Илмий муаммо объектини системали таҳлил этиш тадқиқотчи учун 3 фаолият йўналишини очиб беради. Улар:

- 1) Тадқиқот предметини аниқлаб олиш.
- 2) Асосий тушунчаларни ажратиб олиш ва уларга изох бериш.
- 3) Тадқиқот учун иш гипотезасини яратишдир.

ДАСТУРДА АНИК КЎРСАТИЛИШИ ЗАРУР

1) Эмпирик тадқиқот объекти. 2) Социологик тадқиқот объектини тўлалигича қамрайдими ёки унинг айрим жиҳатларини танлаб оладими. 3) Танлов асосида олиб бориладиган социологик тадқиқот асоси (рўйхат тузиш, картотека, социологик харита кабилар).

СОЦИОЛОГИК ТАДҚИКОТ ФАРАЗИ:

Мавжуд муаммо бўйича илмий фараз ишлаб чиқиш эмпирик социологик тадқиқотни назарий жиҳатдан тайёрлашнинг якунловчи қисми ҳисобланади. Тадқиқот фарази ўрганилаётган ижтимоий ҳодиса таркиби ва унинг таркибий қисмлари ўртасидаги ўзаро алоқадорлик характери тўғрисидаги илмий асосланган фараздан иборат бўлади. Илмий фараз тадқиқ этилаётган объект тўғрисидаги мавжуд маълумотларга асосланган ҳолда ишлаб чиқилади.

Фараз, бу тадқиқот учун бошлангич нуқта бўлиб, кейинги олиб бориладиган амалий социологик тадқиқотларда илгари суриладиган фаразга боғлиқ бўлади. Шунинг таъкидлаш лозимки, фаразни ишлаб чиқиш-эмпирик маълумотларни тўплаш ва таҳлил қилишдаги мантикий асосни ишлаб чиқиш демакдир.

Агар тадқиқотчи томонидан илмий фараз ишлаб чиқилган бўлса, эмпирик маълумотлар ва тадқиқот натижалари шу ишчи фаразни тўғри эканлигини текширишга, уни тасдиқлашга ёки бекор қилишга хизмат қилади. Эмпирик тадқиқот фаразни бўлмаса, унда социологик тадқиқотнинг илмий даражаси паст бўлади. Агар тадқиқотчи томонидан илмий фараз ишлаб чиқилган бўлса, эмпирик маълумотлар ва тадқиқот натижалари шу ишчи фаразнинг тўғри эканлигини текширишга, уни тасдиқлашга ёки бекор қилишга хизмат қилади. Эмпирик тадқиқот фаразни бўлмаса, унда социологик тадқиқотнинг илмийлик даражаси паст бўлади.

Дастур таркибидаги амалий қисмнинг муҳим жиҳати – эмпирик тадқиқот услубиёти, техникаси, жараёни ва усулларини асослашдан иборат.

Социологик тадқиқот услубиёти – хусусий социологик усуллар мажмуи фойдаланилади. Метод усул тушунчаси кенг маънода билимлар тизимини юзага келтириш ва асослаш усули, воситаси демакдир. Социологияда усул сифатида умумсоциологик принциплар ҳам, ижтимоий воқеликдаги жараёнлар ва ҳодисаларни

билишдаги хусусий принциплар ва конкрет усуллар – математик-статистик усуллар, социологик ахборотни йиғиш усуллари: кузатиш, сўроқлар, эксперимент ва ҳужжатларни ўрганиш усули ва бошқалар тушунилади.

Социологик тадқиқот техникаси – махсус усулларининг бирлигини англатиб, у ёки бу усулдан унумли ва ўз ўрнида фойдаланишни ифода қилади.

Социологик тадқиқот жараёни – тадқиқотни ташкил этиш усули, воситаси, барча билиш ва ташкилий фаолиятнинг тартиб билан бориш жараёнини англатади.

Амалий социологик тадқиқот олиб бориш жараёнида конкрет тадқиқот усулларининг аҳамияти катта. Улар ёрдамида дастлабки эмпирик маълумотлар йиғиб борилади. Улар кузатиш, сўровлар, ҳужжатларни ўрганиш ва эксперимент усуллари дир.

2-масала. Дастур таркиби услубий қисмининг муҳим жиҳати – эмпирик тадқиқот услубияти, техника жараёни ва усулларини асослашдан иборат.

Социологик тадқиқот услубияти – хусусий социологик усуллар мажмуи бўлиб, ундан эмпирик материалларни тўплаш ва тизимлаштириш мақсадида фойдаланилади. Метод тушунчаси кенг маънода билимлар тизимини юзага келтириш ва асослаш учун воситачи демакдир. Социологиянинг усул сифатидаги умумсоциологик пиринциплари: ижтимоий воқеаликдаги жараёнлар, ҳодисаларни билишдаги хусусий принциплар ва конкрет усуллар – математик-статистик усуллар, социологик ахборотни йиғиш усуллари: кузатиш, сўроқ, эксперимент ва бошқалардан иборатдир. Социологик тадқиқот техникаси – махсус усулларнинг бирлигини англатиб, у ёки бу усулдан унумли ва ўз ўрнида фойдаланишни ифода қилади.

Социологик тадқиқот жараёни тадқиқотни ташкил этиш усули, воситаси, барча билиш ва ташкилий фаолиятнинг батартиб бориш жараёнини англатади.

Амалий социологик тадқиқот олиб бориш жараёнида конкрет тадқиқот усулларининг аҳамияти ҳам катта. Улар ёрдамида дастлабки эмпирик маълумотлар йиғиб борилади. куйида шулар хусусида тўхталиб ўтамыз.

Социологик маълумотларни йиғиш усуллари.

а) Социологик тадқиқотда кузатиш усули.

Социологик тадқиқотларда кузатиш – дастлабки эмпирик маълумотларни йиғиш усули бўлиб, муайян мақсадга қаратилган, олдиндан пухта ўйлаб, мунтазам олиб бориладиган, ҳиссий қабулга асосланган бўлади. Бу усулдан фойдаланишнинг ўзига хос афзаллиги шундаки, тадқиқотчи муайян даражада тадқиқот олиб борилаётган объектидан мустақил бўлади ва унга бўйсунмайди. Кузатиш усулидан олинган илмий маълумотлар объектив, холис ва ҳаётий бўлиши билан ўзининг илмий қимматига эгадир. Шу билан бирга, кузатиш усулидан олинган илмий маълумотларда субъектив жиҳатлар ҳам бўлиши мумкин. Чунки, социологик тадқиқот тадқиқотчининг ижтимоий воқеликка, жараёнига нисбатан қандай муносабатда бўлиши ва қай йўсинда тавсифлаши асосида боради.

Кузатиш усулининг яна бир муҳим жиҳати унинг муайян даражада чегараланганлиги бўлиб, кўпинча тадқиқ этилаётган воқеликни қайта кузатиш имконияти бўлмаслигидадир. Бу усулнинг яна бир заиф жиҳати шундан иборатки, кузатиш орқали тадқиқотчини қизиқтирган саволга кузатиувчининг фикр ва ҳукмини билиш жуда қийин. Барча ҳолларда кузатиш ҳозирча фақат сўз билан ифодаланади. Аммо, баъзи хулқий-эҳтиросли муносабатларни, ҳолатларни бир тарзда ёзиш ва сўз орқали ифодалаш қийин бўлади.

Кузатиш жараёнининг характерига қараб уни қуйидаги типларга ажратиб кўрсатиш мумкин: назоратли очик ва назоратсиз инкогнито, тўла қамровли стандартлаштирилмаган ва қамрамайдиган стандартлаштирилган, дала шароитида ва лаборатория шароитида, ичкаридан ва четдан кузатиш.

Назоратли, яъни очик кузатишда кузатилаётган гуруҳ олдиндан огоҳлантириб қўйилади, назоратсиз, яъни инкогнито кузатишда эса, аксинча, гуруҳ ўзини кузатилаётганликларини сезмайди.

Тўла қамровли, стандартлаштирилмаган кузатишда у аниқ бир ҳаракат режасисиз амалга оширилади, стандартлаштирилган, яъни тўла қамрамайдиган кузатишда кузатишда кузатувчи тадқиқот предмети ва жараёнига нисбатан аниқ чегараланган Дастурга асосланади.

Дала шароитида кузатиш объекти қилиб социал воқеликнинг у ёки бу томони, жараёни олинади. Лаборатория шароитидаги кузатишда эса объект қилиб объектив воқеликки маълум бир даражада мослаштирилган модель олинади.

Ичкаридан кузатишда тадқиқотчи кузатаётган объектда рўй бераётган ижтимоий жараёнларда бевосита иштирок этади ва унга бўйсунди, четдан кузатишда эса тадқиқотчи объектга нисбатан мустақил бўлади ва унга бўйсунмайди.

Ичкаридан кузатишга мисол қилиб Америка социологи Уильям Уайтнинг «Кўча бурчаклари жамияти» китобида ёритилган 1937 тадқиқотини олиш мумкин. Автор, Италия эмигрантлари оилаларидан чиққан ёшлар ичида рэкетнинг вужудга келиш жараёнини ўрганиш ниятида, шу муҳитда уч ярим йил яшаган, улар билан бир хил ҳаёт кечирган.

Социологик кузатиш объекти инсондир, шунинг учун тадқиқот жараёнида тадқиқотчининг мақсадини интуитив ҳолда ҳис қилиб, ўз хулқ-атвори ёки ҳаракатини ўзгартириши мумкин. Натижада, олинган маълумот социологнинг талабига жавоб бермайди.

Демак, социологик тадқиқотларда фақатгина кузатиш усулидан фойдаланиш билан чекланиб қолмаслик керак. Чунки, кузатиш усули орқали олинган маълумотлар, натижалар ўрганилаётган объект тўғрисида тўла маълумот бера олмайди. Бу усулдан кўпинча социологик тадқиқотнинг дастлабки босқичларида, объект тўғрисида дастлабки тасаввурга эга бўлиш учун ёки социологик тадқиқотларнинг бошқа усуллари ёрдамида олинган маълумотларни, статистик ҳужжатларни қўшимча равишда текшириш мақсадида фойдаланилади.

б) Сўров усули ва унинг турлари.

Социологик маълумотларни йиғиш усулларида бири сўров усулидир. Сўров усули ёрдамида бошқа ҳужжатли манбаларда учрамайдиган ва бошқа социологик тадқиқот усуллари ёрдамида олиш мумкин бўлмаган маълумотлар, ахборотларни олиш мумкин. Шунинг учун, кишилар, ижтимоий ҳаёт жараёнларига бўлган муносабатини, фикрини социологик жиҳатдан ўрганишда сўров усулининг аҳамияти бекиёс каттадир. Айниқса, ҳозирда, жамиятимизнинг бозор муносабатларига ўтиб бориш жараёнида, ижтимоий коммуникациянинг роли ортиб бориши билан сўров усулининг социологик тадқиқотлар олиб боришдаги ўрни ва аҳамият янада ортмоқда.

Сўров усулидан дастлабки социологик ахборотларни олиш учун фойдаланилади. Сўров ўз характери билан оғзаки ёки ёзма равишда бўлиши мумкин. Тадқиқотчининг респондент инглизча – сўз бўлиб, жавоб бермоқ маъносини англатади, яъни анкета саволларига ва интервьюга жавоб берувчи тушунилади билан мулоқотда бўлиш шакли ва шароитига қараб сўров ёзма – анкета орқали ва оғзаки – интервью олиш,

яшаш жойи ва уюшган аудиторияда меҳнат жамоасида, маҳаллада, ўқув юртида, сиртдан рўзнома орқали, почта орқали анкета ўтказиш ва юзма-юз, телефон орқали, гуруҳли ёки индивидуал каби кўринишларда бўлиши мумкин.

Формаллаштириш даражаси билан олдиндан режалаштирилган ва эркин, бир маротаба ва такрор бўлиши мумкин. Эксперт сўрови ҳам социологик тадқиқотларда муҳим ўрин тутмоқда. Олинган мавжуд социологик маълумотларни қайта текширишда, уларни қанчалик мос эканлигини аниқлашда эксперт сўрови туридан фойдаланилади.

Сўров усулидан қуйидаги ҳолларда фойдаланиш мумкин: 1 ўрганилаётган муаммо бўйича етарли даражада маълумотлар кам ёки мутлақо бўлмаганда; 2 тадқиқот предмети ёки унинг айрим жиҳатларини кузатиш имконияти бўлмаганда; 3 тадқиқот объекти сифатида эҳтиёж, манфаатлар, қизиқишлар, қайфият, қадриятлар, эътиқод, ишонч, ёқлаш каби ижтимоий ёки индивидуал онг элементларини ўрганиш жараёнида; 4 сўров усулининг имконият даражасини ошириш мақсадида қўшимча тарзда ва бошқа социологик тадқиқот усуллари ёрдамида олинган эмпирик маълумотларни қайта текшириш учун; 5 муайян ижтимоий муаммо устида олиб борилаётган социологик тадқиқот жараёнини қанчалик тўғри эканлигини назорат қилиб боришда.

Юқорида кўрсатиб ўтганимиздек, социологик тадқиқотларда сўров усулидан ёзма равишда – анкета орқали ва оғзаки – интервью олиш орқали фойдаланилади.

Анкета орқали сўров ўтказиш энг кенг тарқалган сўров тури ҳисобланади. Чунки, анкета саволлари орқали респондентлардан олинган жавобларни умумлаштириб, гуруҳлаштириш билан тадқиқ этилаётган ижтимоий муаммо тўғрисидаги жамоатчилик фикри ойдинлашади. Олинган маълумотларнинг қанчалик тўғри, объектив ва ҳаётий эканлиги эса тадқиқотчилар томонидан тузиладиган анкета саволларининг қанчалик моҳирона ва саводли эканлигига боғлиқ бўлади. Анкетага киритилган саволлар содда, тушунарли ва жавоб беришга қулай тузилиши шарт. Унда респондент характери, ёши, касби, маълумот даражаси ва руҳий жиҳатлари ҳисобга олинмоғи лозим. Акс ҳолда, анкета сўрови ўрганилаётган муаммо тўғрисида ишончли, объектив маълумотлар бермаслиги мумкин.

Анкета сўрови орқали эмпирик маълумотларнинг аниқ, ҳаётий бўлиши – анкета ўтказиш жараёнини қанчалик тўғри ташкил қилиш билан боғлиқ. Анкета ўтказишнинг асосий компонентлари – тадқиқотчи, сўроқлов варақаси ва респондент ҳисобланади. Тадқиқотчи ёки тадқиқот ўтказилаётган объектнинг расмий ва норасмий вакиллари, раҳбарлари томонидан респондентларга анкетани тарқатиш ва уларни тўлдириш вақтида назорат қилишга йўл қўйилмаслиги, респондент томонидан мустақил, ўзгаларнинг маслаҳатисиз тўлдирилиши шарт. Анкета тўлдиришда респондентнинг исми-шарифи кўрсатилмаслиги керак. Чунки, анкета варақасига исми-шарифини кўрсатиш талаб қилинса, ўрганилаётган муаммо тўғрисида салбий ёки эътирозли фикр билдиришдан чўчиб, респондент ўз фикрини очиқ-ойдин ёзмаслиги мумкин. Сиёсий, маъмурий тазийқлардан юрагини олдириб қўйган ўзбек фуқароси буни жуда яхши тушунади. Бошқа жиҳатдан эса, кўпчилик кишиларга хос, юқори раҳбариятга яхши кўриниш, бошлиғига шахсий содиқлигини билдириб қўйиш мақсадида ҳам берилган саволларга нореал, «ўта ижобий» жавоб бериб, кимлигини билдириб қўйиш мақсадида исми-шарифини атайлаб кўрсатиб қўядиганлар ҳам учраб туради. Шунингдек, анкета саволларига, тадқиқот ишига қарши шахслар ҳам бўлиши мумкин. Шунинг учун, респондентлар билан жуда эҳтиёт бўлиб, чиройли, дўстона муомалада бўлиш зарур. Анкета ўтказиш давомида тадқиқотчидан юмшоқлик, ширинсуханлик талаб қилинади.

Анкета ўзининг таркибий тузилишига эга. Анкета сўрови: 1 энг аввало, анкета саволлари тизимини ишлаб чиқиш жараёнини ўз ичига олади; 2 анкета сўровини ким томонидан, қандай мақсадда ўтказилишини ва респондентларга анкета тўлдириб беришни ўз ичига олади; 3 анкета паспорти ҳам таркибда муҳим ўрин тутиб, унда респондентнинг ижтимоий-демографик характеристикаси тушунтирилади. Бунда респондентнинг ёши, жинси, миллати, ижтимоий келиб чиқиши ва ҳолати, маълумот даражаси, касби, партиявийлиги, oilавий аҳволи каби маълумотлар аниқланади. Кўпинча паспорт анкетанинг охирида берилади. Кўпчилик социологларнинг фикрича, агар паспорт анкетанинг бошида берилса, респондентни чўчитиб эмпирик маълумотнинг аниқ ва тўғри, ҳаётийлик даражасини пасайтириб юборади.

Асосий саволлар анкета таркибда марказий ўрин эгаллайди. Чунки, асосий саволларга бериладиган жавоблар социологик тадқиқотларнинг асосий маълумотлари ҳисобланади.

Анкета охирида якунловчи саволлар киритилади. Ўз моҳиятига кўра, якунловчи саволлар асосий саволларнинг мантикий давоми бўлиб, унда ўрганилаётган муаммо юзасидан респондентнинг индивидуал, кўшимча фикр ва мулоҳазалари олинади. Анкета сўнггида тадқиқот учун кўрсатилагн беминнат ёрдам эвазига самимий миннатдорчилик билдиришни унутмаслик керак.

Анкета саволларининг сони кўпайиб кетмаслиги керак. Қизиқарли, респондентни зериктирмайдиган ва ихчам тузилмоғи лозим. Ўз шаклига кўра, анкета саволлари очиқ, ёпиқ, ярим очиқ ва ярим ёпиқ бўлади.

Очиқ саволларда респондентга жавоблар варианты тақдим этилмайди, яъни у қандай ҳоҳласа шундай, эркин жавоб бериши мумкин бўлади.

Ёпиқ саволларда эса респондент фақат «ҳа» ёки «йўқ» тарзида жавоб бериши, ёки олдиндан ёзиб қўйилган жавоблардан бирини танлаши лозим.

Ярим очиқ ёки ярим ёпиқ саволларда эса респондентга тақдим этилган жавоблар вариантларидан ташқари «бошқа» деб номланган вариант ҳам берилади, яъни респондент берилган жавоблардан бирини танлаши ёки ўзининг жавобини тақдим этиши лозим бўлади.

Анкета ўтказишда унинг вақти 10-45 дақиқа давом этиши керак. Қисқа муддатда ўтказиладиган тезкор анкета ўтказиш муддати 10-45 дақиқадан ошмаслиги лозим. Анкета ўтказишнинг бундай усулида респондентнинг узоқ мулоҳаза қилишига, иккиланишига йўл қўйилмайди. Саволлар ҳам содда, қисқа ва аниқ қилиб тузилади. Натижада қисқа муддатда эмпирик социологик маълумотлар тўплашга эришилади.

Интервью ҳозирги кунда энг кўп ва кенг тарқалган сўров усулидир. Интервьюдан бу қадар кенг кўламда фойдаланишда радио, телевидение, кундалик матбуотнинг роли катта бўлмоқда. Шунинг учун ҳам интервью социология, психология, журналистика, статистика, этнография, педагогика, бошқарув сингари фанларда кенг ва муваффақиятли қўлланилмоқда. Айниқса, ҳозирда бозор муносабатларига ўтиш шароитида кундалик ҳаётимизда рўй бераётган жиддий ўзгаришлар тўғрисидаги омманинг ижтимоий фикрини аниқлашда интервью олишнинг салмоғи ортмоқда. Сўров усулининг бу турида интервью икки асосий функцияни бажаради: 1/ муайян воқеа-ҳодиса, жараён тўғрисида маълумот йиғилади; 2/ шу билан бирга, объектга – респондентга интервью орқали таъсир кўрсатилади.

Социологик тадқиқотларда интервью ўзига хос хусусиятларга эга. Энг аввало, шуни кўрсатиб ўтиш лозимки, интервью орқали эмпирик маълумотларни йиғиш шахснинг индивидуал жиҳатлари билан рўбаро келинади. Шу орқали респондент тўғрисида, унинг тадқиқ этилаётган муаммо тўғрисидаги қарашлари, фикри тўғрисида

ахборот олинади. Бериладиган саволларга нисбатан респондентнинг руҳий реакцияси кузатилади ва ҳисобга олинади.

Интервью олишда тадқиқотчи респондент билан яқин, самимий, юксак ахлоқий муомалада бўлиши шарт. Бериладиган саволлар аввалдан пухта ўйланган, респондентнинг шахсиятига тегмайдиган, мазмунли бўлиши талаб қилинади. Бундай шартлар респондентнинг интервью сўровига жиддий муносабатда бўлиб, бериладиган саволларга тўла ва ҳар томонлама жавоб беришини таъминлайди.

Интервью олишда ўзига хос қийинчиликлар ҳам мавжуд. Бундай қийинчиликларга энг аввало интервью кўп вақт ва моддий сарф-ҳаражатлар талаб қилишини киритиш лозим. Ҳар бир респондент билан руҳий муносабат ўрнатиш зарур. Бунга эса доимо ҳам эришилавермайди. Ўта инжиқ, аламзада, ҳатто тажовузкор респондентлар ҳам учраб туради. Социологик тадқиқот ўтказиш маданияти эса интервью якунининг доимо муваффақиятли ва ижобий тугалланишини талаб қилади.

Интервью тайёрлаш, уни ўтказиш ва олинган натижаларни умумлаштиришнинг ўзи қийин жараён ҳисобланади. Чунки, ўрганилаётган муаммонинг моҳиятини, келиб чиқиш сабабларини, умумий тенденцияларини ва уни бартараф қилиш йўллариини ўрганиш учун юзлаб респондентлар билан мулоқотда бўлишга тўғри келади. 1-2 интервью олиш билан тадқиқот объекти бўйича объектив асосга эга бўлган илмий тасаввур ҳосил қилиб бўлмайди.

Социологик адабиётларга интервью бир неча турларга ажратиб кўрсатилган, қуйидагилар шулар жумласидандир:

Эркин интервью /стандартлаштирилмаган – бунда респондент билан узоқ, эркин тарзда суҳбат ўтказилади. Респондентга аввалдан белгиланган саволларга қўшимча равишда саволлар билан ҳам мурожаат қилиш мумкин. Респондентга эркин ва кенг тарзда фикр юритиш имконияти яратилади. Интервьюнинг бундай турига ҳозирда телевидение орқали мунтазам равишда олиб борилаётган «Юзма-юз», «Тема» каби кўрсатувларни мисол қилиб олишимиз мумкин.

Стандартлаштирилган интервью – олдиндан режалаштирилган, муайян мавзунинг қатъий белгиланган доирасидан чиқмайдиган турига айтилади. Интервьюнинг бу тури асосан давлат раҳбарлари, сиёсий арбоблар, сиёсатчилар, масъул ва маъмурий шахслар – респондентлар билан ўтказилади.

Ярим стандартлаштирилган интервью эса қатъий белгиланган саволлардан ташқари респондентнинг ёки тадқиқот объектининг норасмий жиҳатларини ойдинлаштириш, улар тўғрисида қўшимча маълумотларга эга бўлиш мақсадида ўтказилади. Айрим касб эгалари билан, масалан, артистлар, машҳур шахслар, тарбияси оғир болалар, жиноятчи ва бошқа шу каби респондентлар билан ўтказиладиган интервьюни мисол қилиб олиш мумкин.

Ўтказиш жараёнига кўра интервью: а кўча-кўйда, б гуруҳли, в клиник, г йўналтирилган каби шаклларга эга. Мулоқот воситаси сифатида эса чик, юзма-юз, телефон орқали ёки ёпиқ тарзда бўлиши мумкин.

Айрим респондентлар билан ёпиқ тарзда интервью ўтказишга ҳам тўғри келади. Бунда респондентнинг шахси сир тутилади. Чунки, респондент очик интервью беришдан манфаатдор бўлмайди. Кўпинча, ёпиқ интервью давлат ички ишлар махсус бўлимлари вакиллар билан, айрим жиноятчилар билан, ор-номусни йўқотиб пушаймон бўлган шахслар – респондентлар билан олиб борилади.

Интервьюнинг ҳар қандай типидан /камида 50 дан ортиқ респондентдан/ олинган эмпирик маълумотлар мазмун жиҳатдан гуруҳларга ажратишиб, умумлаштирилади. Бу эса социологик тадқиқот жараёнининг кейинги босқичида амалга оширилади.

Социометрия – кичик гуруҳларни таркибий таҳлил қилиш усули.

Социометрия лотинча сўз: *societas* – жамият ва юнонча сўз: *metron* – ўлчамок маъносини англатиб кичик ижтимоий гуруҳлардаги шахслараро муносабатларни миқдорий ўлчовлар асосида ўрганади. Унда кишиларнинг ўзаро бир-бирларини хуш кўриш, ёқтириш ва хуш кўрмаслик майиллари ўрганилади.

Социометрия тушунчаси XIX аср охирида математик усулнинг ижтимоий ҳаётга тадбиқ қилиши оқибатида пайдо бўлди. Социометрияга XX асрда француз социологи, файласуфи Г.Д.Гурвич 1894-1965 ва америка руҳшунос олими Я.Л.Морено /1892-1974/ лар томонидан асос солинган. Улар кичик ижтимоий гуруҳларда шахслараро муносабатларни тадқиқ қилиш – микросоциологияда социометрияни қўлладилар. Айниқса, ижтимоий психологияда социометриянинг аҳамияти катта бўлди.

Я.Л.Моренонинг социометрия тизими 5 асосга эга эди:

1. Кишиларнинг ўзаро хуш кўришлик ва ёқтирмаслик асосидаги эҳтирос қуввати. Уларни аниқлаш социометриянинг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади.

2. Жамият «социал атоми» алоҳида индивид эмас, балки индивидларнинг биргаликдаги муносабатидан иборат. Бу алоқадорлик жараёни икки даражага эга: ўз-ўзидан юзага келувчи ва реал – бунда эҳтиросли шерик шу босқичда ўрганилади.

3. Социал гравитация қонуни.

4. Социологик қонун.

5. Социодинамик қонун.

Кишилар ҳаёт фаолият давомида ўзаро бир-бирларига нисбатан ижобий /симпатия/ ёки салбий /антипатия/ туйғуларга эга бўладилар. Ҳар қандай кичик ижтимоий гуруҳ, ташкилот ва муассасанинг фаолияти унинг аъзолари ўртасидаги муносабатлар характерига кўп жиҳатдан боғлиқдир. Уларда ижтимоий муҳит қанчалик мусаффо бўлса; ижтимоий тизим фаолияти ҳам шунчалик муваффақиятли боради. Акс ҳолда, кичик гуруҳлар ва улардаги кишилар ҳаёти шунчалик қийин ва оғир кечади. Социометрия эса шу қийинчиликларни, номувофиқликларни бартараф этишга хизмат қилади.

Жамият ривожланиши, ундаги кишилар ҳаёти ҳам бутун олам тортишиш қонунига бўйсунди. Худди табиатдагидек, жамиятда ҳам кишилар ўзаро гравитацион ўзаро тортишишга асосланган муносабатда бўлади. Табиатдагидан фарқ қилиб, жамият ҳаётида бу қонуният ўзига хос хусусиятларга эгадир. Ақл кучи, биоқувват, характер, темперамент, майл, таъб, одат, тарбия, дид, эътиқод ва шу каби ижтимоий-руҳий омиллар кишилар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг мураккаб гравитацион асосини ташкил қилади. Улар асосида кишилар ўзаро яқин «тортиладилар», дўстона, самимий бўладилар ёки бир-биридан узоқлашадилар, адоватда бўладилар. Социометрия шу жараёнларни миқдорий жиҳатдан ўрганади. Ўз навбатида миқдорий ўлчовлар сифатий кўрсаткичларни фарқлашга хизмат қилади.

Минг афсуски, собиқ Совет Иттифоқи даврида социометрияга синфий жиҳатдан ёндашилиб, буржуа таълимоти сифатида рад этилди. Социология фани бўйича нашр қилинган илмий адабиётларда, дарсликларда социометрия ўрганилмади.

Ҳозирда, бозор муносабатларига ўтиш жараёнида жамият ижтимоий ҳаётининг социодинамик тарзда ривожланишини социометрияда ўрганиш кўплаб ижтимоий-иқтисодий, мафкуравий, тарбиявий муаммоларни ечишга хизмат қилади. Ижтимоий-руҳий муҳитни мўътадиллаштиради. Шунинг учун ҳам, кишилар ўртасидаги ижтимоий-руҳий муносабатларни ва туйғуларни ўрганиш фақатгина назарий эмас, балки амалий аҳамият ҳам касб этади. Эмпирик социометрик тадқиқотлар жамият ҳаётини, ундаги кишилар ўртасидаги муносабатларни мувофиқлаштиришда муҳим илмий қимматга эга.

в) Бирламчи маълумотлар олишда ҳужжатларни ўрганиш.

Ҳужжатларни ўрганиш ҳам социологик маълумотлар йиғишда ўзига хос ўринга эга.

Ҳужжатлар маълумотларни тўплаш усулига кўра қўлёзма, босма, киноплёнка, магнит лента/, авторлик типига кўра шахсий ва ижтимоий, уларни йиғиш усулига кўра жамиятда амал қилувчи, ташкилот, коллектив, корхона фаолияти жараёнига ташкилий қисм бўлиб кирувчи ҳужжатлар, йиғилаётган эмпирик материалга яқинлик даражасига кўра мавжуд ҳолатни бевосита акс эттирувчи бирламчи ва мавжуд ҳужжатларга асосланиб қўрилган иккиламчи ҳужжатлар классификацияланади.

Ҳужжатларни ўрганиш методларини икки катта гуруҳга ажратиш мумкин: анъанавий ва формаллаштирилган. Ўз навбатида, анъанавий методлар ҳам икки гуруҳга бўлинади: умумий тушуниш, интуиция, англаб етиш ва махсус манбаларга асосланиш, психологик, юридик методлар. Формаллаштирилган методларга контент-анализни киритиш мумкин. Контент-анализ таркибий анализ методи ҳужжатда маълум бир асосий тушунчаларнинг қанчалик кўп ишлатилишига асосланиб хулоса чиқаришдан ташкил топади. Мисол тариқасида иккинчи жаҳон уруши йилларида америка социологи Лассуэлнинг Лейтс билан бирга олиб борган контент-анализини олиш мумкин. Улар фашистик ориентацияга асосланган деб тахмин қилинган. Америка газеталаридан бирини тадқиқ қилдилар. Шу газетанинг 1943 йил 3 дан 31 декабргача бўлган даврдаги сонларини контент-анализ методи билан ўргандилар ва уларда Америкага қарши ва Германияни ёқловчи фикрлар қўлланиш ҳолларини ҳисоблаб, санаб чиқдилар. Натижада, тадқиқотчилар олган хулосалар ижобий эканлиги аниқланиб, бу газетада АҚШ Олий Суди томонидан таъқиқланган.

г) Социологик тадқиқотда эксперимент усули.

Социологик тадқиқотларда ўрганилаётган объект тўғрисида дастлабки эмпирик маълумотларни тўплашда тажриба ўтказиш алоҳида ўрин тутади. Собиқ Совет Иттифоқи даврида узоқ вақт социал фанларда тажриба ўтказиш эксперимент усулидан фойдаланиш мунозарали масала бўлиб келди. Шу билан бирга, жамият ҳаёти 73 йил давомида кишилар бошига кўз кўриб, қулоқ эшитмаган қийинчиликлар солган социал экспериментлар кетма-кетлигидан иборат бўлади. Уларнинг деярли барчаси муваффақиятсизлик билан тугади.

Ижтимоий ҳаётнинг мураккаблиги, онг ва руҳий жараёнларни ўлчаш қийинчилиги, катта молиявий ҳаражатлар, кишилар гуруҳларини унга жалб этиш қийинлиги ва шу каби сабабларга кўра социал эксперимент ўтказиш ва ундан фойдаланиш даражаси пастдир.

Социал эксперимент усулининг асосий хусусиятларига қуйидагилар киради: объектив реаллик тизимига таъсир кўрсатиш; нисбатан ажратиб олинган экспериментал омилни тадқиқ қилинаётган объектга нисбатан режали асосда қўллаш; унинг оқибатларини режали назорат қилиб бориш; ўзгариш самарадорлигини, ижобий ва салбий жиҳатларини ўлчаш.

Социологик ва социал-психологик тадқиқотлар шуни кўрсатадики, эксперимент усулидан фойдаланиш икки асосий омилга боғлиқ бўлади: тадқиқот объектининг ўзига хослигига ва тадқиқот қилинаётган ижтимоий гуруҳ жавоб реакциясининг характерига.

Бу усул ҳар қандай социал объектга ҳам қўлланилавермайди. Бу усулдан фойдаланишда энг аввало, тадқиқ этилаётган объектнинг эксперимент ўтказиш мумкин деб топилса, уни ўтказиш чегараси аниқ белгиланмоғи лозим. Эксперимент

социал объект тизим функционал муносабатларини бузмаслиги, издан чиқармаслиги керак. Собик Совет Иттифоқи даврида олиб борилган глобал социал экспериментлар ижтимоий тизим ривожланиш қонуниятларини қўпол равишда бузилганлиги, сунъий, ҳаётий бўлмаган, ҳаёлий тарзда олиб борилганлиги оқибатида ҳам муваффақиятсизлик билан якунланди. Яқин ўтмишдаги М.Горбачевнинг жамият ҳаётини «қайта қуриш» каби аниқ ички қурилишга эга бўлмаган ҳаёлий социал экспериментал уринишни фикримизга мисол сифатида келтиришимиз мумкин.

Социал экспериментлар ўз вазифаси мазмуни, якуний натижаси билан ўзаро фарқ қилсада, барчасига хос ички тузилишга эга. Унинг ички унсурларига эксперимент ўтказувчи /тадқиқотчи, олимлар гуруҳи, илмий лаборатория, яратиладиган шарт-шароит тизими – экспериментал омил, экспериментал ҳолат ва эксперимент натижалари киради.

Социологияда эксперимент асосан 3 типда олиб борилади:

1. Экспост-факто эксперимент. Бунда эксперимент ўтмишдан ҳозиргача бўлган ижтимоий тадқиқот объекти қилиб олинганда ўтказилади.

2. Таққослаш тамойилига асосланган эксперимент. Бу типда ҳозирги давр ижтимоий жараёнлари тадқиқот объекти қилиб олинган бўлади.

3. Проектли эксперимент. У ҳозирдан келажакка йўналтирилган бўлади.

Булардан ташқари, социал экспериментлар: тадқиқот хусусиятига қараб фан соҳасидаги, ижтимоий жараёнларини бошқаришдаги экспериментлар; социал экспериментнинг таркибининг характериға қўра; дала ва лаборатория шароитидаги; мантикий таркибига қўра параллел ва давомий тарзда типларга бўлинади.

Социал эксперимент ўтказиш муайян босқичларидан иборатдир:

Биринчи босқич – назарий босқич бўлиб, унда ўтказиладиган эксперимент типини белгиланади ва назарий жиҳатдан асосланади. Мавжуд имкониятлар эксперимент омиллар ва тадқиқот объектининг ўзига хос жиҳатлари ҳисобга олинади.

Иккинчи босқич – эксперимент дастурида кўрсатилган асосий вазифалар ва методикаси ишлаб чиқилади.

Учинчи босқич – эксперимент дастурида кўрсатилган асосий вазифалар аниқ воситалар орқали объектга тадбиқ қилинади.

Тўртинчи босқич – сўнгги босқич бўлиб, унда экспериментдан олинган натижалар илмий таҳлил қилинади ва баҳоланади.

Тарихий тажриба шуни кўрсатадики, жамият ҳаётининг умумсоциологик муаммолари устида олиб бориладиган социал экспериментлар кутилган натижаларни бермайди. Бунда фақат ижтимоий муносабатларнинг функционал ва ривожланиш қонуниятларига путур етказилади, холос. Кишилар бошига оғир кулфатлар солиб, бартараф қилиниши қийин оқибатларга олиб келиши мумкин.

Жамият ҳаётининг махсус соҳалари доирасида, микросоциологик объектлар устида социал экспериментлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Чунки, нисбатан кичик доирада, социал объектда ўтказилган эксперимент натижалари аниқ муддат ичида ўз натижаларини кўрсатиши мумкин ва унинг оқибатлари агар салбий жиҳатларга эга бўлса ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳаларига ёйилиб кетмайди. Бу натижалар эксперимент ўтказилган тадқиқот объектигагина тегишли бўлади. Ўтказилган экспериментнинг ижобий натижаларини эса ҳаётнинг бошқа соҳаларига ёйиш, тадбиқ қилиш мумкин бўлади.

3-масала. Социологик тадқиқотларнинг сифат даражасини ва самарадорлигини ошириш учун эмпирик маълумотларнинг ишончли эканлигини, илмий асосланганлигини таъминлаш учун унинг методологик асосига алоҳида эътибор қаратилмоғи лозим. Ушбу бўлимда амалий социологик тадқиқот ишлари олиб

боришнинг методологияси, услубияти, асосий усул ва воситалари хусусида тўхталиб ўтамиз.

Амалий социологик тадқиқот жараёнини 4 асосий босқичга бўлиб қўрсатиш мумкин. Бу босқичларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятларга ва муҳим жиҳатларга эгадир. Булар қуйидагилардан иборат:

1. БОСКИЧ. Социологик тадқиқотни тайёрлаш ва ташкил қилиш:

1.1. Амалий социологик вазифани белгилаш ва тадқиқот предметини танлаш.

1.2. Социологик тадқиқот ўтказиш бўйича бюртма қабул қилиш ва уни ўтказиш бўйича шартнома тўзиш.

1.3. Бажариладиган ишлар бўйича календарь режа, техник вазифаларни ва бюджет (сарф қилинадиган харажатлар сметасини) тузиш.

1.4. Дастур ишлаб чиқиш.

1.5. Тадқиқот услубияти, техникаларни ва воситаларини ишлаб чиқиш.

2. БОСКИЧ. Асосий босқич бўлиб, амалий тадқиқот ишлари олиб бориш жараёнини ўз ичига олади:

2.1. Социологик тадқиқот танловини ўтказиш.

2.2. Пилотаж.

2.3. Дастлабки социологик маълумотларни йиғиш.

2.4. Эмпирик маълумотларнинг сифат ва аниқлик даражасини назорат қилиш.

3. БОСКИЧ. Эмпирик маълумотларни қайта ишлаш:

3.1. Олинган эмпирик маълумотларни гуруҳларга ажратиш.

3.2. Тақсимий жадвал тузиш.

3.3. Эмпирик маълумотларни компьютерга киритиш ва моделлаштириш.

4. БОСКИЧ. Яқунловчи босқич бўлиб олинган маълумотларни таҳлил қилиш, умумлаштириш, улардан илмий хулосалар чиқариш ва амалий таклифлар, тавсиялар ишлаб чиқишни ўз ичига олади:

4.1. Тадқиқот маълумотларнинг дастлабки таснифи ва назарий жиҳатидан фаҳмламоқ.

4.2. Илмий-назарий хулосалар, муайян илмий-амалий таклифлар, тавсиялар ва тадбирлар ишлаб чиқиш.

4.3. Берилган вазифа бўйича илмий матнлар, ҳисоботлар тайёрлаш.

Германиялик социологлар амалий социологик тадқиқотларни 3 босқичдан иборат деб қўрсатадилар.

1. Асосий босқич: амалий тадқиқотни тайёрлаш ва ташкил этиш босқичи. Бу босқичда 4 та вазифа бажарилади:

1.1. Эмпирик тадқиқот мақсадини аниқлаш ва белгилаш.

1.2. Эмпирик тадқиқот гоёсини ишлаб чиқиш.

1.3. Эмпирик тадқиқот жараёнини ташкил этиш.

1.4. Аналитик муолажа тайёрлаш.

Иккинчи босқич: Асосий босқич: эмпирик тадқиқот ва эксперимент ўтказиш.

Учинчи босқич: Олинган эмпирик маълумотларни қайта ишлаш ва амалий тавсиялар ишлаб чиқиш. Бу босқичда 3 та вазифа бажарилади:

3.1. Олинган эмпирик тадқиқот натижаларини статистик қайта ишлаш.

3.2. Назарий жиҳатдан қайта ишлаш.

3.3. Олинган натижаларни амалиётда қўллаш.

Ҳар қандай тадқиқот бирон-бир муаммонинг қўйилишидан бошланади. Бундай

муаммо ташқаридан, буюртмачи томонидан берилиши ёки жамият ҳаётида ўзининг илмий ечимини кутаётган муаммо бўлиши мумкин. Шулардан келиб чиқиб, социологик тадқиқотларни ташкил қилишнинг асосий шакллари: давлат буюртмаси асосида, хўжалик шартномаси асосида, жамоатчилик ва аралаш тартибда бўлиши мумкин.

4-масала. Социологиктадқиқот натижаларини таҳлил қилиш шва умумлаштириш. Эмпирик социологик тадқиқотнинг якуний босқичида социологик маълумотларни қайта ишлаш, таҳлил қилиш, изоҳлаш, умумлаштириш, хулоса ясаш ва амалий тавсиялар ишлаб чиқиш каби вазифалар бажарилади.

Эмпирик маълумотларни қайта ишлаш социологик тадқиқот натижаларининг амалий аҳамиятини оширишда муҳим роль ўйнайди ва қуйидагиларни ўз ичига олади:

1. Эмпирик маълумотларни қайта ишлаш ва кодлаштириш. Бунда асосий вазифа эмпирик маълумотлар, ҳужжатлар бир хил шаклга келтирилади. Расмий тарзда ишлаб чиқилади ва белгиланган шартлар асосида тартибга келтирилади.

2. Олинган маълумотларни тадқиқот вазифасига мос ҳолга келтириш, яъни олинган эмпирик маълумотлардан тадқиқот мақсадига қанчалик эришилганлиги ва олдинга қўйилган вазифа қай даражада ҳал қилинганлиги аниқланади.

3. Статистик таҳлил. Социологик маълумотларни таҳлил қилиш жараёнида статистик таҳлил муҳим аҳамиятга эга. Статистик таҳлил орқали баъъзи ижтимоий статистик қонуниятлар ва функционал муносабатлар ойдинлашади. Бу эса, ўз навбатида, тадқиқ этилаётган муаммо бўйича олинган билимларни умумлаштириш ва улардан илмий хулосалар чиқаришга асос бўлиб хизмат қилади.

Эмпирик тадқиқот усуллари ёрдамида олинган маълумотларни қайта ишлаш ва таҳлил қилишда тартиблаштириш, шқаллалаштириш, муносабатдорлик каби усуллардан ҳам кенг фойдаланиш мумкин. Тартиблаштириш – бу тадқиқ қилинаётган объектларнинг ўзаро нисбий аҳамиятини тартибли асосда аниқлашни билдиради. Даражалаш – ўрганилаётган объектни бошқа объектларга нисбатан хусусий жиҳатларига қараб сифат ва миқдорий даражасини аниқлаш демакдир. Даражалаш эксперт баҳолашнинг бошқа усуллари билан янада тўлдирилиши мумкин.

Эмпирик маълумотларни умумлаштириш жараёнида асосий эътибор тадқиқот объектининг фақат ижобий томонларигагина эмас, кўпроқ ечимини кутаётган муаммоларга қаратилмоғи лозим. Бу босқичда тадқиқот фарази олинган миқдорий кўрсаткичлар асосида текширилади. Маълумки, ишчи фараз – муайян ижтимоий объект тўғрисидаги тахминий фараз, холос. Социологик тадқиқот натижаларининг таҳлили эса, шу ишчи фаразнинг тўғри ёки нотўғрилигини тасдиқлайди. Ишчи фаразнинг қанчалик ҳаққонийлигини текширишнинг самарали воситаси – ижтимоий амалиёт, кишиларнинг амалий, ҳаётий фаолияти ҳисобланади.

Социологик тадқиқот эмпирик маълумотларни назарий жиҳатдан умумлаштириш, муайян хулосалар ишлаб чиқиш, амалий тавсиялар ишлаб чиқиш билан якунланади. Социологик тадқиқот натижаларининг илмий таҳлили ва уларни умумлаштириш илмий ҳисобот тарзида тузилади. Илмий ҳисобот гуруҳлаштирилган ва тизимлаштирилган ҳолда тузилиб, келгусида ўтказиладиган тадқиқотлар учун асос бўлиб хизмат қилади.

Илмий ҳисобот таркиби асосан икки қисмдан иборат бўлиб, назарий ва амалий бўлимларни ташкил қилади.

Социологик тадқиқотнинг илмий ҳисоботида қуйидаги асосий талабларга эътибор берилмоғи лозим.

1. Илмий ҳисоботда тадқиқот предметига мувофиқ муаммонинг барча ўзаро боғлиқ жиҳатлари чуқур акс этиши зарур. Бунда, социологик муаммонинг асосий

моҳиятли жиҳати аниқ кўрсатилмоғи керак. Бажарилган ишлар эса мантиқий тартиб асосида ёзилиб чиқилади.

2. Илмий ҳисоботнинг ҳар бир боби икки қисмдан иборат қилиб тузилмоғи мақсадга мувофиқ. Биринчи қисм муаммо ва тадқиқот натижаларини ўз ичига олмоғи, иккинчи қисм эса – илмий хулосаларни, амалий таклиф ва тавсияларни ташкил этмоғи керак.

3. Илмий ҳисоботда анкета саволлари умумлаштирилган ҳолда ихчам қилиб ифодаланади. Ҳисобот аниқ, ҳаётий, ҳужжатли ва статистик маълумотлар асосида тасдиқланган бўлиши талаб этилади.

4. Илмий ҳисобот ихчам ва тўғри ёзилиши зарур. Кўпи билан 30-40 бетдан ошмаслиги зарур, жадваллар, диаграммалар илова тарзида ҳам берилиши мумкин.

Амалий (эмпирик) социологик тадқиқотлар ўтказиш орқали талабалар, мутасадди мутахассислар ҳамда кенг жамоатчилик оммаси социологик ахборотлар тизимини яратишда катта имкониятларга эга бўладилар.

136,1,134,3,132,5,130,7,128,9,126,11,124,13,122,15,120,17,118,19,116,21,114,23,112,25,110,27,108,29,106,31,104,33,102,35,100,37,98,39,96,41,94,43,92,45,90,47,88,49,86,51,84,53,82,55,80,57,78,59,76,61,74,63,72,65,70,67

68,69,66,71,64,73,62,75,60,77,58,79,56,81,54,83,52,85,50,87,48,89,46,91,44,93,42,95,40,97,38,99,36,101,34,103,32,105,30,107,28,109,26,111,24,113,22,115,20,117,18,119,16,121,14,123,12,125,10,127,8,129,6,131,4,133,2,135

